

Monteskie

Razmatranja o uzrocima veličine
Rimljana i njihove propasti

Naslov originala

MONTESQUIEU

CONSIDÉRATIONS SUR LES CAUSES DE
LA GRANDEUR DES ROMAINS ET DE
LEUR DÉCADENCE

prevod s francuskog

Srđan Pavlović

MONTESKJE

**RAZMATRANJA O UZROCIMA
VELIČINE RIMLJANA I
NJIHOVE PROPASTI**

Copyright © 2004 za Srbiju i Crnu Goru
Utopija – Beograd
Sva prava zadržana

UTOPIJA
Beograd 2004

Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti

I

1. POČECI RIMA 2. NJEGOVI RATOWI

Ne bismo smeli da zamišljamo grad Rim, na njegovom početku, kao gradove koje danas vidimo, sa izuzetkom onih na Krimu koji su podignuti radi odlaganja ratnog plena, stoke i zemaljskih plodova. Drevna imena glavnih mesta u Rimu sva odreda stoje u vezi sa takvom namenom.

U gradu čak nisu postojale ni ulice, osim ako tako ne nazovemo produžetke puteva koji su se sticali u njemu. Kuće su bile raštrkane i veoma male: zato što su muškarci uvek bili na poslu ili na trgu, tako da su jedva boravili u kućama.

No, veličina Rima iznedriće se uskoro u njegovim javnim građevinama. Zdanja, koja su pružala, a i danas još uvek pružaju najuzvišeniju predstavu o njegovoj moći, nastala su u doba kraljeva.¹ Već je tada započelo zidanje večnoga grada.

Romul i njegovi naslednici gotovo su neprestano ratovali sa susedima kako bi se domogli njihovih građana, že-

¹ Dionisije iz Halikarnasa ne može da se načudi kloakama koje je izgradio Tarkvinije (*Rimske starine*, III) – One i danas postoje. (M.)

na ili zemlje. Vraćali su se u grad sa plenom otetim od poraženih naroda: snopovima žita i stadima stoke; što je pričinjavalo veliku radost. Bila je to klica trijumfa koji su docnije bili glavni uzrok veličine do koje će dospeti grad.

Rim je umnogome bio osnažen savezom sa Sabinjanima, plemenima surovim i ratobornim poput Lakedemonejana, od kojih su potekli. Romul je preuzeo od njih široki štit umesto malog argolidskog štita kojim se do tada služio,² a mora se primetiti da ono što je najviše doprinelo da Rimljani postanu gospodari sveta jeste to što su se, ratujući sa nizom naroda, neprestano odricali starih običaja čim bi naišli na bolje.

U tadašnjim italiskim republikama smatralo se da ugovori sklopljeni sa nekim kraljem ne obavezuju njegovog naslednika; bila je to za njih neka vrsta međunarodnog prava.³ Tako bi svi oni koje je pokorio rimski kralj, smatrali sebe slobodnim pod njegovim naslednikom, pa su ratovi stalno izazivali nove ratove.

Duga i miroljubiva vladavima Nume veoma je pogodovala tome da se Rim prepusti osrednjosti i da je u to doba imao manje ograničenu teritoriju a veću moć, izgleda da bi njegova sudbina zauvek bila rešena.

Jedan od uzroka njegovog napretka je što su svi njegovi kraljevi bili značajne ličnosti. Nigde drugde u istoriji ne nailazimo na neprekidni niz takvih državnika i vojškovođa.

U vreme nastanka društva, vođe donose uredbe republike, a zatim te uredbe obrazuju vođe republike.

Tarkvinije je prisvojio krunu mada ga nisu izabrali ni Senat ni narod.⁴ Vlast je postala nasledna; on ju je učinio

² Plutarh, *Romulov život*. (M.)

³ Ovo proističe iz čitave istorije rimskih kraljeva. (M.)

⁴ Senat je imenovao savet koji je u međuvlašću birao kralj: izbor je morao da potvrdi narod. Videti Dionisija iz Halikarnasa, *Rimske starine*, II, III, IV. (M.)

neograničenom. Posle ova dva prevrata usledio je i treći.

Njegov sin Sekst silovao je Lukreciju i učinio prestup zbog koga su tirani oduvek bivali prognani iz gradova u kojima su vladali, jer je narod zbog takvog čina dobro osećao sužanjstvo i posezao za krajnjom odlukom.⁵

Narod lako podnosi kad mu se nameću novi porezi: nikad nije načisto sa tim neće li izvući neku korist iz upotrebljenog novca koji je od njega zahtevan; ali kada mu se nanose uvrede, on oseća samo svoju nesreću i njoj pridaje predstavu o svim mogućim nepravdama.

Ipak, tačno je da je Lukrecijina smrt bila samo povod prevratu, jer ponosan, preduzimljiv narod, smeo i opasan zidinama, neizbežno mora da strese sa sebe jaram ili ublaži svoje običaje.

Od ove dve stvari, jedna je morala da se desi: ili će Rim promeniti svoju vlast, ili će ostati mala i bedna monarhija.

Savremena istorija pruža nam primer onoga što se tada desilo u Rimu i to valja istaći: i kao što su ljudi oduvek imali jednake strasti, a povodi koji su izazivali velike promene bili različiti, uzroci su uvek bili isti.

Kao što je engleski kralj Henri VII proširio vlast Dornjeg doma da bi ponizio velikaše, pre njega je Servije Tulije proširio narodne povlastice kako bi obezvredio Senat;⁶ ali se narod time samo osmelio i oborio obe monarhije.

Slika Tarkvinija nikad nije bila sačinjena kao pohvala; njegovo ime nije izmaklo nijednom od govornika koji su ustajali protiv tiranije. Ali njegovo držanje uoči sloma, koji je sam predvideo, njegova blagost prema pokorenim narodima, velikodušnost prema vojnicima, veština da to-

⁵ Sic enim effectum est ut agitatus injuriis populus, cupiditate libertatis incenderetur. (Florus, I, 8).

⁶ Videti Zonarua i Dionisija iz Halikarnasa, *Rimske starine*, IV. (M.)

like ljude zanese radi svog održanja, javna zdanja, hrabrost ispoljena u ratu, postojanost u nesreći, dvadesetogodišnji rat koji je bez države i dobara vodio ili nametao rimskom narodu i njegova nepresušna pomoćna sredstva, ukazuju da nije vredan prezrenja.

Mesta koja određuje potomstvo, kao što obično biva, izložena su Fortuninim hirovima. Suprotno ugledu svakog vladaoča koga je potisnula vladajuća stranka ili koji je pokušao da ukloni predrasudu koja će ga nadživeti!

Rim je, posle progonstva kraljeva, uspostavio godišnje konzule; i to je ono što ga je dovelo do visokog stepena moći. Vladaoči u svom životu prolaze kroz razdoblja gordosti, posle kojih slede druge strasti, čak i lenjost. No, Republika nije, stekavši vođe koji se svake godine smenjuju i upiru da pokažu svoje sposobnosti ne bi li zadobili nove dužnosti, gubila ni trena radi gordosti: konzuli su pokretali Senat da narodu predloži rat i svakodnevno mu ukazivali na nove neprijatelje.

Ovo je telo oduvek bilo sklono tome, te pošto se zamorilo od neprestanih narodnih pritužbi i zahteva, nastojalo je da mu skrene pažnju sa domaćih briga i da ga zaokupi nečim izvana.⁷

No rat je gotovo uvek odgovarao narodu, jer bi se, mudrom raspodelom plena, uvek pronalazio način da ga načine korisnim.

Kako je Rim bio grad bez trgovine i gotovo bez zanata, pljačka je bila jedini način da se pojedinci obogate.

Stoga je u pljačkanje uneta disciplina i gotovo je jednako poštovan red kakav je danas svojstven malim Tatarima.

Plen je zajednički sabiran⁸ i deljen vojnicima. Ništa ni-

⁷ Uostalom, vlast Senata bila je manje ograničena u spoljnim poslovima, nego u unutrašnjim. (M.)

⁸ Videti Polibija, knjiga X. (M.)

je bivalo izgubljeno jer se pre polaska u rat svako zaklinjao da ništa neće otuđiti u svoju korist. A Rimljani su bili narod sa najvećom verom na svetu u zakletvu koja je oduvek bila žila vojne discipline.

Najzad i građani koji su ostajali u gradu, uživali su u plodovima pobeđe. Deo zemlje oduziman je pobedenom narodu i delio se na dva dela: jedan je prodavan u korist države, drugi je deljen siromašnim građanima pod izvesnim porezom u korist Republike.

Konzuli, koji su trijumf mogli da steknu samo osvajanjima ili pobedom, ratovali su sa krajnjom upornošću: kretali su pravo na neprijatelja a onda bi odlučivala snaga.

Rim je tako bio u stalnom i uvek žestokom ratu. A narod koji je u neprestanom ratu,⁹ i po principu vladavine, neizbežno mora ili propasti ili nadvladati sve ostale koji bilo u ratu bilo u miru nisu nikada bili skloni da napadnu niti spremni da se brane.

Tako su Rimljani stekli duboko poznavanje ratne veštine. U povremenim ratovanjima, većina primera je beskorisna: mir pruža drugačije predstave i zaboravljaju se sopstvene mane ali i vrline.

Druga posledica principa stalnog ratovanja bila je u tome što su Rimljani u miru živeli isključivo kao pobednici. Zapravo, čemu sklapati sramni mir sa jednim narodom da bi se zaratilo sa drugim?

U tom pogledu, njihovi zahtevi bi se povećali čim bi doživeli poraz; tako su iznenađivali pobednike i sami sebi nametali još veću neophodnost pobeđe.

Oduvek izloženi najstrašnijim osvetama, postojanost i odvažnost su im postale potrebne, a ove vrline se kod njih nisu mogle razdvojiti od ljubavi prema sebi, porodi-

⁹ Izbrisana primedba: Rimljani su strance posmatrali kao neprijatelje. *Hostis*, prema Varonu, u *Lingua lat.*, lib. IV, značilo je, u početku, stranca koji je živio po svojim zakonima. (Izdanje iz 1734. godine)

ci, otadžbini i svemu što je čoveku najdraže.

¹⁰ Italški narodi nisu koristili nikakve naprave uobičajene tokom opsada¹¹ a uz to, budući da vojnici nisu bili plaćeni, nisu mogli dugo biti zadržavani na jednom mestu; stoga je malo njihovih ratova bilo odlučujuće. Borbe su vođene da bi se opljačkao neprijateljski tabor ili njegova zemlja; posle čega su se i pobednik i poraženi povlačili svako u svoj grad. Upravo je ova činjenica pobudila otpor italških naroda i istovremeno rešenost Rimljana da ih porobe; to će dovesti do pobeda koje ih neće iskvariti a ostaviće ih u bedi.

Da su brzo osvojili sve okolne gradove, doživeli bi propast sa dolaskom Pira, Gala i Hanibala, i, što je sudbina skoro svih država sveta, prebrzo prešli iz siromaštva u bogatstvo i iz bogatstva u iskvarenost.

Ali Rim se i dalje upirao i stalno nailazio na prepreke, pokazivao je moć bez mogućnosti da je proširi i u vrlo uskom okruženju, posvetio se vrlinama koje će za svet

¹⁰ Izbrisani odeljak: U Italiji se desilo ono što je Amerika doživela u naše doba: slabi i raseljeni domoroci predali su svoje zemlje novim stanovnicima, nastanjene trima različitim narodima, Tuscima, Galima i Grcima. Gali nisu imali nikakvog dodira sa Grcima niti Tuscima; oni su predstavljali pleme posebnog jezika, obreda i običaja, a grčke kolonije koje su poticale od različitih, često neprijateljskih naroda, imale su prilično drugačije interese. Tadašnji svet nije bio poput današnjeg: putovanja, osvajanja, trgovina, nastanak novih država, izum pošte, kompasa i štampe, izvesna opšta pravila, olakšali su veze i ukorenili su u nama veštinu koju zovemo politika: na prvi pogled se uočava sve što se zbiva u svetu, i čim neki narod pokaže ambicije, smesta pobuđuje bojazan kod svih ostalih. (Izdanje iz 1734. godine)

¹¹ Dionisije iz Halikarnasa ovo izričito navodi (IX), a to se vidi i iz istorije. Nisu umeli da naprave galerije da bi se zaklonili od vojske koja drži opsadu. Nastojali su da gradove zauzmu preko lestvica. Efor je napisao da je graditelj Artemon izumeo ogromne mašine za probijanje najjačih bedema. Perikle se njima prvi poslužio tokom opsade Samosa, navodi Plutarh, *Periklov život*. (M.)

postati od neprocenjive vrednosti.

Nisu svi italški narodi bili podjednako ratoborni: Tusci¹² su bili smekšani bogatstvima i raskoši; Tarenčani, Kapuanci, gotovo svi gradovi u Kampaniji i Velikoj Grčkoj raspadali su se od lenjosti i užitaka. Ali Latini, Hernici, Sabinjani, Ekv i Volsci su strastveno voleli rat; svi oni su bili oko Rima; pružali su mu nezamisliv otpor i postali njegovi učitelji u pogledu istrajnosti.

Latinski gradovi su bili kolonije Alba, a osnovao ih je Latin Silvije.¹³ Osim zajedničkog porekla sa Rimljanima, imali su i zajedničke obrede, a Servije Tulije¹⁴ ih je unajmio za gradnju hrama u Rimu kao središtu saveza dvaju naroda. Posle poraza u velikoj bici kod Regilskog jezera, bili su prisiljeni na savez i bratstvo po oružju sa Rimljanima.¹⁵

Jasno se vidi koliko je, tokom kratkotrajne tiranije decemvira, uspon Rima zavisio od njegove slobode: država kao da je izgubila dušu koja ju je pokretala.¹⁶

U gradu su preostale samo dve vrste ljudi: oni koji su patili kao sužnji i oni koji su, iz sopstvene koristi, nastojali da nametnu ropstvo. Senatori su se povukli iz Rima kao tuđeg grada a susedni narodi nisu pružali nikakav otpor.

Pošto je Senat našao način da plati vojnike, započela je opsada Veje koja je potrajala deset godina. Kod Rimljana se zapaža nova veština i nov način ratovanja: njihovi uspesi postaju sjajniji; bolje koriste svoje pobede; osvajanja su sve veća; proširili su svoje naseobine; ukrat-

¹² Etrurci.

¹³ Kao što se vidi iz rasprave pod naslovom: *Origo gentis romanae*, koja se pripisuje Aureliju Viktoru. (M.)

¹⁴ Dionisije iz Halikarnasa, IV. (M.)

¹⁵ Videti kod Dionisija iz Halikarnasa (VI), jedan od sporazuma sklopljenih sa njima. (M.)

¹⁶ Pod izgovorom da narodu daju pisane zakone, dograbili su vlast. Videti Dionisija iz Halikarnasa, XI. (M.)

ko, osvajanje Veje bilo je neka vrsta prevrata.

Ali, ni napori nisu slabili. Iako su zadavali teške udarce Tuscima, Ekvima ili Volscima, njihovi saveznici Latini i Hernici, koji su imali isto oružje i jednaku disciplinu, napustili su ih; među Tuscima nastaju novi savezi; a Samničani, najratoborniji narod Italije, objavio im je oštar rat.

Od uvođenja plate, Senat više nije dodeljivao vojnicima zemlju pobeđenih naroda; nametnuo je nove uslove: prisiljavao ih je, na primer, da neko vreme snabdevaju vojsku letinom, daju joj žita i odeće.¹⁷

Galsko osvajanje Rima nije mu oduzelo ništa od njegove snage: vojska je bila više rasuta nego poražena, gotovo se u celosti povukla u Veju; narod se izbavio po okolnim gradovima; a požar u gradu je progutao tek ne-

koliko pastirskih koliba.

II

O VEŠTINI RATOVANJA RIMLJANA

Upuštajući se u rat i smatrajući ga veštinom, Rimljani su u nju unosili svoj duh i sva svoja razmišljanja ne bi li je usavršili. Nema sumnje da ih je, pripoveda Vegecije¹, neki od bogova nadahnuo da stvore legije.

Procenili su da je vojnicima legije neophodno dati jače i teže napadačko i odbrambeno oružje nego što ga ima ma koji drugi narod.²

No, kako u ratovima ima stvari za koje nisu podesne teško naoružane jedinice, poželeli su da se u okviru legije nađe lako naoružani vod koji bi se mogao izdvojiti u borbi i, ukoliko se za tim ukaže potreba, vratiti se u njene redove; zatim da se u njoj nađe i konjica, strelci i praćkaši koji će goniti neprijatelja i dovršiti pobedu: da bude opremljena svim ratnim oruđima koje će nositi sa sobom;

¹ Knjiga II, glava 1. (M.)

² Videti Polibija i Flavija, *De bello judaico*, lib. III, o oružju rimskog vojnika. Ovaj drugi kaže da ima malo razlike između natovarenog konja i rimskog vojnika. „Nose sa sobom”, kaže Ciceron, „hranu za više od petnaest dana, sve što im je neophodno, sve što je potrebno za utvrđivanje, a u pogledu oružja, teško da imaju ista više od svojih ruku”, *Tusculanes*, II. (M.)

³ Knjiga II, glava XXV. (M.)

¹⁷ Videti sklopljene sporazume. (M.)

da se svaki put³ ulogori i načini, kao što Vegecije kaže, neku vrstu tvrđave.

Da bi bili teže naoružani od bilo koga drugog, bilo je neophodno da postanu snažniji od ostalih ljudi; to je postignuto stalnim radom koji ih je jačao i vežbama kojima su sticali okretnost, a upravo se okretnošću najmanje troši snaga koju čovek poseduje.

Primećujemo danas da naša vojska mnogo gubi zbog prekomernog rada vojnika,⁴ a ipak su Rimljani uspevali da se očuvaju zahvaljujući ogromnom trudu. Razlozi, verujem, leže u tome što su to bili neprestani naponi, dok naši vojnici prelaze iz krajnje radinosti u krajnju besposlenost što je najpogubnija stvar na svetu.

Ovde bi valjalo da napomenem šta nam pisci govore o obuci rimskih vojnika.⁵ Navikavali su ih da hodaju strojevim korakom, drugim rečima da prevaljuju dvadeset milja za pet sati, a katkad i dvadeset pet. Tokom ovih marševa, morali su da nose teret od šezdeset funti. Terali su ih da trče i skaču pod punom ratnom opremom; u vežbama su koristili dvostruko teže mačeve, koplja, strele nego kod običnog naoružanja, a ta vežbanja su bila stalna.⁶

Ratna obuka se nije odvijala samo u logoru; i u gradu je postojalo mesto kuda su građani odlazili da vežbaju (bilo je to Marsovo polje). Po završenom poslu, bacali bi se u Ti-

⁴ Posebno kopanje zemlje. (M.) Luj XIV je prisilio vojnike da rade na akvaduktu u Versaju. Njih više od deset hiljada umrlo je od raznih epidemija.

⁵ Videti Vegecija, knjiga I. Videti kod Tita Livija, knjiga XXVI, vežbe kojima je Scipion Afrikanac podvrgao vojnike posle zauzimanja Nove Kartagine. Marije je, uprkos starosti, svakog dana odlazio na Marsovo polje. Pompej se u pedeset i osmoj godini borio pod punim naoružanjem uz mladiće, uzjahivao konja, jurišao bez zapetih uzdi i bacao koplja. (Plutarh, *Život Marija i Pompeja*). (M.)

⁶ Vegecije, Knjiga I. (M.)

⁷ Vegecije, Knjiga I. (M.)

bar, kako bi vežbali plivanje i oprali sa sebe prašinu i znoj.⁷

Nemamo više tačnu predstavu o telesnim vežbama: prezren je čovek koji im se suviše posvećuje zato što većina ovim vežbama pristupa radi zabave, dok je u staro doba sve, čak i ples, bilo sastavni deo vojne veštine.

Desilo se čak da jedna veština, veoma tražena u držanju oružja kojim se služimo u ratu, postane smešna, pošto je uvođenjem običaja dvoboja, mačevanje postalo prepoznatljivo kao stvar kavgadžija ili kukavica.

Oni koji Homera kritikuju zato što sasvim prirodno otkriva u svojim junacima snagu, okretnost ili žustrinu tela, morali bi Salustija smatrati vrlo smešnim budući da je hvalio Pompeja, jer trči, skače i nosi teret kao i svaki drugi njegov savremenik.⁸

Svaki put kad bi Rimljani poverovali da su u opasnosti ili kada bi poželeli da nadoknade nekakav gubitak, bilo je za njih uobičajeno da pooštire vojnu disciplinu.⁹ Da li treba da zarate sa Latinima, narodom podjednako ratobornim kao i oni? Manlije pomišlja na to da proširi svoju vojnu moć i pogubi sina koji je pogazio njegovo naređenje. Da li su potučeni kod Numancije? Scipion Emilijan im je uskratio sve što bi moglo da ih razmazi.¹⁰ Da li su rimske legije prošle kroz sito i rešet u Numidiji? Metel ispravlja ovu sramotu kada im naređuje da uspostave stara pravila. Marije zaobilazi reke da bi potukao Kimbre i Tevtonce, a Sula je toliko dobro obučio svoje vojnike, zastrašene ratom protiv Mitridata, da od njega zahtevaju

⁸ Cum alacribus saltu, cum velocibus cursu, cum validic vecte certabat. Odlomak iz Salustija koji prenosi Vegecije, Knjiga I, glava IX. (M.)

⁹ Vojna disciplina se prvi put javila u njihovoj državi i poslednja je u njoj iščezla, toliko je bila skopčana sa ustrojstvom Republike. (Bose, *Rasprava o opštoj istoriji*, III, 6).

¹⁰ Prodao je svu vojnu stoku i svakom vojniku odredio da nosi žita za trideset dana, i sedam kočeva za ušančivanje (Florov popis, Knjiga LVII). (M.)

¹¹ Frontin, *Strategeme*, knjiga I, glava XI. (M.)

borbu ne bi li okončali vlastite muke.¹¹

Publije Nasika bespotrebno naređuje stvaranje mornari-ce: više se strahovalo od besposlenosti nego od neprijatelja.

Aul Gelijs¹² navodi prilično rđave razloge za običaj Rimljana da puste krv vojnicima koji su načinili neki pre-stup: najtačniji je, budući da je snaga glavno svojstvo voj-nika, da je time pre unižavan nego slabljen.

Tako očvrslili ljudi su obično bili zdravi; kod pisaca ne nailazimo ni na jednu drugu vojsku koja ratuje po raznim predelima a imuna je na bolesti; danas se gotovo redov-no dešava da se vojske, mada nepobedene, takoreći isto-pe u toku ratnog pohoda.

Kod nas su česta dezertstva, jer su vojnici najpodli-ji sloj svakog naroda i nema nikoga ko ima nadmoć nad drugima ili u nju veruje. Ona su kod Rimljana bila retka: vojnici regrutovani iz srca toliko ponosnog, dostojan-stvenog naroda, samouverenog u nadmoć nad ostalima, nisu ni mogli da pomisle na takvo poniženje da prestanu biti Rimljani.

Kako njihova vojska nije bila brojna, bilo je lako dr-žati je; vojskovođa je mogao da ih bolje upozna i lakše uoči mane i disciplinske prekršaje.

Snaga njihovih vežbi, zadivljujući putevi koje su izgra-dili, upućivali su ih na duge i brze marševe.¹³ Njihova neo-čekivana pojava ledila je žile neprijatelju: umeli su da se iznenada pojave, naročito posle nekog neuspeha, u vre-me kada su njihovi neprijatelji bili uljuljkani pobedom.

U današnjim borbama, pojedinac ima poverenja samo u mnoštvo; ali svaki Rimljanin, čvršći i ratoborniji od svog neprijatelja, uvek je računao na samog sebe; razume se bio je hrabar, dakle obdaren vrlinom koja je osećanje sopstvene snage.

¹² Knjiga X, glava VIII. (M.)

¹³ Posebno videti Hazdrubalov poraz i njegovu brzinu protiv Viri-jata. (M.)

Njihove su jedinice oduvek bili najbolje disciplinova-ne, bilo je teško i u najljućoj borbi izbeći njihovo grupisa-nje ili pometnju u neprijateljskim redovima. Tako se u istoriji stalno nailazi kako, mada u početku nadjačani bro-jem ili žestinom neprijatelja, uspevaju da izbore pobedu.

Glavna pažnja sastojala se u tome da ispitaju u čemu bi ih neprijatelj mogao nadmašiti i tome su posvećivali pažnju. Navikli su se na prizore krvi i ranjavanje u gladi-jatorskim borbama koje su preuzeli od Etruraca.¹⁴

Oštri mačevi Gala,¹⁵ Pirovi slonovi, samo su jedanput mogli da ih iznenade. Obrušili su se na slabost svoje ko-njice,¹⁶ najpre zbacujući uzde sa konja kako se njihova prodornost ne bi zaustavila; potom su uveli velite.¹⁷ Kad su doznali za španski mač,¹⁸ odbacili su svoj. Razvili su znanje o moreplovstvu izumevši napravu koju nam je Po-libije opisao.¹⁹ Naposletku, kao što kaže Flavije,²⁰ rat je za njih bio vežba razmišljanja, a mir vežba tela.

Ako je neki narod od prirode ili iz svog ustrojstva iz-vukao neku posebnu prednost, oni su se njome poslužili; nisu ništa prepuštali slučaju ne bi li se domogli numid-skih konja, kričanskih lukova, balearskih najamnika,

¹⁴ Odlomak Nikole iz Damaska, knjiga I, kod Ateneja, knjiga IV. Pre nego što su vojnici odlazili u vojsku, prikazivali su im gladijator-ske borbe. Julije Kapitolin, *Život Maksima i Balbina*. (M.)

¹⁵ Rimljani su pružali svoja koplja kojima su primali udarce galskih mačeva i otupeli ih. (M.)

¹⁶ Bila je još i bolja nego kod malih naroda Italije. Stvarali su je od najboljih građana kojima je država izdržavala konja. Kad bi se ona pojavila, nijedna joj pešadija nije bila ravna i vrlo često ona je odlu-čivala o pobi. (M.)

¹⁷ To su bili lako naoružani mladići i najveštiji u legiji koji su na najmanji znak skakali na konje ili se borili na nogama. (Valerije Mak-sim, knjiga II; Tit Livije, knjiga XXVI). (M.)

¹⁸ Odlomak iz Polibija, koji prenosi Suda prema Makairovim na-vodima (M.) (Kutelas)

¹⁹ Gavran, vrsta kuke namenjene zaustavljanju brodova Kartagi-njana.

²⁰ *De Bello judaico*, lib. III. (M.)

brodova sa Rodosa.

Ukratko, nijedan narod nije se spremao za rat sa toliko opreznosti i nije ga vodio sa tolikom smelošću.

III

KAKO SU RIMLJANI MOGLI DA PROŠIRE VLAST

Sada, kada svi narodi Evrope raspolažu jednakim veštinama, oružjem, disciplinom i načinom ratovanja, vanredni uspon Rimljana čini nam se nezamislivim. Uostalom, danas postoji takva nesrazmera u moći da nije moguće da se neka mala država vlastitim snagama izdigne iz ponora u koji ju je smestilo providenje.

Ova okolnost nas tera na razmišljanje; bez toga bismo sagledali događaje ne razumevajući ih i ne osećajući dobro razliku u okolnostima, poverovali bismo, čitajući drevnu povest, da vidimo ljude drugačije od nas samih.

Dugo iskustvo u Evropi podučilo nas je da vladalac sa milion podanika ne može držati više od deset hiljada vojnika a da samom sebi ne naškodi; stoga samo veliki narodi imaju vojske.

To nije bio slučaj sa starim republikama: ova razmera vojnika u odnosu na ostatak ljudi, koja danas iznosi jedan prema sto, u to doba je mogla da iznosi jedan prema osam.

Osnivači starih republika takođe su raspodeljivali zemlju. I to je bilo dovoljno da se stvori moćan narod, tj. dobro uređeno društvo. Tako je nastala i dobra vojska, jer je svako imao jednak interes, i to vrlo veliki, da brani otadžbinu.

Kad zakoni više nisu strogo poštovani, stvari su se vratile na onu tačku na kojoj se danas nalaze kod nas: pohlepa jednih i rasipništvo drugih obrtalo je bogatstva zemlje kroz malo ruku, a zatim su se pojavili zanati zbog uzajamnih potreba bogatih i siromašnih. To je dovelo do toga da više gotovo nije bilo ni građana ni vojnika: budući da je zemlja ranije namenjena izdržavanju potonjih korišćena za prehranjivanje robova i zanatlja, kao vid raskoši novih vlasnika; bez toga bi iščezla država koja mora da opstane uprkos nepravilnostima. Pre propadanja, prvobitni prihodi države bili su deljeni vojnicima, tj. zemljodelcima; kad je propala Republika, oni su prešli u ruke bogataša koji su ih pretvorili u robove i zanatlje, a od njih je, kroz porez, izdvajan deo za izdržavanje vojske.

No, ovaj soj ljudi uopšte nije bio sklon ratovanju: bili su plašljivi i već pokvareni raskošnim životom u gradovima a često i samim zanatom; osim toga, kako zapravo nisu ni imali vlastitu otadžbinu, i kako su od svoje industrije uživali svugde, malo šta su mogli da izgube ili sačuvaju.

U rimskom popisu obavljenom neko vreme posle progona kraljeva,¹ a zatim u popisu koji je obavio Demetrije sa Falerona u Atini,² pokazao se gotovo jednak broj stanovnika: u Rimu je bilo četiri stotine četrdeset hiljada, u Atini četiri stotine trideset i jedna hiljada. No, ovaj popis u Rimu pada u vreme kad je grad bio u naponu svog ustrojstva, dok je Atina već uveliko bila na zalasku. Broj odraslih u Rimu činio je četvrtinu njegovog stanovništva, dok je u Atini iznosio nešto manje od dvadesetine. Moć Rima u odnosu na Atinu, u ovim različitim razdobljima, stoji u odnosu četvrtine prema dvadesetini, tj. bila je pe-

¹ Reč je o popisu o kojem govori Dionisije iz Halikarnasa u knjizi IX, 25, i koji mi izgleda istovetan sa onim o kojem piše na kraju svoje šeste knjige koja je nastala šesnaest godina posle progona kraljeva. (M.)

² Ktesikle, *Atenej*, knjiga VI. (M.)

tostruko veća.

Kad su kraljevi Agis i Kleomen uočili da je u Sparti umesto devet hiljada građana koliko ih je bilo u Likurgovo³ doba, preostalo još svega sedam stotina, od čega je jedva stotinu posedovalo zemlju,⁴ dok su ostatak činili plašljivci, preduzeli su da s tim u vezi uspostave zakone⁵ koji se tiču ovog predmeta, pa su Lakedemonjani iznova postali najmoćniji i najizuzetniji među svim Grcima.

Ravnopravna raspodela zemlje omogućila je Rimu da se najpre izbavi iz svog poniranja, a to se dobro osetilo kad je posrnuo.

Rim je bio mala republika, kada su mu Latini uskratili vojnu pomoć koju su bili obavezni da pruže, pa je u gradu sakupljeno deset legija.⁶ „Jedva sakupljena u Rimu”, priповeđa Tit Livije, „svetina se nije mogla zaustaviti, i to je bilo moguće tek pošto se pred zidinama iznenada pojavio neprijatelj: siguran znak da se uopšte nismo umnožili i da smo samo uvećali raskoš i bogatstva koja nas razjedaju.”

„Recite mi”, govorio je Tiberije Grah plemstvu,⁷ „ko je vredniji, građanin ili doživotni rob, vojnik ili čovek nesposoban za rat? Hoćete li da se zbog imanja od nekoliko jutara zemlje više nego kod drugih građana, odrek-

nete nade u osvajanje ostatka sveta ili se izložite opasnosti i vidite kako vam neprijatelj otima zemlju koju nam uskraćujete?”

IV

1. O GALIMA – 2. O PIRU – 3. POREĐENJE IZMEĐU KARTAGINE I RIMA – 4. HANIBALOV RAT

Rimljani su vodili priličan broj ratova protiv Gala. Slavoljubivost, prezir prema smrti, čvrstina volje, bili su podjednaki u oba naroda, ali je oružje bilo drugačije; galski štit bio je mali a mač slab: stoga je prema njima vladao odnos gotovo sličan onom koji su Španci u poslednjim vekovima gajili prema Meksikancima. A što je posebno iznenađujuće jeste da su se ovi narodi, na koje su Rimljani nailazili gotovo svuda i u svako doba, jedan za drugim prepuštali propadanju, a da nikad nisu upoznali, istražili, sprečili uzrok svoje zle kobi.

Pir je zaratio sa Rimljanima u doba kad su oni bili u

³ Ovi su se građani nazivali Spartanci. Likurg je odredio da ih je devet hiljada, a ostalih građana trideset hiljada. Pogledati Plutarha, *Likurgov život*. (M.)

⁴ Videti Plutarha, *Život Agisa i Kleomena*. (M.)

⁵ Videti Plutarha, *ibid.* (M.)

⁶ Tit Livije, prvo desetoknjižje, knjiga VII. To se desilo neko doba posle pada Rima, pod konzulstvom L. Furijsa Kamila i posle I. H. Klaudija Krasa. (M.)

⁷ Apijan, *O građanskom ratu*, knjiga I. (M.)

¹ Pirov rat je Rimljanima otvorio oči: protiv toliko iskusnog neprijatelja, postali su marljiviji i prosvećeniji nego što su bili ranije. Našli su načina da se zaštite od slonova koji su u prvim sukobima uneli nered u njihove legije; izbegavali su ravnice i tražili pogodna mesta protiv konjice koju su zbog toga prezirali. Potom su naučili da podižu logore po uzoru na Pira, pošto su se divili poretku i dostojanstvu njegovih trupa, dok je kod njih sve bilo u neredu (Sent-Evremon, *Razmišljanja o duhu rimskog naroda u različitim razdobljima Republike*, glava VI).

stanju da mu se odupru i da izvuku pouke iz njegovih pobjeda; naučio ih je kako da se ušance, izaberu mesto za logore i urede ga; navikao ih je na slonove i pripremio za velika ratovanja.¹

Pirova slava ogleda se isključivo u njegovim ličnim osobinama.² Plutarh nam pripoveda da je bio prisiljen na rat sa Makedonijom zato što nije mogao da izdržava šest hiljada pešaka i pet stotina konja.³ Ovaj vladalac, gospodar državnice o kojoj se posle njega nije čulo, bio je pustolov koji se neprestano upuštao u nove poduhvate jer bez njih nije mogao da opstane.

Njegovi saveznici Tarenčani umnogome su izobličili državu svojih predaka Lakedemonjana.⁴ Mogao je da postigne velike stvari sa Samničanima, ali su ih Rimljani skoro uništili.

Pošto se Kartagina obogatila pre Rima, ranije je započelo i njeno propadanje; tako, dok su u Rimu javne službe sticane samo na osnovu vrlina i donosile samo počast i rasterećenje, sve što je država mogla da pruži pojedincu u Kartagini prodavalo se a svaka učinjena usluga državi bila je isplaćena.

Tiranija vladaoca ne ruši državu više nego što ravnodušnost prema opštem dobru podriva republiku. Prednost slobodne države je u tome što se u njoj bolje upravlja prihodima. A šta ako se i to lošije čini? Prednost slobodne države je u tome da nema povlašćenih. Ako to nije slučaj, pa umesto vladaočevih prijatelja i roditelja bogatstvo stižu prijatelji i roditelji svih onih koji učestvuju u vlasti, sve je izgubljeno; zakoni se krše opasnije nego što ih gazi vladalac, koji s obzirom na to da je najvažniji gra-

² Videti odlomak iz knjige I, od Diona, u *Odlomku o vrlinama i porocima*. (M.)

³ *Pirov život*. (M.)

⁴ Justin, knjiga XX. (M.)

đanin države ima i najveći interes da ih sačuva.

Stari običaji, izvesna naviknutost na siromaštvo, uravnotežili su bogatstvo u Rimu; ali u Kartagini pojedinci su bili bogati kao kraljevi.

Od dve stranke koje su vladale u Kartagini, jedna je stalno želela mir a druga uvek rat; tako je bilo nemoguće uživati u prvom i biti uspešan u drugom.

Dok je u Rimu rat objedinjavao sve interese, u Kartagini ih je još više razdvajao.⁵

U državama kojima upravlja vladalac, razdori se lako smiruju, zato što je u njegovim rukama sila prinude koja ih miri; ali u republikama su oni trajniji, jer ova nevolja obično napada samu vlast koja bi ih mogla iskoreniti.

U Rimu gde se upravljalo po zakonima, narod je prepustio Senatu vođenje poslova. U Kartagini u kojoj se vladalo zlopotrebama, narod je hteo da svim upravlja sam.

Imućna Kartagina vodila je rat protiv rimskog siromaštva i time je već bila unazađena; zlato i srebro se iscrpljuju, ali vrlina, upornost, snaga i siromaštvo nikada se ne mogu istrošiti.

Rimljani su svoju ambiciju sticali iz ponosa, a Kartaginjani iz nezajažljivosti; jedni su želeli da gospodare, drugi da stižu; a ovi potonji su ratovali bez ljubavi, neprestano računajući prihode i izdatke.

Izgubljene bitke, smanjivanje naroda, slabljenje trgovine, iscrpljivanje državnih blagajni, pobuna susednih naroda mogli su da Kartaginu prisile na najoštrije uslove mira. No Rim se nikada nije vodio osećanjima dobra i zla: samo je njegova slava određivala delovanje, a kako sebe nije mogao da zamisli u drugoj ulozi izuzev gospo-

⁵ Hanibalovo prisustvo je prekinulo sve podele među Rimljanima; ali Scipionovo prisustvo je zaoštrilo već postojeće podele među Kartaginjanima; ono je lišilo vladu preostale moći; vojskovođe, Senat, velikaši postali su narodu sumnjiviji, a sam narod još obesniji. Videti kod Apijana o čitavom ratu Scipiona Prvog. (M.)

dara, nikakvo očekivanje ili strah nisu mogli da ga obavežu na sklapanje mira koji sam nije nametnuo.

Nema ničeg moćnijeg od republike u kojoj se zakoni poštuju kao što je bio slučaj u Rimu i zemlji Lakedemonjana, ne iz straha, ne iz razuma, već iz strasti. Time je sva snaga pojedine grupe vezana za mudrost dobre vladavine.

Kartaginjani su koristili strane trupe dok su Rimljani upotrebljavali vlastite.⁶ Kako su ovi drugi poražene uvek smatrali samo kao sredstvo koje će poslužiti u budućim poredama, oni su u vojsku primali sve ljude koje bi pokorili, i što je više muka iziskivala poreda nad njima, utoliko su ih smatrali pogodnijima za uključivanje u svoju republiku. Tako vidimo kako su Samničani, pokoreni tek posle dvadeset četiri poreda,⁷ postali oslonac Rimljana a neko vreme posle Drugog punskog rata izvukli su od njih i njihovih saveznika, u zemlji koja nije bila veća od papske države i Napulja, sedamsto hiljada pešaka i sedamdeset hiljada konja čime su se suprotstavili Galima.⁸

Na vrhuncu Drugog punskog rata, Rim je uvek imao u stroju dvadeset dve do dvadeset četiri legije; ipak, prema Liviju, popis je pokazivao svega sto trideset sedam hiljada građana.

Kartagina je koristila dodatne snage radi napada, Rim radi odbrane; ovi drugi su, kao što smo upravo rekli, naoružali ogroman broj ljudi protiv Gala i Hanibala koji su ih napadali, a poslali svega dve legije protiv naj-

⁶ Kartagina je sazdana na trgovini a Rim na oružju, prva je koristila strance za svoje ratove a građane za posao; druga se koristila građanima iz čitavog sveta a svoje građane uzimala za vojnike. (Sent-Evremon)

⁷ Flor, knjiga I. (M.)

⁸ Videti Polibija. Florov popis navodi da su sakupili trista hiljada ljudi u gradu i među Latinima. (M.)

većih kraljeva – to je bila politika koja je ovekovečila njihovu silu.

Prilike na domaćem terenu za Kartaginu bile su nesigurnije nego u Rimu. Ovi potonji su oko sebe imali trideset kolonija koje su delovale poput utvrđenja.⁹ Pre bitke kod Kane, nije ih izneverio nijedan saveznik; Samničani i ostali narodi Italije bili su naviknuti na njihovo preimućstvo.

Kako je većina gradova u Africi bila slabo utvrđena, predavali bi se smesta osvajaču koji bi se pojavio. Tako su svi koji su se tamo iskrcali, Agatokle, Regul, Scipion, smesta bacali Kartaginu u očajanje.

Nevolje koje su ophrvale Kartaginjane, tokom rata koji je protiv njih vodio Scipion Prvi, mogu se pripisati isključivo lošoj vlasti: grad i vojska su čak gladovali, dok su Rimljani svega imali u izobilju.¹⁰

U Kartagini, vojska koja je bila poražena, postajala je još zloćudnija: ponekad su razapinjali na krstove svoje vojskovođe i kažnjavali ih zbog sopstvene plašljivosti. U Rimu, konzul je izdvajao čete koje su se razbežale i ponovo ih vodio protiv neprijatelja.

Vladavina Kartaginjana bila je veoma okrutna:¹¹ toliko su žestoko mučili narode Španije da su Rimljani tamo dočekani kao oslobodioci. I ukoliko imamo u vidu ogromne svote za podršku ratovanju u kojem su trpeli poraze, uvidećemo da je nepravda rđava vodilja i da čak ne is-

⁹ Tit Livije, knjiga XXVII. (M.) – Ove kolonije, uspostavljene na svim stranama Carstva, dovele su do dve zadivljujuće pojave: prvo, praznile su grad od prekomernog broja građana i većine siromaha, drugo, sačuvale su glavna mesta i postepeno navikavale tuđinske narode na rimske običaje. (Bose, *Rasprava o opštoj istoriji*, III, 6).

¹⁰ Videti Apijana, *lib. Libycus*. (M.)

¹¹ Videti šta Polibije kaže o ovim pogubljenjima, posebno u odlomku IX knjige. *Odlomak o vrlinama i porocima*. (M.)

¹² Varijanta: dobro će se shvatiti da je nepravda loš sluga i da čak ne ispunjava ni ono što obeća. (Izdanje iz 1734. godine).

punjava ni svoju svrhu.¹²

Osnivanje Aleksandrije prilično je umanjilo trgovinu Kartagine. U prvo vreme, sujeverje je praktično proteralo strance iz Egipta, a kad su ga Persijanci osvojili, razmišljali su samo o tome kako da oslabe svoje nove podanike. No, pod grčkim kraljevima, Egipat je trgovao sa gotovo čitavim svetom, a trgovina u Kartagini je počela da zamire.

Trgovačke moći mogu dugo vremena da se održavaju u osrednjosti; ali njihova veličina je kratkog veka. Polako se uzdižu a da to niko i ne primećuje: zato što ne povlače nijedan potez koji će izazvati buku ili ukazati na njihovu moć. Kad stvari dođu do tačke na kojoj postaju vidljive, svako nastoji da taj narod liši prednosti koju je takoreći stekao iznenada.

Kartaginska konjica je bila nadmoćnija od rimske iz dva razloga: prvo, zato što su numidijski i španski konji bili bolji od italijanskih, i, drugo, zato što je rimska konjica bila slabio naoružana: tek u ratovima koje su Rimljani vodili u Grčkoj, promenjen je ovaj vid ratovanja, kako doznajemo od Polibija.¹³

U Prvom punskom ratu, Regul je bio poražen čim su Kartaginjani odabrali ravnicu kako bi se suprotstavili svojom konjicom, a u Drugom, Hanibal svojim numidijskim konjima duguje znamenite pobede.¹⁴

Pošto je Scipion osvojio Španiju i sklopio savez sa Masinismom, preoteo je od Kartaginjana ovu premoć; numidijska konjica je dobila bitku kod Zame i okončala rat.

Kartaginjani su bili iskusniji na moru i umeli su da bolje manevršu nego Rimljani; ali mi se čini da ta prednost tada nije bila toliko velika koliko bi značila danas.

¹³ Knjiga VI. (M.)

¹⁴ Čitava odredi Numidana prešli su k Rimljanima koji su tek onda odahnuili. (M.)

Kako stari narodi nisu imali busolu, mogli su da plove samo duž obala; osim toga koristili su samo male i plitke lađe sa veslima, i pristajali na gotovo svakom ostrvcetu; veština moreplovaca bila je veoma ograničena, a njihovo manevrisanje sasvim neznatno. Čak je i Aristotel govorio¹⁵ da je beskorisno držati mornaricu i da su za to dovoljni težaci.

Veština plovidbe bila je toliko nesavršena da se ni uz pomoć hiljada vesala nije postizalo ono što se danas čini sa stotinak.¹⁶

Veliki brodovi bili su nepogodni, pošto zbog teškoća u kretanju posada nije bila u stanju da izvrši neophodne zaokrete. Antonije je na njima doživeo poražavajuće iskustvo kod Akcijuma:¹⁷ njegove lađe nisu mogle da se maknu, dok su ih mnogo lakše Avgustove šajke napadale sa svih strana.

Kako su stare lađe bile na vesla, to su one najlakše među njima sa lakoćom razbijale veće koje su u to vreme bile samo nepokretne sprave kao naši današnji brodovi bez jarbola.

Otkrićem busole menjaju se prilike; odbacuju se vesla,¹⁸ udaljava se od obale, grade se velike lađe; brodovi su postali složeniji a jedrenje je usavršeno.

Pronalazak baruta doveo je do neočekivane stvari; snaga mornarice je više nego ikad počivala na veštini brodogradnje: da bi se odolelo sili topova i nadmoćnijoj vatrenoj snazi, bile su neophodne velike lađe; no veština mo-

¹⁵ *Politika*, knjiga VII, glava VI. (M.)

¹⁶ Videti šta kaže Pero o veslima starih naroda. *Ogled o fizici*, naslov 3, *Mehanika životinja*. (M.)

¹⁷ Ista se stvar ponovila u bici kod Salamine. (Plutarh, *Život Temistokla*) – Istorija je puna sličnih činjenica. (M.)

¹⁸ Na osnovu čega možemo suditi o nesavršenosti mornarice kod starih naroda, pošto smo odbacili običaj u kojem smo stekli toliku premoć nad njima. (M.)

replovstva morala je biti srazmerna velikim brodovima.

Negdašnje male lađe iznenada bi se sudarile a vojnici na obe strane su se upuštali u borbu; na brodove je ukrčavana čitava kopnena vojska: u pomorskoj bitki koju su dobili Regul i njegov drug, sto trideset hiljada Rimljana borilo se protiv sto pedeset hiljada Kartaginjana. U to doba, vojnici su značili mnogo a mornari malo: danas su vojnici nebitni ili od malog značaja, a mornari mnogo vrede.

Pobeda konzula Duilija vidno je istakla ovu razliku; Rimljani nisu poznavali moreplovstvo. Jedna kartaginjanska galija zalutala je na njihovu obalu, a oni su se poslužili ovim uzorkom da bi i sami sagradili sopstvene brodove. Za tri meseca, podignuta su jedra, flota je sagrađena, opremljena, porinuta, i uskoro se suprotstavila kartaginjskoj mornarici i pobedila je.

Danas je jedva dovoljan ljudski vek da bi vladalac sagradio flotu sposobnu da se pojavi pred silom koja već gospodari morskim carstvom; to je možda jedina stvar koja se ne može kupiti novcem. I ako nekom vladaoću u naše doba to pođe za rukom,¹⁹ iskustvo pokazuje da će drugi to pre prihvatiti kao primer kojem se treba diviti nego ga slediti.²⁰

Drugi punski rat je toliko čuven da ga svi poznaju. Kad se dobro prouče brojne prepreke koje su se postavile pred Hanibalom, a koje je taj izuzetni čovek sve od reda savladao, pred nama se ukazuje najlepši prizor koji nam pruža stari vek.

Rim je bio čudo postojanosti. Posle nevolja kod Ticine, Trebije i na Trazimenskom jezeru, posle još užasnijeg poraza kod Kane, gotovo svi narodi Italije okrenuli su mu le-

¹⁹ Luj XIV. (M.)

²⁰ Španija i Moskovska kneževina. (M.) Filip V od Španije i Petar Veliki nisu uspeali u svom nastojanju, prvi da obnovi njegovu flotu, a drugi da je sam izgradi.

²¹ *Rimske starine*, knjiga VIII. (M.)

đa, ali on nije molio za mir. Razlog tome je što se Senat nije odricao starih načela; pregovarao je sa Hanibalom kao i ranije sa Pirom kome nisu dali mira sve dok se nalazio na tlu Italije. A kod Dionisija iz Halikarnasa²¹ nalazim da je Senat, tokom pregovora sa Koriolanom, objavio kako neće prekršiti stare običaje; kako rimski narod ne može da sklopi mir dok je neprijatelj na njegovom tlu, ali da će se, ukoliko se Volsci povuku, njihovim zahtevima udovoljiti.

Rim je spasen snagom svojih ustanova. Posle bitke kod Kane, ženama više nije bilo dopušteno ni da prolivaju suze; Senat je odbio da otkupi zarobljenike i poslao je bedne ostatke vojske u rat na Siciliju, bez nadoknade i bez ratnih počasti sve dok Hanibal ne bude progнан iz Italije.²²

S druge strane, konzul Terencije Varon sramno je pobeo u Venuziju. Taj čovek najnižeg roda u konzulstvo je uveden samo da bi ponizio plemstvo. No Senat nije želeo da proslavi ovaj žalostan trijumf; uvideo je koliko je u toj prilici bilo neophodno steći poverenje naroda; dočekao je Varona i zahvalio mu što nije bacio Republiku u očajanje.²³

Stvarni gubitak u nekoj bici (dakle nekoliko hiljada ljudi), užasan je po državu, ali teži je imaginarni gubitak i obeshrabrenje koje je lišava samih snaga koje joj je sudbina još ostavila.

²² Posle bitke kod Kane, u kojoj bi svaka druga država poklekla zloj sudbini, u narodu nije bilo nikakvih znakova slabosti, čak ni razmišljanja o bilo čemu drugom izuzev dobru Republike. Sva naređenja, svi činovi, sva zvanja dobrovoljno su podeljena: bila je čast zadržati manja a sramota čuvati viša. (Sent-Evremon)

²³ Senat se na tome javno zahvalio, i to onda kad je, prema starim maksimama, odlučeno da se u tom žalosnom stanju ne čuje ni za kakav mirovni predlog. Neprijatelj je bio začuđen; narod je povratio smelost i poverovao da ima sredstava o kojima je Senat vodio računa iz opreznosti. (Bose, *Rasprava o opštoj istoriji*, III, 6)

Postoje stvari koje svi ponavljaju zato što su jednom izrečene. Reklo bi se da je Hanibal počinio nepopravljivu grešku jer nije krenuo u opsadu Rima posle bitke kod Kane. Istina je da je u Rimu vladao izuzetan nemir ali je zbunjenost ratobornog naroda koja se gotovo uvek preobraća u hrabrost različita nego kod obične rulje koja oseća samo svoju slabost. Dokaz da Hanibal ne bi uspeo jeste da su Rimljani i dalje slali pomoć na sve strane.

Dalje se tvrdi da je Hanibal počinio veliku grešku zato što je svoju vojsku poveo u Kapuu, gde je oslabljena, ali se ne vodi računa o pravom uzroku. Vojnici su se posle silnih pobeda obogatili i gdegod bi krenuli naišli bi na Kapuu. U sličnoj prilici, Aleksandar koji je zapovedao sopstvenim podanicima, poslužio se prednošću koju Hanibal nije imao sa svojim plaćeničkim četama; spalio je sav prtljag svojih vojnika i sva njihova i svoja bogatstva. Kažu da je posle osvajanja Indije, Kuli-kan svakom vojniku ostavio samo sto rupija.²⁴

A upravo su Hanibalova osvajanja promenila ratnu sreću. U Italiju ga nisu poslali kartaginjanski magistrati, primio je sasvim malo pomoći što iz ljubomore jednih što iz prevelikog poverenja drugih. Dok je svoju vojsku držao na okupu, pobeđivao je Rimljane, ali kad je trebalo

da uspostavi garnizone u gradovima, brani saveznike, vodi opsade ili ih sprečava, njegove snage pokazale su se slabijim, pa je veliki deo njegove vojske rascepan. Lako je osvajati jer se osvaja svim silama, ali je teško sačuvati osvojeno, jer se brani samo delom svojih snaga.

V

O STANJU U GRČKOJ, MAKEDONIJI, SIRIJI I EGIPTU POSLE PONIŽENJA KARTAGINJANA

Mislim da Hanibal nije bio sklon duhovitim opaskama i da je još manje pohvalno govorio o Fabiju i Marcelu na svoju štetu. Sa žaljenjem opažam da Tit Livije obasipa cvećem ove gorostase starog veka; voleo bih da je poput Homera umeo da izbegne obožavanje i onako dobro ih prikaže u stvarnosti.

Osim toga, trebalo je da govori koji su pridavani Hanibalu budu razboritiji. Kada, saznajući za poraz svoga brata, priznaje da vidi propast Kartagine, ne znam ništa pogodnije da baci u očajanje narod koji mu se prepustio i obeshrabri vojsku koja očekuje velike nagrade posle rata.

Kako su se Kartaginjanima u Španiji, na Siciliji, Sardiniji suprotstavljale samo pobedničke vojske, Hanibal čiji su se neprijatelji bez prestanka utvrđivali, bio je prisiljen na odbrambeni rat. To je Rimljane podstaklo da rat prenesu u Afriku; Scipion se tamo iskrcao, tamošnji uspesi primorali su Kartaginjane da iz Italije pozovu Hanibala koji je plakao od žalosti predajući Rimljanima zemlju na kojoj ih je toliko puta pobedio.

²⁴ *Povest njegovog života*, Pariz, 1742, str. 402. (M.)

Sve što veliki državnik i veliki vojskovođa može da učini, Hanibal je učinio da bi spasio svoju otadžbinu. Ne uspevši da primora Scipiona na sklapanje mira, upustio se u bitku u kojoj se činilo da Fortuna sa zadovoljstvom sjedinjuje njegovu sposobnost, iskustvo i zdrav razum. Kartagina je izborila mir ali ne od neprijatelja već od gospodara: obavezala se na plaćanje deset hiljada talenata na rok od pedeset godina, na davanje talaca, predaju svojih brodova i slonova, da neće ratovati bez saglasnosti rimskog naroda i, da bi stalno bila u poniženju, uvećana je moć Masinise, njenog večnog neprijatelja.

Posle poniženja Kartaginjana, Rim je vodio gotovo isključivo male ratove i odnosio velike pobede, za razliku od ranijeg vremena kad je imao male pobede i velike ratove.

U to doba kao da su postojala dva razdvojena sveta: u jednom su se borili Kartaginjani i Rimljani, drugi je bio u potresima nastalim zbog svađa koje su trajale od Aleksandrove smrti; tamo se nije ni razmišljalo o onome što se dešava na Zapadu,¹ mada je Filip, kralj Makedonije, sklopio sporazum sa Hanibalom, on je praktično ostao bez posledica. A ovaj vladar, koji je Kartaginjanima pružio samo slabu pomoć, prema Rimljanima pokazao je samo beskorisnu malodušnost.

Kad vidimo kako dva velika naroda međusobno dugo i uporno ratuju, često se pogrešno misli da je moguće ostati nemi posmatrač: zato što onaj od dva naroda koji postane pobednik, smesta preduzima nove ratove, te vojnički narod poražava narod građana.

To je u ono doba izgledalo jasno: tek što su pokorili Kartaginjane, Rimljani su napali druge narode i pojavljivali se svuda ne bi li osvojili i sve druge zemlje.

¹ Iznenaduje, kao što u svojoj knjizi protiv Apiona primećuje Flavije (*Jos. contra Ap.* I, 4), da ni Herodot ni Tukidid nikada nisu spomenuli Rimljane iako su ovi vodili tolike velike ratove. (M.)

U to vreme na Istoku su postojale samo četiri sile koje su bile sposobne da se odupru Rimljanima: Grčka i kraljevstva Makedonije, Sirije i Egipta. Pogledajmo kakvo je bilo stanje u dve prve sile, zato što su Rimljani počeli sa njihovim pokoravanjem.

U Grčkoj su živela tri veća naroda: Etolci, Ahajci i Beočani; to su bili savezi slobodnih gradova koji su imali zajedničke skupštine i magistrature. Etolci su bili ratoborni, čvrsti, bezobzirni, pohlepni za plenom i držali su samo do svojih reči i zakletvi; ukratko, ratovali su na kopnu poput morskih gusara. Ahajce su neprestano uznemiravali nezgodni susedi ili branioci.² Beočani, najtromiji među Grcima, najmanje su se bavili javnim poslovima: vođeni isključivo trenutnim osećanjem za dobro i zlo, nisu imali dovoljno duha da bi ih govornici mogli tronuti i, što je posebno neobično, njihova republika opstajala je u samoj anarhiji.³

Postojbina Lakedemonjana je očuvala svoju moć, odnosno onaj ratoborni duh koji su joj dale Likurgove ustanove. Tesalci su u neku ruku bili potčinjeni Makedoncima. Ilirski kraljevi su već bili do kraja potučeni od Rimljana. Akarnanci i Atamani zauzvrat su bili pobeđeni od Makedonije i Etolije. Bez sopstvenih snaga i bez saveznika,⁴ Atinjani su zadivljivali svet još samo laskanjem kraljevima. A tribina sa koje se obraćao Demosten, podizana je samo radi objave najkukavičijih i najsra-

² Varijanta: Beočani, najtromiji među svim Grcima, ali i najmudriji, živeli su obično u miru, isključivo vođeni osećanjem za dobro i zlo; nisu imali dovoljno duha da bi ih govornici mogli tronuti i sakriti im istinske interese. (Izdanje iz 1734. godine)

³ Da bi udovoljili mnoštvu, oblasti više nisu otvarale sudove; umirući su zaveštavali svojim prijateljima imovinu da bi se ona upotrebila za gozbe. Videti odlomak iz dvadesete Polibijeve knjige, u *Odlomku o vrlinama i porocima*. (M.)

⁴ Nisu bili ni u kakvom savezu sa drugim narodima Grčke. (Polibije, knjiga VIII) (M.)

motnijih naredbi.

Inače, Grčka je bila izuzetna zbog svog položaja, snage, mnoštva gradova, broja svojih vojnika, politike, običaja, zakona: volela je rat, poznavala je veštinu ratovanja i, da je bila ujedinjena, bila bi nepobediva.

Bila je zatečena napadima Filipa Prvog, Aleksandra i Antipatra, ali ne i potčinjena, ali kraljevi Makedonije koji nisu mogli da se odluče i odreknu se svojih zahteva i očekivanja, uporno su radili na njenom porobljavanju.

Makedonija je bila skoro okružena neprohodnim planinama; tamošnja plemena bila su veoma vična ratovanju, hrabra, poslušna, marljiva, neumorna, i svakako su ova svojstva primila od podneblja, jer su i danas ljudi iz ovih predela najbolji vojnici Turskog carstva.

Grčka je opstajala u izvesnoj ravnoteži: Lakedemonjani, po pravilu, bili su saveznici Etolaca, a Makedonci saveznici Ahajaca; no, dolaskom Rimljana, ova ravnoteža je bila razbijena.

Kako kraljevi Makedonije nisu mogli da drže velike trupe,⁵ i najmanji poraz donosio je teške posledice. Inače, sa mukom su se širili, jer njihove namere nisu ostale nepoznate, na njihove pokrete se uvek pazilo budnim okom a uspesi u ratnim pohodima bili su za njihove saveznike zlo koje su ti isti saveznici nastojali što pre da isprave.

No, kraljevi Makedonije, po pravilu, bili su sposobni vladavci. Njihova monarhija nije ulazila u red onih koje se kreću u pravcu označenom na samom početku: izvlačeći stalno pouke iz opasnosti i nevolja, uvučeni u sve vidove razmirica sa Grcima, trebalo je da pridobiju gospodare gradova, unesu zabunu među narode, podele ili obdeline interese. Ukratko, bili su prinuđeni da u svakom

⁵ Videti Plutarha, *Flaminijev život*. (M.)

⁶ Videti kod Polibija nepravde i okrutnosti zbog kojih se Filip oburkao. (M.)

trenutku pružaju lično jemstvo.

Filip koji je na početku svoje vladavine umerenošću zadobio ljubav i poverenje Grka, iznenada se promenio: postao je okrutni tiranin u doba kad su politika i ambicije⁶ morali da ga učine pravednim. Video je, doduše iz daljine, Kartaginjane i Rimljane čija je snaga bila ogromna; okončao je rat u korist svojih saveznika i pomirio se sa Etolcima. Prirodno bi bilo da je pomišljao na ujedinjenje čitave Grčke pod svojom vlašću kako bi sprečio strance da se u njoj nastane; ali, umesto toga, iritirao ju je malim uzurpacijama i zabavljao se raspravama o zaludnim stvarima dok se radilo o njegovom opstanku, u tri ili četiri akcije je postao odbojan i prezren od svih Grka.

Etolci su bili najviše razjareni, a Rimljani, ugrabivši priliku za osvetom ili ludošću, sklopili su sa njima savez, ušli u Grčku i naoružali je protiv Filipa.

Vladalac je bio poražen u bitki kod Kinoskefale a pobađa je delimično izvojevana zahvaljujući odvažnosti Etolaca. Bio je toliko zapanjen da je pristao na sporazum koji je više ličio na napuštanje sopstvenih snaga nego na mir; povukao je garnizone iz čitave Grčke, predao svoje brodove i obavezao se na plaćanje hiljadu talenata na rok od deset godina.

Svojom uobičajenom oštroumnosću, Polibije poredi

⁷ Bose, u svojoj *Raspravi o opštoj istoriji*, navodi ove prednosti i mane, i pošto ih je procenio, pridružuje se Polibijevom mišljenju, koje je inače delio i Tit Livije i većina pisaca koji su se bavili strategijom. Evo navoda episkopa Moa: „Makedonci, ljubomorni da sačuvaju stari poredak njihove milicije koju su stvorili Filip i Aleksandar, verovali su u svoju nepobedivu falangu i nisu mogli sebe da ubede kako je ljudski um sposoban da pronađe nešto odlučnije. Ipak, Polibije, i Tit Livije posle njega, pokazali su da sudeći samo na osnovu prirode rimske i vojske Makedonaca, ovi drugi dugoročno nisu mogli izbeći poraz, jer se makedonska falanga, koja je predstavljala samo veliki četvrtasti bataljon, ojačan sa svih strana, mogla kretati samo kao celina za razliku od rimske vojske koja je bila razdeljena na manje korpuse, okretanja i brža u svim vidovima pokreta.” ⇒

vojno uređenje Rimljana sa onim kod Makedonaca koje su prihvatili svi kraljevi, Aleksandrovi naslednici. Pokazuje nam prednosti i nedostatke falange i legije; naklonjen je rimskom vojnom uređenju i izgleda da je u pravu ako sudimo na osnovu tadašnjih dešavanja.⁷

U Drugom punskom ratu, okolnost da je Hanibal odmah naoružao svoje vojnike po ugledu na Rimljane, dovela je ove u opasnost. Ali Grci nisu promenili ni oružje, niti način ratovanja. Nije im palo na pamet da se odreknu navika uz koje su postigli tako velike uspehe.

Uspeh Rimljana nad Filipom bio je najveći od svih koraka koje su preduzeli u opštem osvajačkom pohodu. Da bi se osigurali od Grčke, poslužili su se svim sredstvima da razbiju Etolce koji su im pomogli u pobedi; štaviše, naredili su da se svaki grčki grad koji se nalazio pod Filipovom vlašću ili nekim drugim vladaocem ubuduće upravlja po vlastitim zakonima.

Lako se uočava da su ove male republike mogle da budu isključivo zavisne. Grci su se prepustili besmisle-

⇒ „Rimljani su, dakle, pronašli ili su uskoro naučili veštinu podele vojske na više bataljona i eskadrona i stvorili rezervne jedinice čije je kretanje odgovaralo napredovanju ili podršci onih koji bi zaostali. Krenite na tako ustrojene makedonske falange: ova velika i troma mašinerija biće odista užasna kad se svom silinom obruši na neku vojsku; ali kao što pripoveda Polibije, ona nije u stanju da dugo vremena očuva svoje prirodno svojstvo, tj. čvrstinu i ujednačenost, jer joj, da tako kažemo, nedostaje mesto i jasne činjenice, i u slučaju da ih sama ne pronađe, dovodi sebe u zabludu ili tačnije razbija sebe sopstvenim pokretom; jednom raspuknuta spona ne može se ponovo vezati, i umesto da kao rimska vojska, podeljena na manje korpusse, koristi sva mesta i prilagodi im se, spajaju je i razdvajaju kako požele; rimska vojska lako maršira i sakuplja se bez muke; sposobna je za grupisanje, za povezivanje; najzad može da upotrebi mnoštvo pokreta i utoliko više akcija i snage od falange. Dakle, složimo se sa Polibijevim zaključkom da je bilo potrebno da joj falanga ustupi mesto i da Makedonija bude poražena.” (Treći deo, knjiga VI)

nom uživanju i poverovali da su zaista slobodni, zato što su im to objavili Rimljani.

Etolci koji su zamišljali da će zavladatai čitavom Grčkom, pali su u očajanje uvidevši da im je jedino pošlo za rukom da sebi nametnu gospodara. A kako su uvek odlazili u krajnost, nastojeći da vlastite ludosti isprave drugim ludostima, pozvali su u Grčku Antioha, kralja Sirije, kao što su bili pozvani i Rimljane.

Kraljevi Sirije bili su najmoćniji Aleksandrovi naslednici, zato što su posedovali gotovo sve države Darija, izuzev Egipta. Ali događaji će dovesti do znatnog slabljenja njihove moći.

Krajem svog života, Seleuk, osnivač kraljevstva Sirije, razorio je Lizimahovo kraljevstvo. U metežu, pobunilo se nekoliko pokrajina: nastala su kraljevstva Pergama, Kapadokije i Bitinije. No, ove plašljive državnice doživljavale su kao sopstvenu sreću ponižavanje njihovih nekađšnjih gospodara.

Budući da su kraljevi Sirije oduvek sa krajnjom zavišću posmatrali napredak kraljevstva Egipta, razmišljali su samo o njegovom osvajanju. Zapostavljajući iz tog razloga Istok, oni su izgubili nekoliko pokrajina a u ostalima nailazili na neposlušnost.

Konačno, kraljevi Sirije držali su gornju i donju Aziju. No, iskustvo je pokazalo da u slučaju kad se prestonica i glavne snage nalaze u donjim pokrajinama Azije, nije moguće sačuvati gornje, i kad dođe do opsade Carstva u gornjim, dolazi do iscrpljivanja u nameri da se sačuvaju donje. Sirija i carstvo Persijanaca nisu nikada bili toliko jaki kao carstvo Parćana koje je obuhvatalo tek deo pokrajina prvih dvaju carstava. Da Kir nije pokorio kraljevstvo Lidije, da je Seleuk ostao u Vavilonu i prepustio pri-

⁸ Razloge za to ću navesti u glavi XV. Oni su delom proistekli iz geografskog prostiranja dva carstva. (M.)

morske pokrajine Antigonovim nasljednicima, carstvo Persijanaca bi za Grke ostalo nepobedivo a carstvo Seleuka za Rimljane. Postoje izvesne granice koje je priroda dala državama da bi zauzdale ljudske ambicije; kad su ih Rimljani prekoračili, Parćani su ih skoro satrli;⁸ kad su se Parćani usudili da ih prekorače, najpre su bili prinuđeni da se vrate; a u naše doba, Turci, koji su uznapredovali izvan ovih granica, prisiljeni su da se u njih vrate.

Kraljevi Sirije i Egipta imali su u svojim zemljama dve vrste podanika: osvajačke i porobljene narode. Ovim prvima, punim sećanja na poreklo, teško se upravljalo. Nije ih odlikovao duh samostalnosti koji nas vodi ka tome da odbacimo okove, već nestrpljenje da promenimo gospodara.

Ali najveća slabost kraljevstva Sirije poticala je sa dvora na kojem su vladali Darijevi a ne Aleksandrovi nasljednici. Raskoš, taština i mekušto koji ni u jednom vremenu nisu napuštali azijske dvorove, posebno su vladali na ovom. Zlo se prenelo na narod i vojnike i postalo razorno i po same Rimljane, pošto je rat koji su vodili sa Antiohom istinsko doba njihove propasti.

Takvo je bilo stanje kraljevstva Sirije kad se Antioh, koji je počinio tolike velike stvari, upustio u rat protiv Rimljana. Ali on čak nije bio oprezan ni onoliko koliko je to bilo potrebno i u običnim poslovima. Hanibal je želeo da se rat u Italiji obnovi a Filip bude pobeđen ili neutralisan. Antioh nije postigao ništa od toga. Pojavio se u Grčkoj sa manjim delom svojih snaga i kao da je želeo samo da okusi rat, bio je zaokupljen samo vlastitim uživanjem. Porazen, pobećao je u Aziju više zastrašen nego pobeđen.

Rimljani su u ovaj rat poput bujice uvukli Filipa, poslužili se njegovom vlašću i pretvorili ga u oruđe svojih pobeda. Zadovoljstvo zbog osвете i uništenja Etolije, obećanje da će mu smanjiti danak i prepustiti mu nekoliko gradova, ljubomora koju je gajio prema Antiohu, ukratko, vođen niskim pobudama i ne usuđujući se da

začne misao o zbacivanju okova, pomišljao je samo kako da ih oslabi.

Antioh je tako rđavo sudio o stvarima da je zamišljao kako su ga Rimljani ostavili na miru u Aziji. No, oni će i tamo krenuti za njim. Ponovo pobeđen i zaprepašćen, pristao je na najsramniji sporazum koji je jedan vladalac ikada sklopio.

Nije mi poznato da je makar i jedan monarh današnjice⁹ doneo toliko veličanstvenu odluku da radije bude sahranjen pod ruševinama prestola, nego da prihvati predloge za kakve kralj ne sme ni da čuje. Imao je suviše ponosan duh da bi se spustio niže nego što su ga nevolje već unizile i da se kruna može odbraniti samo hrabrošću a ne i sramotom.

Sasvim je redovna pojava naći vladaoca koji se upušta u bitku, ali je među njima malo onih koji umeju da ratuju, i koji su podjednako sposobni da se posluže Fortunom i da je sačekaju, sa onim stanjem duha koji nalaže opreznost pre nego što se upuste u poduhvat i ostanu neustrašivi kad to jednom učine.

Posle propasti Antioha, preostale su samo male sile, uz izuzetak Egipta, koji je svojim položajem, plodnošću, trgovinom, brojem stanovnika, pomorskom i kopnom silom, mogao da bude izuzetan. No, okrutnost kraljeva, njihov kukavičluk, pohlepa, glupost, zastrašujuća osetljivost, učinili su ih toliko odbojnim u očima podanika da su se uglavnom održavali na vlasti pod zaštitom Rimljana.

Praktično je za krunu Egipta važio osnovni zakon da se sestre i braća naizmenično nasleđuju i da bi održali jedinstvo vlasti, brat se ženio sestrom. Teško je zamisliti išta nastranije u politici od takvog naslednog reda, jer je svaka kućna svađa dovodila do nereda u državi; i ko god je u tom paru imao i najmanju muku smesta je dizao na

⁹ Luj XIV. (M.)

onog drugog narod Aleksandrije. Ovo brojno stanovništvo uvek je bilo spremno da se pridruži prvom kralju koji bi ga pokrenuo. Osim toga, kako su kraljevstva Kirene i Kipra obično bila u rukama drugih vladalaca iz ove kuće, sa uzajamnim pravima nad celinom, dešavalo se da uvek postoje vladari i pretendenti na krunu, da se kraljevi nalaze na klimavom prestolu i da su bespomoćni izvan zemlje jer se u njoj nisu učvrstili.

Snage kraljeva Egipta kao i drugih kraljeva Azije, bile su sastavljene od grčkih plaćenika. Osim duha slobode, časti i slave kojima su se nadahnjivali, Grci su se neprestano zanimali svim vidovima telesnih vežbi: u svojim najvažnijim gradovima ustanovili su igre na kojima su pobednici dobijali vence pred čitavom Grčkom što je podsticalo opšte takmičenje. U doba kad je oružje zahtevalo snagu i okretnost radi uspeha u bitkama, ovako obučavani ljudi su nesumnjivo bili u velikoj prednosti nad varvarskom ruljom slučajno sakupljenom i protiv volje povedenom u rat, kao što pokazuje Darijeva vojska.

Rimljani su učinili dve stvari kako bi kraljevima uskratili takvu miliciju i tiho im preoteli glavne snage: prvo, postepeno su grčkim gradovima nametnuli pravilo da ne

smeju da sklapaju saveze, da pružaju pomoć ili ratuju protiv bilo koga, bez njihovog odobrenja; osim toga, u svojim sporazumima sa kraljevima, zabranili su im da sakupljaju plaćenike među saveznicima Rimljana što ih je svelo na narodne čete.¹⁰

VI

O NAČINU NA KOJI SU RIMLJANI POTČINILI SVE NARODE

U nizu tolikih brojnih uspeha, kad ljudi obično postanu nemarni, Senat je uvek delovao postojanom pronicljivošću i dok je vojska na svim stranama izazivala strah, on se okretao porobljenim narodima.

Prerastao je u tribunal koji je sudio svim narodima posle svakog rata, odlučivao o kaznama i nagradama koje je svaki narod zaslužio; oduzimao je deo poseda od pobeđenog naroda i davao ga saveznicima, i tako postizao dve stvari: vezivao je za Rim kraljeve od kojih nije bilo razloga za strah ali se od njih mnogo očekivalo i slabio je one od kojih se ništa nije očekivalo a strahovalo zbog svega.

Saveznici su služili u ratovanju protiv neprijatelja, ali bi onda i uništitelji bili smesta oboreni. Filip je pobeđen uz pomoć Etolaca koji su zatim bili potučeni čim su se pridružili Antiohu. Antioh je pobeđen uz pomoć Rođana; ali pošto su ih sjajno nagradili, zauvek su ih ponizili izgovarajući se da su oni tražili da sklope mir sa Persejem.

Kad su imali više neprijatelja u svojoj blizini, sklopili bi primirje sa najslabijim, koji se smatrao srećnim da ga

¹⁰ Već su takvu politiku vodili prema Kartaginjanima, koje su sporazumom obavezali da se više ne služe plaćenicima, kao što se vidi iz Dionovog odlomka. (M.)

dobije, visoko ceneći što je odložio vlastitu propast.

U toku velikog rata, Senat se pretvarao da ne primećuje nikakve prestupe i u tišini je čekao da stigne vreme odmazde. Ukoliko bi mu oštećeni ljudi poslali krivce, odbijao je da ih kazni, radije se opredeljujući da čitav narod smatra krivim i za sebe zadrži pravo na korisnu osvetu.

Budući da su neprijateljima nanosili neslućena zla, retko da je ikad sklopljen savez protiv njih, jer je zemlja najudaljenija od opasnosti izbegavala da mu se priključi.

Zbog toga, retko su im objavljivani ratovi, ali su ih uvek vodili u vreme, na način i protiv neprijatelja koji je njima odgovarao. I od svih naroda koje su napadali, vrlo je malo onih koji nisu pretrpeli najgore vrste uvreda ukoliko su poželeti da budu ostavljeni na miru.

Kako su navikli da uvek govore kao gospodari, izaslanici koje su slali među narode koji još nisu osetili njihovu moć, bili su izvesno izloženi neprijatnostima, a to je bio siguran izgovor za objavu novog rata.¹

Kako nikada nisu dobronamerno sklopili mir, a rešeni da pokore čitav svet, sporazumi sa njima predstavljali su samo prekid ratova i u njima su stajale odredbe koje bi uvek značile početak propasti države koja ih je prihvatila: zahtevali su izmeštanje garnizona izvan utvrđenih gradova ili ograničavali broj kopnene vojske ili oduzimali konje ili slonove i, ukoliko bi dotični narod bio moćan na moru, prisilili bi ga na spaljivanje brodovlja a ponekad i da se preseli dublje u zaleđe.

Pošto bi uništili vladaočevu vojsku, obušili bi se na njegove finansije nametanjem ogromnih poreza ili danka, pod izgovorom naplate ratnih troškova: nova vrsta tiranije koja ih je prisiljavala na ugnjetavanje sopstvenih podanika i gubitak njihove ljubavi.

Kada bi sklopili mir sa nekim vladarom, uzimali bi

¹ Jedan od primera za to je i njihov rat protiv Dalmata. Videti Polibija. (M.)

kao taoca nekog od njegove braće ili dece; to im je pružalo mogućnost da njegovo kraljevstvo po svom nahođenju ucenjuju. Kad bi se dokopali najbližeg naslednika, zastrašivali su posednika; kada bi imali samo vladaoča nekog daljeg srodstva, služili su se njime da podstaknu narodne pobune.

Ako bi neki vladar ili narod odbio poslušnost gospodaru, najpre bi mu dodelili zvanje saveznika rimskog naroda,² i time ga učinili svetim i nedodirljivim; tako da ni u jednom trenutku nije bilo kralja, ma koliko on moćan bio, koji je i na trenutak mogao da bude siguran u svoje podanike, čak ni u svoju porodicu.

Mada je zvanje njihovog saveznika predstavljalo izvestan oblik ropstva, ipak je bilo veoma poželjno:³ oni koji su ga stekli bili su sigurni da će uvrede primati samo od njih, a bilo je osnove za nadu da će one biti slabije. I tako nije bilo usluge ni podlosti koju narodi i kraljevi nisu bili spremni da učine ne bi li ga zadobili.

Imali su više vrsta saveznika. Neki su bili ujedinjeni privilegijama i učešćem u slavi, kao što bejahu Latini i Hernici; drugi, samim poreklom, kao što bejahu njihove kolonije; neke naklonošću kao Masinisa, Eumenes i Atal koji su im dugovali svoje kraljevstvo i uspon; drugi, slobodnim sporazumima kojim su postajali podanici putem dugoročnih saveza kao kraljevi Egipta, Vitinije, Kapadokije i većine grčkih gradova; naposletku, mnogi kroz prinudne sporazume kao Filip i Antioh jer nisu sklapali mir sa neprijateljem osim ako nije pripadao savezu – što će reći da su potčinjavali samo one narode koji su im pomagali u pokoravanju drugih naroda.

² Posebno videti njihov sporazum sa Jevrejima, u prvoj knjizi Makabejaca, glava VIII. (M.)

³ Ariarat je prineo žrtvu bogovima, kaže Polibije, da bi im zahvalio za ono što je postigao ovim savezom. (M.)

⁴ Videti šta navodi Polibije o gradovima Grčke. (M.)

Kada su nekim gradovima prepustili slobodu, smesta su podsticali stvaranje dve stranke u njima:⁴ jedna je branila zakone i slobodu zemlje, druga je tvrdila da postoji samo zakon rimske volje, a kako je ova druga stranka uvek bila nadmoćnija, jasno je da je takva sloboda bila samo prazno slovo.

Ponekad bi zagospodarili zemljom pod izgovorom nasledstva: ušli su u Aziju, u Vitiniju, u Libiju, pozivajući se na zaveštanja Atala, Nikomeda⁵ i Apiona, a Egipat su porobili na osnovu zaveštanja kralja Kirene.

Kako bi velike vladare držali u stalnoj slabosti, nisu želeli da u svoj savez primaju one kojima su nametnuli svoje gospodare.⁶ A pošto nisu odbijali nijednog od suseda moćnog vladara, ovaj uslov, naveden u mirovnom sporazumu, lišavao ih je saveznika.

Štaviše, kada bi pobedili nekog značajnog vladara, unosili su u mirovni ugovor da on ne sme posezati za ratom kako bi rešio nesporazume sa saveznicima Rimljana (što je po pravilu značilo sa svim svojim susedima), već da se mora obratiti arbitraži. To ga je ubuduće lišavalo njegove vojne sile.

I da bi svu moć sačuvali za sebe, uskraćivali su je čak i sopstvenim saveznicima: čim bi saveznici došli u najmanji sukob, Rimljani su slali izaslanike koji bi ih prisilili na sklapanje mira. Dovoljno je prisetiti se kako su okončali ratove između Atala i Pruse.

Kada je neki vladar okončao osvajanja što bi ga obično iscrpelo, odmah je stizao rimski izaslanik da ugrabi plen. Setimo se samo, među hiljadu drugih primera, kako su jednom rečju isterali Antioha iz Egipta.

⁴ Filopatorov sin. (M.)

⁶ To je bio slučaj sa Antiohom.

⁷ Zabrana nametnuta Antiohu, čak i pre rata, da pređe u Evropu, postala je opštevažeća za sve ostale kraljeve. (M.)

⁸ Apijan, *De Bello mithridatico*. (M.)

Znajući koliko su evropski narodi sposobni za rat, oni su uspostavili zakon prema kojem nijednom azijskom kralju nije bilo dopušteno da uđe u Evropu i u njoj pokori bilo koji narod.⁷ Glavni motiv rata koji su vodili protiv Mitridata bio je taj što je ovaj, uprkos zabrani, potčinio neka varvarska plemena.⁸

Kada bi uočili dva naroda koji ratuju, čak iako nisu bili u savezu ili sukobu ni sa jednim ni sa drugim, nisu propuštali da se umešaju. I poput naših lutajućih vitezova, prelazili su na stranu slabijeg. Dionisije iz Halikarnasa⁹ kaže da je stari običaj Rimljana bio da uvek ukažu pomoć ko god bi je zatražio.

Ovi običaji Rimljana nikako nisu bili usamljeni slučajevi. Bili su to nepromenljivi principi kao što se belodano vidi iz činjenice da su protiv velikih sila sledili ista načela kao i u početku protiv okolnih gradova.

Poslužili su se Eumenesom i Masinikom da bi pokorili Filipa i Antioha, kao što su se poslužili Latinima i Herinicima da bi pokorili Volske i Tuske. Zahtevali su brodovlje od Kartagine i kraljeva Azije, kao što su oduzeli barke od Antija. Ukinuli su političke i građanske veze između četiri dela Makedonije kao što su ranije raskinuli savez malih latinskih gradova.¹⁰

No, iznad svega, njihova stalna maksima je glasila – podeliti. Ahajska republika je nastala kao savez slobodnih gradova; Senat je proglasio da se ubuduće svaki grad samostalno upravlja po sopstvenim zakonima, nezavisno od zajedničke vlasti.

Republika Beočana je slično tome bila savez nekoliko

⁹ Dionisijev odlomak, iz *Odlomka o poslanstvima*. (M.)

¹⁰ Tit Livije, knjiga VII. (M.)

¹¹ Izostavljen odeljak: Makedonija je bila okružena neprohodnim planinama. Senat ju je podelio na četiri dela, proglasio ih slobodnim, zabranio bilo kakve veze između njih, čak i bračne, preselio plemiće u Italiju, i tako uništio ovu silu. (Izdanje iz 1734. godine).

gradova. Ali u ratu protiv Perseja neki gradovi su se svrstali na njegovu stranu a drugi na stranu Rimljana. Ove druge su Rimljani primili pod svoju zaštitu uz uslov da zajednički savez bude raspušten.

Kada bi se neki veliki vladar¹¹ u naše doba držao ovih pravila, upotrebio bi znatniju silu da podrži susednog vladara zbačenog u pobuni i ograničio ga na ostrvo koje bi mu ostalo potčinjeno. Deleći jedinu silu koja se mogla suprotstaviti njegovim namerama, on bi izvukao ogromne koristi na nesreći svoga saveznika.

Kada bi u nekoj državi izbili sukobi, Rimljani bi smešta razmotrili stvar, i tako bi se obezbedili da protiv sebe imaju samo stranu koju su osudili. Ako su u pitanju bili vladari iste krvi koji su se sukobili oko krune, oni bi nekad obojicu proglasili za kraljeve;¹² ako je jedan od te dvojice bio maloletan,¹³ odlučili bi u njegovu korist i uzeli ga pod svoju pasku kao zaštitnici sveta. Oni su stvari doveli dotle da su narodi i kraljevi postajali njihovi podanici ne znajući tačno u kom svojstvu, uvodeći pravilo prema kojem je za njih bilo dovoljno čuti da bi im se robovalo.

Nikada nisu započinjali ratove u dalekim krajevima a da prethodno nisu obezbedili nekog saveznika u okolini neprijatelja na kojeg su se obrušili, koji bi mogao da se svojim četama pridruži vojsci koju šalju. A kako ova vojska nikad nije bila brojna, uvek bi se potrudili da drže drugu vojsku u neprijatelju najbližoj pokrajini a treću u Rimu, uvek spremnu za pohod.¹⁴ Tako su ratovali samo

¹² Kao što se desilo Ariaratu i Holofernu u Kapadokiji. (Apijan, *in Syriac*) (M.)

¹³ Da bi kao staratelji mogli da unište Siriju, izjasnili su se za Antiohovog sina koji je još bio dete, a protiv Demetrija koji se nalazio kod njih kao talac i koji im se zaklinjao na osvetu, govoreći da je Rim njegova majka a senatori njegovi očevi. (M.)

¹⁴ To je bio stalni običaj, kao što se vidi kroz istoriju. (M.)

¹⁵ Videti kako su se držali u ratu u Makedoniji. (M.)

malim delom svojih snaga, dok je njihov neprijatelj stavlja na kocku sve svoje snage.¹⁵

Ponekad su zloupotrebljavali prefinjenost svog jezika: razorili su Kartaginu govoreći da su obećali kako će poštediti opštinu a ne sam grad. Poznato nam je kako su Etolci, koji su sebe prepustili dobroj volji Rimljana, bili prevareni: Rimljani su tvrdili da je značenje izraza prepustiti se volji neprijatelja podrazumevalo gubitak svih stvari: lične slobode, zemlje, gradova, hramova, čak i grobova.

Umeli su čak i da nasumice tumače ugovor. Tako su, pozelevši da unište Rođane, saopštili ovima da im nisu dali Likiju kao poklon već kao prijatelja i saveznika.

Kada je jedan njihov vojskovođa sklopio mir da bi spasio svoju vojsku od uništenja, Senat nije odobrio mir, ali ga je iskoristio i nastavio rat. Tako se, kad je Jugurta opkolio rimsku vojsku i pustio je prihvatajući sporazum, desilo da su iste trupe koje je poštdeo upotrebljene protiv njega. A kad su Numidani prisilili dvadeset hiljada Rimljana na ivici gladi da mole za mir, mir kojim je spaseo toliko građana, prekršen je u Rimu i izigrana narodna volja tako što je smenjen konzul koji ga je potpisao.¹⁶

Ponekad su sa nekim vladarom sklapali mirovni sporazum pod razumnim uslovima, a kad bi ih ovaj ispunio, oni bi dodali nove toliko besmislene da je bio primoran da ponovo započne rat. Tako, pošto su primorali Jugurta da preda slonove, konje, blago i prebege, zatražili su da se sam preda – što je najgori mogući čin za vladara i ne može biti uslov za mir.¹⁷

Najzad, sudili su kraljevima zbog njihovih grešaka i po-

¹⁶ Tako su se odnosili čak i prema Samničanima, Luzitancima i korzikanskim plemenima. O ovim poslednjima, videti odlomak Dionove knjige I. (M.)

¹⁷ Jednako su se odnosili i prema Virijatu; pošto su od njega zatražili da preda prebege, zatraženo je da preda i oružje; na šta ni on ni njegovi nisu mogli da pristanu. (Odlomak iz Diona) (M.)

jedinačnih prestupa: saslušali su žalbe svih onih koji su bili zavađeni sa Filipom, poslali su izaslanike da se brinu o njihovoj bezbednosti. A Perseja su optužili za nekoliko ubistava i nekoliko svađa sa građanima udruženih gradova.

O slavi vojskovođe se sudilo na osnovu količine zlata i srebra koju je nosio tokom trijumfa, tako da ništa nije ostavljao poraženom neprijatelju. Rim se stalno bogatio i svaki rat mu je omogućavao da krene u sledeći.

Prijateljski ili saveznički narodi upropašćavali su se ogromnim darovima koje su davali da bi sačuvali ili stekli još veću naklonost, a polovina novca koju su tako slali Rimljanima bila je dovoljna da budu pobeđeni.¹⁸

Kao gospodari sveta, sve blago su sami uzimali: a u pljački su bili manje nepravedni kao osvajači nego kao zakonodavci. Saznavši da Ptolomej, kralj Kipra, ima pozamašno bogatstvo, na predlog nekog tribuna usvojili su zakon po kojem su sebi pripisali imanje živog čoveka i oduzeli bogatstvo savezničkom vladaru.¹⁹

Uskoro je pohlepa pojedinaca dovršila sa raznošenjem onog što je preostalo od javne otimačine. Činovnici i namesnici nametali su kraljevima svoje nepravde. Dvojica suparnika iscrpljivali su se uzajamno nastojeći da kupе zaštitu koja je uvek bila upitna protiv suparnika čiji prihodi nisu sasvim presušili. Kod Rimljana nije bilo traga čak ni od pravde lopova koji unose izvesno poštenje u običaje prestupa. Ukratko, legitimna ili uzurpirana prava oslanjala su se isključivo na novac, vladari su zbog toga skrnavili hramove i oduzimali imovinu najbogatijih građana. Hiljade zločina je počinjeno da bi se Rimljanima

¹⁸ Darovi koje je Senat slao kraljevima bile su sitnice poput stolica ili štapa od slonovače, ili službene odežde. (M.)

¹⁹ Flor, knjiga III, glava IX. (M.) — Divitiarum tanta fama erat, ut victor gentium populus, et donare regna consuetus, socii vivique regis confiscationem mandaverit.

dao sav novac ovoga sveta.

Ali ništa nije bolje poslužilo Rimu od straha koji je svugde izazivao. Pred njim su kraljevi ostajali tihi i izgledali kao glupi. Ne samo da je u pitanju bio opseg njihove moći već i osoba koja se našla na udaru. Rizikovati rat sa Rimom značilo je izložiti se ropstvu, smrti i sramu pobeđe. Tako se oni kraljevi koji su živeli u sjaju i raskoši nisu usuđivali ni da bace pogled na rimski narod. A gubeći hrabrost svojim strpljenjem i podlostima, verovali su da uspevaju da unekoliko odlože nevolje koje su im pretile.²⁰

Molim vas da osmotrite ponašanje Rimljana. Posle Antiohovog poraza, bili su gospodari Afrike, Azije i Grčke sa jedva nekim svojim gradom na tom prostoru. Izgledalo je da su osvojili samo da bi davali. No, oni su ostajali čvrsti gospodari tako da kad bi zaratili protiv nekog vladara, iscrpeli bi ga takoreći težinom čitavog sveta.

Još nije bilo došlo vreme da se preuzmu osvojene zemlje. Da su zadržali gradove osvojene od Filipa, otvorili bi oči Grcima. Da su, posle Drugog punskog rata ili rata sa Antiohom, uzeli zemlje u Africi ili Aziji, ne bi bili u stanju da sačuvaju nedovoljno osigurana osvajanja.²¹

Trebalo je sačekati da se svi narodi naviknu na poslušnost kao slobodne države i saveznici pre nego što budu potčinjeni i dok postepeno ne iščeznu u Rimskoj republici.

Pogledajte sporazum koji su sklopili sa Latinima posle pobeđe na Regilskom jezeru.²² Bio je to jedan od glavnih temelja njihove moći. U njemu ne nalazimo nijednu

²⁰ Skrivali su koliko su mogli svoju moć i bogatstva od Rimljana. Videti o ovome odlomak iz Dionove knjige I. (M.)

²¹ Nisu su se usuđivali da tamo osnivaju svoje kolonije; više su voleli da održavaju većitu ljubomoru između Kartaginjana i Masinise, i posluže se podrškom i jednih i drugih da bi osvojili Makedoniju i Grčku. (M.)

²² Dionisije iz Halikarnasa izveštava o ovome, knjiga VI, glava XCV, Oksfordsko izdanje. (M.)

reč koja bi dovela u sumnju Carstvo.

Bio je to spor vid osvajanja. Pobili bi jedan narod i zadovoljili se da ga oslabe; nametnuli bi mu uslove koji bi ga u ogromnoj meri razrovali; ako bi se pobunio, bio bi još više unižen i postao bi sužanjski narod a da niko ne bi umeo da kaže kada je sužanjstvo započelo.

Tako Rim zapravo nije bio ni monarhija niti republika, već glava na telu koje su činili svi narodi sveta.²³

Da su Španci, posle osvajanja Meksika i Perua, sledili ovaj plan, ne bi bili prisiljeni da sve razore kako bi sve sačuvali.

Ludost osvajača ogleda se u volji da svim narodima podari svoje zakone i običaje. To je besmisleno, jer su ljudi sposobni da se podvrgnu bilo kom obliku vladavine.

Ali, kako Rim nije nametao opšte zakone, narodi između sebe nisu imali opasne veze. Oni su činili telo samo zajedničkom poslušnošću i, mada nisu bili zemljaci, svi su postali Rimljani.

Možda će neko prigovoriti da carstva stvorena na zakonima prestola nikada nisu bila ni trajna, ni moćna. Ali na svetu nije bilo ničeg toliko protivrečnog kao što su

planovi Rimljana i varvara. Ukratko, prvi je bio delo snage, drugi slabosti; kod jednog, ropstvo je bilo krajnost, kod drugog, nezavisnost. U zemljama koje su osvojili germanski narodi, vlast je bila u rukama vazala, a samo zakon u rukama vladara. Kod Rimljana stvar je bila potpuno obrnuta.

VII

KAKO JE MITRIDAT USPEO DA IM ODOLEVA

Od svih kraljeva koje su Rimljani napadali, samo je Mitridat uspeo da se smelo odbrani i suprotstavi im se u vidu pretnje.

Njegove države bile su idealno mesto za ratovanje. Graničile su se sa nepristupačnom zemljom Kavkaza, ispunjenom najborbenijim plemenima. Otuda su se prostirale sve do Crnog mora. Mitridat je more preplavio brodovima i stalno odlazio da od Skita kupi novu vojsku. Azija je bila otvorena za njegove pohode. Bio je bogat jer su njegovi gradovi na Crnom moru uspešno trgovali sa slabije razvijenim narodima.

Progonstva koja su započela u ovo doba, prisilila su

²³ Još smo zastrašeni kad razmotrimo da su narodi koji su stvorili današnje moćne kraljevine, svi Gali, svi Španci, gotovo čitava Velika Britanija, Ilirija do Dunava, Germanija do Elbe, Afrika do svojih strašnih i neprohodnih pustinja, Grčka, Trakija, Sirija, Egipat, sva kraljevstva Male Azije i oni koji su se stisli između Gvozdenih vrata i Kaspijskog mora, i drugi koje sam možda zaboravio ili koje ne želim da spomenem, stolicima bili samo rimske provincije. (Bose, *Rasprava o opštoj istoriji*, treći deo, glava VI)

¹ Frontin, *Strategeme*, knjiga II, kaže da je Mitridatov zamenik, Arhelaj, boreći se protiv Sule, postavio ispred sebe svoja kola s kosama, u drugi red falangu, u trećem nizu plaćenike Rimljana: „Mixtis fugitivis Italic quorum pervicacis multum fidebat”. Mitridat je čak sklopio savez sa Sertorijem. Videti i Plutarha, *Lukulov život*. (M.)

mnoge Rimljane da napuste svoju zemlju. Mitridat ih je dočekaao široke ruke. Stvorio je legije u koje ih je regrutovao a one su postale njegove najbolje čete.¹

S druge stane, Rim koji je trpeo od građanskih nesuglasica, zaokupljen prećim nevoljama, zapostavio je dešavanja u Aziji i pustio Mitridata da niže pobeđe ili se oporavi posle poraza.

Za većinu kraljeva nije bilo ničeg pogubnijeg od njihove vidljive želje za mirom. Ovo je odvratilo sve ostale narode da sa njima dele opasnost iz koje su i sami toliko žudeli da se izbave. Ali Mitridat je svima odmah dao do znanja da je neprijatelj Rimljana i da će to uvek biti.

Konačno, gradovi u Grčkoj i Aziji osećajući sve veći teret okova Rimljana nad sobom, poklonili su poverenje ovom varvarskom kralju koji ih je pozivao u slobodu.

Ovakvo stanje stvari dovelo je do tri velika rata koji čine jedan od lepših delova rimske istorije, jer se u njima ne pojavljuju već poniženi i osramoćeni vladari, poput Antioha i Tigrana, ili kukavice, poput Filipa, Perseja i Jugurte, već moćni kralj koji u nesrećama kao lav posmatra svoje rane i postaje zbog njih još razdraženiji.

Ovi ratovi su izuzetni zbog stalnih i neočekivanih preokreta; i mada je Mitridatu pošlo za rukom da oporavi svoju vojsku, desilo se, zauzvrat, kada je bila neophodna veća disciplina i poslušnost, da ga varvarske trupe napuste; iako je bio vešt da podstakne narode i gradove na bune, na drugoj strani iskusio je izdajstva svojih vojnih zapovednika, svoje dece i svojih žena; napokon, iako se borio protiv neobučениh rimskih vojskovođa, u različitim razdobljima protiv njega poslali su Sula, Lukul i Pompej.

Ovaj vladar je pobedio rimske vojskovođe i osvojio Aziju, Makedoniju i Grčku, doživio poraz od Sule, vraćen sporazumom na stare granice, izmoren od rimskih vojskovođa, uspeo još jedanput da odnese pobeđu i osvoji Aziju. Zatim ga je Lukul proterao u njegovu zemlju, pa

se prinudno povukao u Tigranokertu i videvši da je beznadežno slomljen i prepušten samom sebi, prebegao je u sopstvene države i tamo se ponovo učvrstio.

Pompej je nasledio Lukula i srušio Mitridata. Mitridat je pobeđao iz svojih zemalja i prelazeći Araks, na putu kroz zemlju Laza, dospevao iz opasnosti u opasnost. Okupljajući usput varvare koje bi pronašao, izbio je na Bosfor i sukobio se sa sinom Makarom koji je sklopio mir sa Rimljanima.²

U provaliji u kojoj se našao, rešio je da prenese rat u Italiju i krene na Rim sa istim narodima koji su ga nekoliko stoleća ranije osvojili i to istim putem.³

Drugi od njegovih sinova, koga su izdali Farnak i vojska zastrašena slavom njegovih poduhvata i opasnosti u koje se upuštala, umro je kao kralj.

Pompej je bio taj koji će brzim nizom pobeđa dovrši-

² Mitridat ga je proglasio za kralja Bosfora. Ubio se na vest o dolasku oca. (M.)

³ Videti Apijana, *De Bello mithridatico*. (M.)

⁴ Videti Plutarha, u *Pompejevom životu*, i Zonaru, knjiga II. (M.)

ti veličanstveno delo rimske veličine. Pridružio je beskonačan broj zemalja telu svoga carstva što je više poslužilo veličanju rimskog sjaja nego njegovoj stvarnoj moći. I mada je, po natpisima nošenim prilikom njegovog trijumfa, izgledalo da je povećao javne prihode za više od jedne trećine, moć Rima nije porasla a javne slobode su postale ugroženije.⁴

VIII

O SUKOBIMA KOJIH JE UVEK BILO U GRADU

Dok je Rim osvajao svet, unutar njegovih zidina besneo je tajni rat. Njegov oganj bio je poput vulkana koji bljuje vatru kad god se pojavi nešto što podstiče njegovu aktivnost.

Posle progona kraljeva, vlast je postala aristokratska. Samo su porodice patricija sticale službe, sva dostojanstva¹ i, shodno tome, sve vojne i građanske počasti.²

Patriciji su, želeći da spreče povratak kraljeva, nastojali da pojačaju pokret koji je obuzeo narodni duh. No učinili su više nego što su smerali: hraneci ga mržnjom protiv kraljeva, probudili su u njemu neumerenu želju za

slobodom. Budući da je kraljevska vlast u potpunosti prešla u ruke konzula, narod je osetio nedostatak slobode koju je bio prisiljavan da zavoli. Zato je nastojao da prinudi konzulsku vlast, da dobije plebejske službe i da sa plemstvom podeli kurulske časti. Patriciji su bili prinuđeni da udovolje svemu što je od njih zahtevano, zato što u gradu gde je siromaštvo bilo opšta odlika a bogatstvo bilo prezreno kao tajni put za preuzimanje vlasti, rod i čast nisu pružali mnogo prednosti. Vlast je tako morala da bude vraćena mnoštvu, a aristokratija da se postepeno preobrati u narodnu državu.

Oni koji su odani kralju manje su obuzeti zavišću i ljubomorom od onih koji žive u naslednoj aristokratiji. Vladar je toliko udaljen od svojih podanika da ih skoro i ne viđa, i toliko je nadmoćniji da oni nisu u stanju da zamisle bilo šta što bi moglo da ih zapanji. Ali plemstvo na vlasti je izloženo svim pogledima i nije toliko uzvišeno da bi se izbegla neprestana i neugodna poređenja. Zato se i događalo a i danas se događa da narod prezire senatore. U tom pogledu su najsrećnije republike u kojima se rođenjem ne stiče učešće u vlasti, jer su ljudi manje zavisni prema vlasti koju daju onome koga žele i oduzmu mu je kada hoće.

Nezadovoljan patricijima, narod se povukao na Sveto brdo. Izaslanici su dolazili da ga umire i kako su se svi međusobno zaklinjali da će se pomagati ukoliko patriciji ne održe reč³ – što bi dovodilo do stalnih sednica i poremetilo sve funkcije činovništva – procenjeno je da je bolje stvoriti ustanovu koja bi mogla da spreči nepravde nad plebejcima.⁴ Ali zbog večne bolesti u čoveku, plebejci koji su dobili tribune da bi se branili, poslužili su se njima za napad: postepeno su ukidali sve privilegije patrici-

¹ Patriciji su u neku ruku imali sveti karakter: samo su oni mogli da primaju auspicije. Videti kod Tita Livija, knjiga VI, govor Apija Klaudija. (M.)

² Na primer, samo su oni mogli da slave trijumf jer su samo oni smeli da postanu konzuli i vojni zapovednici. (M.)

³ Zonara, knjiga II. (M.)

⁴ Poreklo narodnih tribuna. (M.)

ja što je izazivalo stalna sporenja. Tribuni su podržavali ili, tačnije, podsticali narod, a Senat je branio patricije, koji su ga gotovo isključivo i sačinjavali, naklonjen starim pravilima i u strahu da bi stanovništvo moglo uzdići nekog tribuna do tiranije

Narod se koristio vlastitim snagama i premoći u glasovima, odbijanjem da ide u ratove, pretnjama da će se iz njih povući, pristrasnim zakonima i, najzad, presudama protiv onih koji su mu dugo pružali otpor. Senat se branio mudrošću, pravdom i ljubavlju prema otadžbini koju je podsticao, dobrim delima i razumnim upravljanjem riznicama Republike, poštovanjem koje je narod negovao prema ugledu vodećih porodica i vrlini slavnih ličnosti,⁵ religijom, drevnim ustanovama i zabranom saborovanja pod izgovorom da su prilike bile nepovoljne, slugama, međusobnim suprotstavljanjem tribuna, postavljanjem diktatora,⁶ zanimanjem za novi rat ili nesreće koje su združivale sve interese; najzad, očinskom popustljivošću kojom je udovoljavao delu narodnih zahteva kako bi se

⁵ Narod koji je voleo slavu, sastavljen od ljudi koji su život provodili u ratovanju, nije mogao da uskrati izbor velikom čoveku pod kojim se borio. On je dobio pravo da bira plebejce, a birao je patricije. Bio je prisiljen da sebi veže ruke, obavezanim postavljanjem jednog plebejskog konzula: i plebejske porodice koje su ulazile u službu, potom su za nju stalno birane; a kada bi narod uzdigao do počasti nekog čoveka niskog porekla, poput Varona i Marija, bila je to neka vrsta pobeđe nad samim sobom. (M.)

⁶ Da bi se odbranili, patriciji su imali običaj da postave diktatora: to im je zadivljujuće polazilo za rukom; ali plebejci su dobivši pravo da budu birani kao konzuli, takođe mogli da biraju diktatore; i to je uznemirilo patricije. Videti kod Tita Livija, knjiga VIII, kako ih je Publije Filo poznizio tokom svoje diktature: doneo je tri veoma štetna zakona. (M.)

⁷ Patriciji su sačuvali samo nekoliko svešteničkih časti i pravo da imenuju činovnika koga su zvali privremeni kralj (*interrex*). (M.)

odustalo od drugih i onom stalnom maksimumom da je bitnije očuvanje republike od staleža ili ma kakve službe.

Kako je vreme prolazilo, plebejci su toliko unizili patricije da je razlika među porodicama postala ništavna⁷ i svi su bez razlike sticali priznanja. Onda su se javili novi sporovi između običnog naroda, koji su podsticali tribuni, i glavnih patricijskih ili plebejskih porodica, koje su zvali plemstvom i koji su imali na svojoj strani Senat u kojem su i sedeli. I pošto stari običaji više nisu važili, pojedinci su dolazili do ogromnih bogatstava a pošto bogatstvo neizbežno donosi vlast, plemstvo je pružalo jači otpor od patricija i to je bio razlog smrti Graha i većine onih koji su za njima usledili.⁸

Moram da pomenem magistraturu koja je umnogome doprinela da se održi vlast Rima – reč je o cenzorima. Oni su popisivali narod i, budući da je jačina Republike počivala na disciplini, strogom moralu i stalnom poštovanju izvesnih običaja, ispravljali su zloupotrebe koje zakon nije predvideo ili kojima običan magistrat nije mogao da sudi.⁹ Postoje rđavi primeri gori od zločina, a više je država propalo zbog gaženja moralnih običaja nego zbog kršenja zakona. U Rimu su cenzori¹⁰ reformisali sve što bi moglo da unese opasne novotarije, da promeni osećanje i duh naroda, da ugrozi njihovu nepromenjenu traj-

⁸ Kao Saturnin i Glaucije. (M.)

⁹ Možemo da uočimo kako su bili poniženi oni koji su, posle bitke kod Kane, smatrali da bi trebalo napustiti Italiju; oni koji su se predali Hanibalu; oni koji su zbog nerazumevanja propustili njegov govor. (M.)

¹⁰ Izostavljena napomena: Cenzus sam po sebi, ili popis građana, bio je vrlo mudra stvar; to je bilo priznanje državnih poslova i preispitivanje moći države: uveo ga je Servije Tulije. Pre njega, kaže Eutropije, knjiga I, cenzus je bio nepoznat u svetu. (Izdanje iz 1734. godine)

¹¹ Ovo se zvalo *Aerarium aliquem facere aut in coeritum tabulas referre*. Udaljavan je iz centurije i gubio je pravo glasa. (M.)

¹² Tit Livije, knjiga XXIX. (M.)

nost – ako smem da upotrebim taj pojam, kao i svaki nered, u domu ili u javnosti. Mogli su da isteraju iz Senata koga pože, da vitezu oduzmu konja koji mu je država dodelila, da građanina uvrste u drugu tribu pa čak i među one koje su plaćale gradske dažbine ne učestvujući u njegovim povlasticama.¹¹

M. Livije je popisao sam narod i od trideset i pet triba njih trideset i četiri svrstao u redove onih koje su ostale bez povlastica u gradu.¹² „Jer”, rekao je, „pošto ste me osudili, izabrali ste me za konzula i cenzora. Time ste izdali vlastito poverenje ili jedanput, izričući mi presudu, ili dva puta, izabravši me za konzula a potom cenzora.”

Cenzori su izbacili iz Senata narodnog tribuna M. Duronija zato što je u vreme svoje magistrature ukinuo zakon koji je ograničavao izdatke na gozbama.¹³

Cenzorstvo je bilo vrlo mudra ustanova. Cenzori nisu svakome mogli da oduzmu magistrat, zato što bi to poremetilo delatnost javnih službi,¹⁴ ali su nametnuli propast staleža i čina i takoreći uskraćivali građaninu pojedinačnu vrednost.

Servije Tulije je sproveo čuvenu podelu na centurije koju su nam toliko dobro pojasnili Tit Livije¹⁵ i Dionisije iz Halikarnasa.¹⁶ On je raspodelio sto devedeset tri centurije u šest klasa i sav običan puk uvrstio u poslednju centuriju koja je sama činila šestu klasu. Uočava se da je ovom podelom isključio običan puk od prava izbora ne zakonom već stvarno. Kasnije je presuđeno da će se podela na tribu odraziti i na glasanje, izuzev u pojedinim slučajevima. Bilo je trideset i pet triba, svaka sa pravom

glasa: četiri u gradu i trideset i jedna na selu. Vodeći građani, svi zemljodolci, naravno, ubrajani su u tribu na selu, a u one gradske ušao je običan puk¹⁷ koji je, budući za preten unutar zidina, imao malog uticaja na poslove i to je smatrano spasom po Republiku. A kad je Fabije među četiri gradske tribu preselio niže klase koje je Apije Kladije raspodelio po svim slojevima, stekao je nadimak Maksimus.¹⁸ Svakih pet godina cenzori su razmatrali trenutno stanje u Republici i preraspodeljivali narod među razne tribu tako da tribuni i ambiciozni pojedinci nisu mogli da steknu kontrolu nad glasovima a sam narod nije mogao da zloupotrebi vlast.¹⁹

Vlast Rima je bila zadivljujuća jer su od njenog postanka zloupotrebe mogle da se isprave uređenjem, bilo zahvaljujući duhu naroda, bilo snagom Senata ili autoritetom pojedinih.

Kartagina je propala zato što nije mogla da zadrži ni ruku svog Hanibala kad je trebalo saseći zloupotrebe. Atina je pala zato što su joj se zablude toliko omilele da

¹⁹ Dužnosti cenzora nisu prestajale ovim; oni su vršili i popis, „i tako je”, kaže Bose, „Rim znao koliko građana je sposobno da nosi oružje, i šta se može očekivati od omladine koja odrasta. Osim toga, oni su upravljali snagama protiv neprijatelja koji je stizao sa obala Afrike, koga je trebalo uništiti u tuđoj zemlji, kada je pomoć kasnila i kada su pobe, koje su stajale toliko krvi, postale pogubne. Zbog toga, kakav god je gubitak zabeležen, Senat je uvek svestan onoga što je preostalo od dobrih vojnika, samo taktizirao i nikad nije dopuštao posrnuće. Kada su posle poraza kod Kane i pobuna koje su usledile, snage Republike toliko smanjene da je odbrana bila jedva zamisliva u slučaju neprijateljskog napada, održavao se hrabrošću; i ne vodeći računa o gubicima, pratio je pokrete pobednika. Čim je primećeno da Hanibal, umesto da dovrši svoju pobe, neko vreme ne pomišlja ni na šta drugo osim da u njoj uživa, Senat se ohrabrio i uvideo da neprijatelj koji je sposoban da propusti sopstvenu sreću i prokocka vlastite velike uspehe, nije stvoren da bi pobedio Rimljane. Od toga vremena Rim je stalno beležio najveće poduhvate; a Hanibal koji je bio vrlo vešt, hrabar i ovenčan pobedama, nije im se mogao suprotstaviti”. (*Rasprava o opštoj istoriji*, treći deo, glava VI)

²⁰ Ali više ni vlasti. (M.)

¹³ Valerije Maksim, knjiga II. (M.)

¹⁴ Zvanje senatora nije predstavljalo magistraturu. (M.)

¹⁵ Knjiga I. (M.)

¹⁶ Knjiga IV, 15, i sledeće. (M.)

¹⁷ Nazvani *turba forensis*. (M.)

¹⁸ Videti Tita Livija, knjiga IX. (M.)

nije ni želela da se povraća. A, među nama, italske republike koje se hvale stalnošću svojih vlada, trebalo bi da se jedino hvale trajnošću njihovih zloupotreba. Zato i nema ju više slobode nego što je imao Rim u doba decemvira.²⁰

Vlada Engleske je mudrija zato što tamo postoji telo koje je stalno ispituje i stalno preispituje samo sebe, a njegove greške nikad nisu dugotrajne i često su korisne da narodu udahnu duh budnosti. Ukratko, slobodna vlada što će reći vlada u stalnom pokretu, ne može da opstane ukoliko nije sposobna da se popravi sopstvenim zakonima.

IX

DVA UZROKA PROPASTI RIMA

Dok je prevlast Rima bila ograničena na Italiju, Republika je lako mogla da opstane. Svaki je vojnik ujedno bio i građanin, svaki konzul je okupljao vojsku a drugi građani su odlazili u rat pod njegovim naslednikom. Kako broj trupa nije bio prevelik, vodilo se računa da u mi-

liciju budu primani samo ljudi koji su bili dovoljno imućni da bi imali interesa za očuvanje grada.¹ Konačno, Senat je pomno pratio držanje vojskovođa i izbijao im iz glave svaku pomisao o kršenju dužnosti.

Ali kad su legije prešle Alpe i more, ratnici koji su morali da budu ostavljeni u više pohoda po zemljama koje su osvajane, postepeno su gubili građanski duh. A vojskovođe koje su vodile vojske i kraljevstva, osetili su sopstvenu moć i odbijali su poslušnost.

Vojnici su otada počeli da slušaju samo svoga vojskovođu, da polažu sve svoje nade u njega i osećaju se sve daljim od grada. To više nisu bili vojnici Republike, već Sulini, Marijevi, Pompejevi, Cezarovi vojnici. Rim više nije mogao da zna da li je čovek na čelu vojske u provinciji njen vojskovođa ili neprijatelj.

Sve dok je narod Rima bio potkupljiv samo od svojih tribuna kojima su mogli da dodele samo vlast, Senat je bio u prilici da se lako brani jer je delovao nepromenljivo, dok je stanovništvo prelazilo iz krajnje žestine u krajnju slabost. Ali kada je narod stekao mogućnost da svojim miljenicima dodeli izuzetnu vlast na strani, sva mudrost Senata je postala beskorisna i Republika je bila izgubljena.

Razlog zbog kojeg slobodne države traju kraće od ostalih, leži u tome što su nevolje i uspesi koje doživljavaju uvek doveli do gubitka sloboda, dok uspesi i nevolje države u kojoj je narod porobljen samo potvrđuju njegovu potčinjenost. Mudra republika ne sme da rizikuje i izloži se opasnosti dobre ili zle sudbine. Jedino dobro kojem treba da teži jeste opstanak države.

² Jus latii, jus italicum. (M.)

³ Ekvi su govorili na svojim skupštinama: „Oni koji su mogli da biraju, dali su prednost svojim zakonima nad rimskim pravom koje je neminovna kazna onima koji se od njega nisu mogli odbraniti”. (Tit Livije, knjiga IX, glava XLV) (M.)

¹ Oslobođeni robovi i oni koje su zvali *capite censi* zato što su posedovali neznatni imetak, pa su bili oporezovani samo po glavi, nisu regrutovani u kopnenu vojsku, izuzev u hitnim slučajevima. Servije Tulije ih je uvrstio u šesti razred a vojnici su sakupljani samo između prvih pet razreda. Ali polazeći u rat protiv Jugurte, Marije je bez razlike regrutovao sve ljude: „Milites scribere”, kaže Salustije, „non more majorum, neque classibus, sed uti cujusque libido erat, capite censos perosque”. (*De Bello Jugurth.*). Potrebno je znati da u podeli na tribe, oni koji su se našli među gradskim tribama bili su gotovo izjednačeni sa onima koji su u podeli na centurije ubrojani u šesti razred. (M.)

Ukoliko je veličina carstva uništila Republiku, veličina grada nije imala manjeg uticaja.

Rim je porobio čitav svet uz pomoć naroda Italije kojima je u raznim prilikama davao različite povlastice;² većina ovih naroda u početku nije mnogo marila za rimsko građansko pravo a neki su radije želeli da očuvaju sopstvene običaje.³ Ali, kad je ovo pravo počelo da znači univerzalni suverenitet, a čovek nije ništa značio ako nije rimski građanin, narodi Italije su rešili ili da propadnu ili da postanu Rimljani. Ne uspevši da se izbore sa spletkama i molbama, latili su se oružja: podigli su se na ustanak duž čitave obale Jonskog mora, a ostali saveznici sledili su njihov primer.⁴ Prisiljen da se bori protiv onih koji su takoreći činili ruke kojima je osvojen svet, Rim je bio izgubljen. Biće sveden na svoje zidine; dodelio je ovo tako željeno pravo saveznicima koji mu još nisu uskratili odanost,⁵ a postepeno svima.

Posle toga, Rim više nije bio grad čiji su ljudi objedinjeni duhom, ljubavlju prema slobodi, mržnjom prema tiraniji, gde je ljubomora prema moći Senata i ovlašćenjima velikaša, pomešana sa poštovanjem, bila tek ljubav prema ravnopravnosti. Kada su narodi Italije postali njegovi saveznici, svaki grad je u njega unosio svoj duh, svoje pojedinačne interese i zavisnost od velikog zaštitnika.⁶ Razbijeni grad više nije činio celinu. A budući da su njegovi građani bili to samo fiktivno, da više nije bilo istih magistrata, istih zidina, istih bogova, istih hramova i istih grobova,

² Askulci, Marsi, Vestini, Marucini, Frentini, Hirpini, Pompejani, Venusini, Japigi, Lukani, Samniti i drugi. (Apijan, *O građanskom ratu*, Knjiga I) (M.)

³ Tusci, Umbri, Latini. To je dovelo do porobljavanja nekoliko naroda; a kako su oni postali građani, drugi su odložili oružje; na kraju, ostali su samo Samničani koji su bili istrebljeni. (M.)

⁶ Zamislimo čudovišnu glavu naroda Italije koja bi izborom svakog čoveka, upravljala ostatkom sveta! (M.)

nisu više posmatrali Rim istim očima, nisu više negovali ljubav prema otadžbini a rimska osećanja su iščezla.

Ambiciozni su doveli u Rim čitave gradove i narode da bi uneli nered u glasanje ili pridobili glasove. Skupštine su postale pravi skupovi zaverenika, grupe pobunjenika nazvane su *comices*. Vlast naroda, njegovi zakoni i čak i sam narod postali su himerični pojmovi a anarhija je bila tolika da se više nije moglo ustanoviti da li je ili ne narod usvojio neki propis.

Od pisaca saznajemo samo za podele koje su uništile Rim, ali ne primećujemo da su ove podele bile neophodne, da ih je oduvek bilo i da su uvek morale postojati. Veličina Republike je izazvala sve nevolje i preobratala narodne bune u građanske ratove. U Rimu je moralo biti podela zato što tako hrabri, neustrašivi i strašni ratnici nisu mogli da budu umereni kod kuće. Tražiti u slobodnoj državi ljude koji su u ratu žustri a u miru plašljivi, značilo je želeti nemoguće. I, po pravilu, kad god vidimo da su u državi koja sebe zove republikom svi mirni, možemo biti sigurni da tamo nema slobode.

Ono što se u političkom telu zove jedinstvo jeste prilično višeznačno: istinsko jedinstvo je u skladu u kojem svi delovi, koliko god delovali suprotstavljeno, sarađuju za opšte dobro društva kao što u muzici nesaglasja dopunjuju opšte sazvučje. U državi u kojoj nam se čini da uočavamo samo sukobe, može postojati jedinstvo, tj. sklad iz kojeg proističe sreća koja predstavlja jedini stvarni mir; kao što je sa delovima sveta, koji su večno povezani akcijama jednih i reakcijama drugih.

Ali u skladu sa azijskim despotizmom, tj. neodmrenom vlašću, uvek postoji prava podela: zemljodelac, ratnik, trgovac, činovnik, plemić povezani su samo utoliko

⁷ Videti Ciceronova *Pisma Atiku*, knjiga IV, pismo XVIII. (M.)

što ugnjetavaju druge bez otpora. I ukoliko tu vidimo⁷ ikakvo jedinstvo, tu nisu ujedinjeni građani već mrtva tela sahranjena jedna pored drugih.

Tačno je da su zakoni Rima postali nedovoljni da upravljaju Republikom. Ali oduvek se primećivalo da dobri zakoni koji su uvećali malu republiku, postaju teret kad ona naraste, zato što je njihova prirodna posledica nastanak a ne vlast velikog naroda.

Postoje značajne razlike između dobrih i pogodnih zakona, između onih koji omogućavaju narodu da gospodari sobom i onih koji održavaju njegovu vlast.

U svetu u ovom trenutku postoji republika koju gotovo niko ne poznaje⁸ a koja u tajnosti i tišini svakim danom uvećava svoju moć. Izvesno je da ukoliko ikada dostigne veličinu na koju je predodređuje mudrost, neizbežno će promeniti svoje zakone. A to neće biti delo zako-

⁸ Bernski kanton. (M.)

⁹ Izostavljena napomena: Ima ljudi koji su rimsku vlast smatrali rđavom, jer je bila mešavina monarhije, aristokratije i narodne države; ali savršenstvo vlade ne ogleda se u tome da se dovede u vezu sa određenom vrstom politike kakva se nalazi u političkim udžbenicima, već da se odgovori na mišljenja koja svaki zakonodavac mora imati, a to su veličina jednog naroda ili njegova sreća. Nije li i vlast Lakedemona bila sastavljena od ova tri elementa? (Izdanje iz 1734. godine)

¹⁰ Mogli bismo uzrocima propasti Rima dodati mnogo pojedinačnih incidenata. Strogost poverilaca prema dužnicima izazivala je velike i česte pobune. Izuzetan broj gladijatora i robova kojima su Rim i Italija bili preopterećeni izazvao je zastrašujuće nasilje pa čak i krvave ratove. Rim, iscrpljen tolikim građanskim i osvajачkim ratovima, stekao je toliko novih građana slučajno ili namerno, da je sebe jedva mogao da prepozna među tolikim strancima koje je odomaćio. Senat je ispunjen varvarima; rimska krv se mešala; ljubav prema otadžbini, zahvaljujući kojoj se Rim izdigao nad svim ostalim narodima sveta, nije bila usađena ovim građanima pristiglim sa strane; a ostali su se iskvarili usled ove mešavine. Kako je raslo izuzetno mnoštvo novih građana, umnožavale su se spletke a nemirni duhovi su i tu nalazili načina da se snađu i uspeju. Ipak, broj siromašnih je beskonačno ⇒

nodavca već posledica iskvarenosti.

Rim je stvoren radi širenja a njegovi zakoni su iz tog razloga bili zadivljujući.⁹ Kakva god bila vlada – vlast kraljeva, aristokratije ili narodna država – Rim nikada nije prestao da se upušta u poduhvate koji zahtevaju jako vođstvo – i u tome je uspeo. Nije se pokazao mudrijim od ostalih država za jedan dan, već za večnost; održavao je malu, osrednju, veliku moć sa podjednakom nadmoćnošću, i nije bilo uspeha koje nije iskorišćen niti nesreće kojom se nije poslužio.

Izgubio je svoju slobodu zato što je suviše rano dovršio svoje delo.¹⁰

X

⇒ rastao zbog raskoši, nemara i nerada koji su se javljali. Oni koji su osiromašili, nalazili su spas samo u nemirima i u svakom slučaju nisu brinuli da li će sve ostalo propasti zajedno sa njima: ambiciozni velikaši i bednici koji nemaju šta da izgube uvek vole promenu. Ove dve vrste građana preovladale su u Rimu, a zajednička država koja jedina može da održi u ravnoteži sve slojeve naroda, postajući sve slabija, dovela je do pada Republike. (Bose, *Rasprava o opštoj istoriji*, treći deo, glava VII)

¹ Pošto je Kinej održao govor za Pirovom trpezom, Fabricije je poželeo da svi neprijatelji Rima usvoje principe slične sekti. (Plutarh, *Pirov život*) (M.)

² „Ako Grcima pozajmite jedan talenat, uz deset obećanja, deset upozorenja, uz toliko svedoka, nemoguće je da oni ispune obećanje; ali među Rimljanima, reč se poštuje zbog date zakletve, bez obzira da li se radi o državnom novcu ili imovini pojedinca. Zato je mudro ustanovljen strah od pakla; i danas ga bezrazložno pobijaju.” (Polibije, knjiga VI) (M.)

³ Knjiga IV, pismo XVIII.

O ISKVARENOSTI RIMLJANA

Verujem da je Epikurova sekta koja se u Rimu pojavila pri kraju Republike, mnogo doprinela da pokvari srca i duh Rimljana.¹ Grci su se pre njih zaludeli ovom sektom. A ranije su se i pokvarili. Polibije nam pripoveda da u njegovo doba grčka zakletva ne uliva poverenje, dok je Rimljanin njome takoreći okovan.²

Postoji u Ciceronovim pismima Atiku³ činjenica koja nam pokazuje koliko su se Rimljani u tom pogledu izmicali od Polibijevog doba.

„Memije je”, piše on, „upravo izvestio Senat o sporazumu koji su njegov suparnik i on sklopili sa konzulima, po kojem se ovi zaklinju da će ih podržati u njihovom zahtevu za konzulat u idućoj godini. A oni su, sa svoje strane, obećali da će konzulima platiti četiri stotine hiljada sestercija ukoliko pronađu tri augura koji bi potvrdili da su bili prisutni kad je narod doneo zakon kurije,⁴ iako nisu bili, i dva bivša konzula koji će tvrditi da su sudelovali u potpisivanju zaključka Senata kojim se uređuje uprava u njihovim provincijama, mada nisu.” Koliko mnogo prevaranata u jednom jedinom ugovoru!

Na stranu činjenica da je vera oduvek bila najbolji je-mac ljudskog morala, kod Rimljana je posebna osobenost bila da su izvesno religiozno osećanje mešali sa ljubavlju koju su negovali prema otadžbini. Ovaj grad osnovan pod najboljom zaštitom, Romul, njihov kralj i bog,

⁴ Kurijatski zakon je davao vojnu vlast, a zaključak Senata određivao je čete, novac, oficire koje je trebalo da izdržava namesnik: a konzuli su da bi sve bilo urađeno prema njihovoj zamisli, želeli da proglase lažni zakon i lažni zaključak Senata. (M.)

⁵ Kuću koju je Kornelije kupio za sedamdeset pet hiljada drahmi, Lukul je otkupio nešto kasnije za dva i po miliona. (Plutarh, *Marijev život*) (M.)

Kapitol, večan kao Grad, i Grad, večan kao njegov osnivač, svi su u ranije doba ostavljali utisak na duh Rimljana za koji je bilo poželjno da bude očuvan.

Veličina države dovela je do veličine pojedinačnih ime-taka. Ali kako je istinska moć u običajima a ne u bogatstvu, koje je kod Rimljana postalo nezasito, ovo je dovelo do neobuzdane raskoši i rasipništva.⁵ Oni koji su isprva bili iskvareni bogatstvom, kasnije su se iskvarili u bedi. Sa imovinom koja nadrašta životne potrebe, bilo je teško biti dobar građanin; sa čežnjom i bolom za propalim bogatstvom, čovek je bio spreman na svaki očajnički potez. I kao što kaže Salustije,⁶ stasala je generacija ljudi koji nisu mogli da steknu ni nasleđstvo niti da dopuste to drugima.

Ipak, kakva god bila iskvarenost u Rimu, nisu ga sna-

⁶ Ut merito dicatur genitos esse, qui nec ipsi habere possent res familiares, nec alios pati. (Odlomak iz Salustijeve *Istorije*, naveden prema delu *O državi božjoj*, knjiga II, glava XVIII) (M.)

⁷ Romul je dopustio slobodnim ljudima samo dve vrste zanimanja, zemljoradnju i zanatstvo. Trgovci, radnici, oni koji su izdavali kuće, gostioničari, nisu ubrajani u građane. (Dionisije iz Halikarnasa, knjiga II; Idem, knjiga IX.) (M.)

⁸ Ciceron navodi razloge u svojim *Dužnostima*, knjiga III. (M.)

⁹ Trebalo je odslužiti deset godina, između šesnaeste i četrdeset sedme godine života. Videti Polibija, knjiga VI. (M.)

še sve nevolje jer je snaga njegovih ustanova bila takva da je sačuvala junačku žustrinu i njenu primenu u ratu uprkos bogatstvu, popustljivosti i čulnim zadovoljstvima što se, verujem, nije desilo nijednom drugom narodu na svetu.

Rimski građani su trgovinu⁷ i zanate smatrali ropskim veštinama⁸ – nisu se bavili njima. Ako je bilo nekih izuzetaka, radilo se samo o nekolicini slobodnjaka koji su nastavili sa svojim ranijim zanimanjem. No, u celini uzev, Rimljani su poznavali samo veštinu ratovanja koja je bila jedini put da se stigne do službi i počasti.⁹ Tako su ratničke vrline preostale i kad su sve ostale bile propale.

XI

1. O SULI 2. O POMPEJU I CEZARU

Molim za dopuštenje da odvratim pogled sa Marijevih i Sulinih ratnih užasa. Njihovu zapanjujuću povest nalazimo kod Apijana. Osim ljubomore, ambicije i okrutnosti dvojice vođa, svaki Rimljanin je kipteo od besa. Novi i stari građani nisu mogli da prihvate jedni druge kao pripadnike iste Republike,¹ pa su započeli rat koji je po svom na-

¹ Poput Marija koji je na sebe preuzeo vođenje rata protiv Mitridata, na Sulino protivljenje, te je uz pomoć tribuna Sulpicija, razdelio osam novih triba italjskih plemena među stare, što je Italcima pružilo prednost na izborima, a oni su većinom bili u Marijevoj stranci, dok su Senat i stari građani bili na strani Sule. (M.)

² Pogledati u *Katilininoj zaveri*, sliku ove vojske koju je sačinio Salustije. (M.)

ročitom svojstvu bio i građanski i osvajački u isto vreme.

Sula je donosio dobro zamišljene zakone da bi uklonio uzrok postojećih nereda. Njima je proširena vlast Senata, umerena moć naroda i uređena prava tribuna. Fantazija koja ga je naterala da odbaci diktaturu kao da je povratila život Republici, ali u mahnitosti njegovih uspeha, učinio je stvari koje su onemogućile Rimu da sačuva slobodu.

Tokom svog azijskog pohoda razorio je čitavu vojnu disciplinu: navikao je vojsku na plen² i usadio joj potrebe koje se ranije nisu javljale. Prvo je iskvario vojnike koji su kasnije iskvarili svoje vojskovođe.

Upao je u Rim sa oružjem u rukama i naučio vojskovođe da skrnave to utočište slobode.³

Podelio je vojnicima zemlju koja je pripadala građanima⁴ i zauvek ih učinio pohlepnim; od tog trenutka nadalje, svaki je ratnik vrebao priliku u kojoj bi mogao da se dokopa imanja svojih sugrađana.

Izmislio je zabrane i ucenio glave svih onih koji nisu pripadali njegovoj stranci. Posle toga bilo je nemoguće pristupiti Republici: kad god bi se našla dva ambiciozna čoveka koji se otimaju za pobedu, oni koji su bili neutralni i samo pristalice slobode, bili su sigurni da će biti proskribovani ko god bude izašao kao pobednik. Zato je opreznost nalagala da se pristupi jednoj ili drugoj strani.

Posle njega, govori nam Ciceron,⁵ došao je čovek koji

³ Fugatis Marii copiis, primus urbem Romam cum armis ingressus est. (Odlomak iz Jovana Antiohijskog, u *Izvodu o vrlinama i porocima*) (M.)

⁴ Na samom početku bi podelili deo zemlje pobedenih neprijatelja, ali Sula je podelio zemlju građanima. (M.)

⁵ *O dužnostima*, knjiga II, glava VIII. (M.) – Secitus est, qui in causa impia, victoria etiam foediore, non singulorum civium bona publicaret, sed universas provincias regionesque uno calamitatis jure comprehenderet.

⁶ Valja uporediti šta je usledilo posle Cezarove smrti. (M.)

je na još bespoštedniji način i posle još sramnije pobede, ne samo oduzeo pojedincima imetak, nego uneo isti nemir u čitave pokrajine.

Odlazući diktaturu, izgledalo je da Sula želi da živi samo pod zaštitom svojih zakona. Ali ovaj čin koji je navodio na umerenost, bio je posledica njegovih nasilnih dela. Razmestio je četrdeset sedam legija u različitim krajevima Italije. „Ti ljudi su smatrali”, kaže Apijan, „svoje bogatstvo neraskidivim od života, starali se o njegovoj bezbednosti i uvek bili spremni da ga brane ili osвете.”⁶

Republika je neizbežno morala da propadne, bilo je samo pitanje kako i ko će je uništiti.

Dvojica ljudi jednakih ambicija (s tim što jedan nije znao kako da neposredno dođe do cilja kao onaj drugi) zasenili su sve ostale građane ugledom, poduhvatima i vrlinama. Pompej se prvi pojavio a Cezar je usledio odmah za njim.

Pompej je, da bi za sebe pridobio naklonost, stavio izvan snage Suline zakone koji su ograničavali vlast naroda. Kad je svojoj ambiciji žrtvovao najzdravije zakone otadžbine, stekao je što je želeo, a oduševljenju naroda prema njemu nije bilo granica.

Zakoni Rima su razborito razdelili vlast između velikog broja magistrata koji su jedan drugog podržavali, proveravali i usklađivali se. Kako su svi oni raspolagali ograničenom vlašću, svaki građanin ih je bio dostojan a narod, videći kako se pred njim ređaju tolike ličnosti jedna za drugom, nije mogao da se navikne ni na koga po-

⁷ Plebis opes immunitoe, paucorum potentia crevit. (Salustije, *De Conjurat. Catil.*) (M.)

⁸ Odlomak iz Salustijeve *Istorije*. (M.) – Mihi quidem satis spectatum est, Pompeium tantoe glorie adolescentem malle principem volentibus vobis esse, quam illis dominationis socium; auctoremque in primis fore tribunitioe potestatis. Verum, quirites, antea singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia habebatis: neque mortalium quisquam dare aut eripere talia unus poterat. Knjiga III ovih odlomaka obuhvata govor narodnog tribuna Marka Lepida.

sebno. Ali u to doba promenilo se ustrojstvo Republike: najmoćniji ljudi su sebi dodelili posebna ovlašćenja što je poništio vlast naroda i magistrata i sve bitne poslove prenelo u ruke jednog čoveka ili nekolicine njih.⁷

Kad je trebalo zaratiti sa Sertorijem, posebna ovlašćenja data su Pompeju. Kad je trebalo zaratiti sa Mitridatom, svi su zavapili za Pompejom. Kad je trebalo da se u Rim dopremi žito, narod je smatrao da je izgubljen ako Pompej ne preuzme taj zadatak. Kad je valjalo uništiti gusare, samo je Pompej to mogao da učini. I kad je Cezar zapretio pohodom, Senat se oglosio i poverenje dao upravo Pompeju.

„Zaista verujem”, govorio je narodu Macer,⁸ „da će Pompej koga očekuje plemstvo, radije braniti vašu slobodu nego njihovu vlast. Ali bilo je vremena kad je svako od vas uživao zaštitu više njih a ne svu zaštitu od samo jednog, i kad je bilo nečuveno da jedan smrtnik daje ili uzima ovakve stvari.”

Kako je Rim podignut radi širenja, trebalo je u istim osobama objединiti čast i moć koji bi u smutno doba mogli da učvrste divljenje naroda prema pojedinom građaninu.

Kad se dodeljuju počasti, tačno se zna šta se daje, ali kad je sa njima povezana i vlast, nemoguće je reći dokle se može ići.

Prekomerne prednosti date građaninu Republike od uvek su imale za neizbežnu posledicu da pobuđuju zavist naroda ili bez mere uvećavaju njegovu ljubav.

U dva navrata Pompej se vratio u Rim dovoljno snažan da slomi Republiku, ali je bio odmeren da svoju vojsku otpusti pre ulaska u grad i da se pojavi kao običan građanin. Ove akcije koje su ga obasule slavom, imale su za posledicu da se Senat uvek izjašnjavao u njegovu korist, kako god bi ovaj postupao u odnosu na zakone.

Pompejeve ambicije su bile sporije i blaže od Cezarovih. Ovaj drugi želeo je da se na vrhovnu vlast uspe sa

⁹ Videti Plutarha. (M.)

oružjem u rukama poput Sule. Ovaj vid ugnjetavanja nije se dopao Pompeju: on je težio diktaturi ali sa podrškom i glasovima naroda. Nije mogao da se saglasi sa preotimanjem vlasti već je priželjkivao da mu je dodele.

Kako naklonost naroda nikada nije trajna, stigla su vremena u kojima je Pompejev prestiž počeo da opada.⁹ I što ga je osetno pogodilo, ljudi koje je prezirao, uvećali su svoj ugled i pomoću njega mu se suprotstavljali.

To ga je nateralo da poćini tri podjednako kobna koraka. Narod je pokvario novcem, a na izborima je odredio cenu za glas svakog građanina.

Štaviše, poslužio se najodvratnijom ruljom da bi poremetio magistrature na njihovim funkcijama, nadajući se da će ga mudri ljudi, umorni od života u anarhiji, iz oćajanja postaviti za diktatora.

Konaćno, udružio se sa Cezarom i Krasom. Katon kaže da je taj savez a ne njihovo neprijateljstvo uništilo Republiku. Zaista, Rim se našao u nesrećnom položaju da je bio iscrpljeniji od mira, koji je objedinio poglede i interese glava i doneo samo tiraniju, nego od građanskih ratova.

Pompej nije baš doslovno pozajmio svoje poverenje Cezaru, ali mu se nesvesno žrtvovao. Uskoro će Cezar protiv Pompeja upregnuti snage koje mu je dao Pompej kao i njegove dosetke. Uznemiravao je grad svojim izaslanicima i stekao kontrolu nad izborima. Konzuli, pretori i tribuni potkupljivani su po ceni koju bi sami odredili.

Senat koji je jasno uoćio Cezarove namere, posegao je za Pompejom. Zamolio ga je da preuzme odbranu Republike – ako ovo ime može da se upotrebi za vlast koja je tražila zaštitu od sopstvenih građana.

Verujem da je Pompej prvenstveno bio razoren od stida pri samoj pomisli da mu je nedostajalo dalekovidosti što je uzdigao Cezara. Pomirio se sa tom idejom među poslednjima. Nije pripremio svoju odbranu kako ne bi morao da prizna da je sebe izložio opasnosti. Pred Se-

natom je tvrdio da se Cezar neće usuditi da zarati i kako je to često govorio, uporno je ponavljao isto.

Ćini se da je jedna okolnost pružila Cezaru priliku da preduzme sve što je želeo. Zbog nesrećne sličnosti u imenima, vlast nad podalpskom Galijom bila je pridružena njegovoj upravi nad Galijom.

Državna politika nije dopuštala da u blizini Rima bude vojske, ali nije se saglasila ni sa tim da Italija bude potpuno ispraćnjena od trupa. Iz ovog razloga, znaćajne snage držane su u podalpskoj Galiji, tj. u zemlji koja se prostire od Rubikona, rećice u Romanji, do Alpa. Ali da bi obezbedio grad Rim od ovih trupa, objavljen je ćuveni *Senatus consultum* koji se još uvek može videti uklesan na putu od Riminija do Ćesene. Njime je svako ko bi prešao Rubikon sa legijom, vojskom ili kohortom, žrtvovan podzemnim boćanstvima i oćlašen krivim za svetogrđe i oćubistvo.

Tako vaćnoj upravi, koja je grad držala u strahovladi, pridružena je još znatnija vlast nad prekoalpskom Galijom koja je obuhvatala oblasti jućne Francuske. Ovo je Cezaru prućilo priliku da nekoliko godina po želji ratuje protiv ovih naroda. Vojnici su uz njega ostarili a on im je omogućio da potćine varvare. Da Cezar nije imao vlast nad prekoalpskom Galijom, on ne bi potkupio svoje voćnike, niti bi njegovo ime bilo proslavljeno kroz tolike pobeće. Da nije imao vlast nad podalpskom Galijom, Pompej bi mogao da ga zaustavi na prelazu Alpa. Kako se ispostavilo, Pompej je morao da napusti Italiju već na početku rata i tako svojoj stranci uništi ugled koji u građanskim ratovima vredi koliko i sama vlast.

Podjednaki užas koji je Hanibal uneo u Rim posle bitke kod Kane, izazvao je Cezar kada je prešao Rubikon. Pompej je bio slomljen na samim počecima rata, i nije video alternativu osim da posegne za poslednjim sredstvom u oćajnićkim trenucima. Mogao je samo da popu-

sti i pobegne; otišao je iz Rima ostavljajući državnu blagajnu za sobom; nigde nije mogao da zaustavi pobjednika, napustio je deo svojih trupa, čitavu Italiju i prešao more.

Mnogo je rečeno o Cezarovoj sreći. Ali ovaj izuzetni čovek imao je toliko mnogo velikih osobina bez ijednog nedostatka – iako je imao i mnogo poroka – da bi bilo vrlo teško da ne postane pobjednik kojoj god vojsci zapovedao i ne zavlada Republikom u kojoj je rođen.

Pošto je porazio Pompejeve namesnike u Španiji, Cezar je pošao u Grčku tražeći samog Pompeja. Pompej, koji je držao morsku obalu i nadmoćne snage, gotovo je doveo do propasti Cezarovu vojsku zbog bede i gladi. Ali, kako je njegova vrhunska slabost bila da od drugih traži saglasnost, nije mogao da se uzdrži i osluškuje tašti govor svojih ljudi koji su ga neprestano hvalili ili optuživali.¹⁰ „On želi, govorio je jedan, da se održi kao zapovednik i bude kralj nad kraljevima, kao Agamemnon.” „Upozoravam vas, govorio je drugi, da ni ove godine nećemo jesti smokve iz Tuskula.” Pojedini uspesi koje je postigao naterali su ga da okrene leđa ovoj senatorskoj grupi. Tako je, da bi izbegao cenzuru, Pompej učinio nešto što će potomstvo uvek cenzurisati i žrtvovao mnoge prednosti da bi se sa novim trupama upustio u bitku protiv vojske koja je toliko često bila pobedonosna.

Kad su se preživeli sa Farsale povukli u Afriku, Scipion koji im je zapovedao, nije nipošto želeo da poslušati Katonov savet i unedogled produži rat. Budući isuviše samouveren zbog izvesnih prednosti, sve je rizikovao i sve izgubio. A kad su Brut i Kasije obnovili ovu stranku, isti

¹⁰ Videti Plutarha, *Život Pompeja*. (M.)

¹¹ Ovo je već objašnjeno kod Apijana, *O građanskom ratu*, knjiga IV. Oktavijanova i Avgustova vojska bi umrla od gladi da nije zaratila. (M.)

tok stvari doveo je do trećeg pada Republike.¹¹

Uočićete da je tokom ovih dugotrajnih građanskih ratova, spoljašnja moć Rima neprestano rasla. Pod Marijem, Sulom, Pompejom, Cezarom, Antonijem i Avgustom, Rim je neprestano postajao sve strašniji i dokrajčio sve preostale kraljeve.

Nijedna država ne preti drugima osvajanjem toliko snažno kao onda kad se nađe u strahotama građanskog rata: svi, plemić, građanin, zanatlija, zemljodelac postaju vojnici i kad mir objedini suprotstavljene snage, ova država ima veliku prednost nad onima u kojima žive samo građani. Osim toga, u građanskim ratovima često se uzdižu velike ličnosti, jer se u metežu izdvajaju najzaslužniji. Svako dospeva na svoje mesto i položaj, dok se u drugim vremenima mesta dodeljuju i to skoro uvek pogrešno. I da pođemo od primera Rimljana ka novijim, Francuzi nikada nisu ulivali veći strah nego posle razmirica između dvorova Burgundije i Orleana, posle potresa u Savezu, i posle građanskih ratova u doba Luja XIII i maloletnog Luja XIV. Engleska nikad nije bila poštovanija nego pod Kromvelom, posle ratova u vreme Dugog parlamenta. Nemci su stekli prevlast nad Turcima tek posle građanskih ratova u Nemačkoj. Španci su, pod Filipom V, neposredno posle građanskih ratova za nasleđe, pokazali snagu na Siciliji koja je zadivila Evropu. A danas vidimo kako se iz pepela građanskog rata ponovo rađa Persija i ponižava Turke.

Najzad, Republika je bila skršena i zbog toga ne smemo da okrivljujemo ambicije nekoliko pojedinaca. Za to je potrebno optužiti čoveka čija pohlepa za vlašću raste utoliko više što je moć veća i koji želi sve samo zato što već poseduje mnogo.

Da su Cezar i Pompej razmišljali kao Katon, drugi bi

¹² *Poznate poslanice*, knjiga XV. (M.)

razmišljali onako kao što su to činili Cezar i Pompej, a Republika, predodređena da nestane, bila bi gurnuta u ponor od strane nekog drugog.

Cezar je svima oprostio, ali mi se čini da ova umerenost, pokazana pošto je sve uzurpirao, ne zaslužuje veliku pohvalu.

Uprkos onome što je rečeno o Cezarovoj brzini posle bitke kod Farsale, Ciceron ga s pravom tereti za usporenost: on kaže Kasiju da nikad nisu pomislili da bi Pompejeva stranka mogla napraviti takav povratak u Španiju i Afriku, i da su mogli predvideti Cezar bi se zabavio ratom u Aleksandriji a oni ne bi morali da sklope mir i povukli bi se u Afriku sa Scipionom i Katonom.¹² Tako je Cezar zbog lude ljubavi izazvao četiri rata i ne predviđajući poslednja dva, ponovo doveo u pitanje ono što je odlučeno u Farsali.

Cezar je najpre vladao u zvanju magistrata – ljudima je najvažnije ime. I kao što su narodi Azije omrznuili ime konzula i prokonzula, narodi Evrope su prezreli ime kralja tako da su u to doba ova imena značila sreću ili očajanje. Cezar se nije ustezao da se ovenča krunom, ali videvši da narodno oduševljenje splašnja, odbacio ju je. Činio je druge pokušaje¹³ i ja ne mogu da shvatim kako je mogao da poveruje da samo zato što ga Rimljani trpe kao tiranina, vole tiraniju ili veruju u ono što čine.

Jednog dana kada mu je Senat dodeljivao izvesne počasti, propustio je da ustane; i tada su najozbiljniji članovi

vi ovog tela izgubili sve preostalo strpljenje.

Ljude najviše vređa kada se pokaže prezir prema njihovim svečanostima i običajima. Nastojanje da se ljudi ugnjetavaju ponekad je dokaz poštovanja prema njima; udar na njihove običaje uvek je znak prezira.

Oduvek neprijatelj Senata, Cezar nije mogao da sakrije prezir prema ovom telu koje je postalo gotovo smešno posle gubitka vlasti. Zbog toga je i njegova milost bila uvredljiva. Primećeno je da on nije praštao, već pre izbegavao da kažnjava.

Prezir je išao dotle da je sam donosio senatske zaključke; potpisivao ih je imenima prvih senatora koji bi mu pali na pamet. „Ponekad doznajem”, kaže Ciceron,¹⁴ „da je *Senatus consultum*, usvojen po mojoj preporuci, izvršen u Siriji i Jermeniji pre nego što sam za njega i saznao. A nekoliko vladara napisalo mi je pisma zahvalnosti zbog preporuke da steknu kraljevski čin, pri tome ne samo da nisam znao da su oni kraljevi, nego nisam ni čuo za njih.”

Iz pisama nekih velikana ovog doba,¹⁵ objavljenim pod Ciceronovim imenom zato što većina i potiče od njega, uočavamo potištenost i beznađe vodećih ljudi Republike suočenih sa ovim iznenadnim prevratom, koji ih je lišio počasti pa čak i njihovih poslova. Kad je Senat izgubio svrhu, poštovanje koje su senatori uživali svugde u zemlji, mogli su da steknu ponovo samo u kabinetu jednog čoveka. A ovo je vidljivije u ovim pismima nego u raspravama istoričara. Ona su remek-delo naivnosti ljudi ujedinjenih zajedničkim bolom i vremena u kojem lažna učtivost nije svugde posejala laž. Ukratko, u njima ne vi-

¹³ Slomio je narodne tribune. (M.)

¹⁴ *Poznate poslanice*, liv. IX. (M.) – Ante audio senatusconsultum in Armeniam et Syriam esse perlatum, quod in meam sententiam factum esse dicatur, quam omnino mentionem ullam de ea re esse factam. Atque nolim me joculari putes. Nam mihi scito jam a regibus ultimis allatas esse litteras, quibus mihi gratias agant, quod se mea sententia reges appellaverim: quos ego non modo reges appellatos, sed omnino natos nesciebam. (Epist. XV.)

¹⁵ Videti Ciceronova i Sulpicijeva pisma. (M.)

¹⁶ Decim Brut, Gaj Kaska, Trebonije, Tiliije Cimber, Minucije Bazil, bili su Cezarovi prijatelji. (Apijan, *De Bello civili*, lib. II) (M.)

¹⁷ Ne govorim o pratiocima tiranina, koji bi posle njega ostali izgubljeni, već o njegovim saradnicima u slobodnoj državi. (M.)

dimo ljude koji žele da jedni druge prevare, kao u većini savremenih pisama, već nesrećne prijatelje koji nastoje da jedni drugima sve ispričaju.

Cezaru je bilo teško da zaštiti svoj život budući da je većina zaverenika bila iz njegove stranke ili je od njega bila obasuta dobročinstvima.¹⁶ Razlog ovome je sasvim prirodan: oni su pronašli velike prednosti u njegovoj pobjedi, ali kako se njihovo bogatstvo uvećavalo, tako su više osjećali opštu nesreću.¹⁷ Jer, čoveku koji nema ničega malo je bitno, u izvesnom pogledu, pod kakvom vlašću živi.

Štaviše, postoji izvesni međunarodni zakon – mišljenje utemeljeno u svim republikama Grčke i Italije, prema kojem je ubica onoga koji je uzurpirao vrhovnu vlast smatran poštenim čovekom. Posebno u Rimu, posle izgnanstva kraljeva, zakon je bio izričit a njegove primene običajne. Republika je naoružala svakog građanina, na trenutak ga učinila magistratom i ovlastila ga za njenog branioca.

Brut se čak usuđuje da kaže prijateljima da bi smesta ubio i svoga oca, kada bi se ovaj vratio na zemlju,¹⁸ i ma-

da se nastavkom tiranije ovaj slobodarski duh polako gubio, zavere su se i dalje nastavile do početka Avgustove vladavine.

Bila je to svemoćna ljubav prema otadžbini koja je prevazilazeći uobičajena merila zločina i vrlina, slušala samo sebe i nije videla ni građanina, ni prijatelja, ni dobročinitelja, ni oca: vrlina je zaboravila na samu sebe da bi sebe prevazišla a ljudi su se divili božanskom činu koji isprva nisu mogli da odobre jer je bio užasan.

Odista, zar je bilo moguće kazniti za zločin Cezara, koji je živio pod slobodnom vlašću, na bilo koji drugi način osim ubistvom? I nije li pitanje zašto on nije gonjen državnom silom ili zakonima isto kao i zahtev da se njegovi zločini kazne?

XII

O STANJU RIMA POSLE CEZAROVE SMRTI

Bilo je u toj meri nemoguće da Republika bude obnovljena da se desilo nešto potpuno nezamislivo. Više nije bilo tiranina, ali nije bilo ni slobode, zato što su i dalje postojali razlozi koji su je uništili.

Zaverenici su skovali plan samo za zaveru ali ne i za njen nastavak.

Pošto je obavljena akcija, povukli su se na Kapitol, Senat nije zasedao a sledećeg dana Lepid koji je tražio nepriključ, zauzeo je Rimski forum uz pomoć naoružanih ljudi.

Vojnici veterani koji su strahovali da se ogromni daro-

¹⁸ Brutovi listovi, iz Ciceronove zbirke. (M.)

vi koje su primili neće više ponoviti, upali su u Rim. Zbog toga je Senat odobrio sve Cezarove akte i da bi pomirio krajnosti pomilovao zaverenike, što je proizvelo lažni mir.

Pre svoje smrti, Cezar je pripremajući se za pohod na Parćane, postavio magistratre na nekoliko godina, tako da su njegovi ljudi mogli da održe mir njegove vlasti u njegovom odsustvu. Tako su posle njegove smrti, njegove pristalice još dugo uživale u moći.

Pošto je Senat odobrio sve Cezarove akte bez ograničenja, i pošto je njihovo izvršenje preneto na konzule, Antonije, i sam konzul, pridobivši Cezarovog sekretara, domogao se njegovih knjiga i u njih zapisao sve što je želio. Tako je diktator vladao više carski nego za života, jer to što je učinio Antonije, Cezar nikada ne bi uradio. Novac koji Cezar nikada ne bi razdelio, razdelio je Antonije, i ko god je imao zle namere prema Republici iznenada je u Cezarovim knjigama našao nagradu.

Da nesreća bude veća, Cezar je za svoj pohod prikupio ogromne svote i odložio ih u hram boginje Ops. Antonije ih je uz pomoć njegove knjige potrošio po svom nahođenju.

Zaverenici su najpre rešili da Cezarovo telo bace u Tibar,¹ i pri tome ne bi naišli ni na kakvu prepreku, jer u trenucima zaprepašćenja koji slede posle neočekivane akcije, lako je učiniti sve što se pokuša. No to nije učinjeno² i desilo se sledeće.

Senat se smatrao obaveznim da dopusti Cezarov pogreb i zaista, budući da ga nisu proglasili tiraninom, nisu mogli da mu uskrate pogreb. A vladao je rimski običaj, toliko hvaljen kod Polibija, da se na pogrebu nose slike pre-

¹ Ovo ne bi bila novost: posle ubistva Tiberija Graha, Lukrecije je kao edil, koga su posle toga prozvali Vespilo, bacio njegovo telo u Tibar. (Aurelije Viktor, *De Vi. Illust.* (M.)

² Svetonije u *Julio*, LXXXII (M.)

³ *Pisma Atiku*, knjiga XIV, pismo X. (M.)

daka i zatim održi posmrtno slovo. Antonije, kao govornik, pokazao je narodu krvavu Cezarovu haljinu, pročitao im njegovo zaveštanje, u kome im je učinio velikodušnosti i toliko ih uzbudio da su zapalili kuće zaverenika.

Ciceron,³ koji je u čitavoj stvari vodio Senat, priznaje da je bilo bolje delovati odlučno i rizikovati smrt i da niko ne bi poginuo. Ali on sebe okrivljuje tvrdeći da se Senat okupio kad je već bilo dockan. A svako ko zna koliko je bitan svaki trenutak u poslovima u kojima narod ima toliku ulogu, neće biti začuđen.

I još jedna pojava: dok su trajale igre u Cezarovu čast, kometa sa dugim repom videla se sedam dana. Narod je poverovao da je njegova duša primljena na nebesa.

Među plemenima Grčke i Azije vladao je običaj da se podižu hramovi kraljevima čak i prokonzulima koji su vladali nad njima.⁴ Dopušteno im je bilo da to čine kao najsnažnije svedočanstvo koje su mogli da pruže o svojoj poniznosti. Čak su i Rimljani mogli da odaju božanske počasti svojim precima u svojim lararijumima ili privatnim hramovima. Ali ne vidim da je ijedan Rimljanin od Romula do Cezara, uvršćen u javna božanstva.⁵

Vlast nad Makedonijom zapala je Antoniju; on je, umesto toga, priželjkivao Galiju, lako je uvideti zašto. Decim Brut je držao podalpsku Galiju a Antonije je hteo da ga istera odatle jer je ovaj odbio da mu preda zemlju. To je izazvalo građanski rat u kojem je Senat proglasio Antonija za neprijatelja otadžbine.

Ciceron je počinio grešku nastojeći da uzdigne Oktavijana kako bi porazio Antonija, njegovog ličnog neprija-

⁴ Videti o tome Ciceronova *Pisma Atiku*, knjiga V, i napomenu g. opata od Mongoa. (M.)

⁵ Dion kaže da su trijumviri koji su se nadali da će jednog dana zauzeti Cezarovo mesto, činili sve što mogu da uvećaju počasti koje su mu ukazivane, knjiga XLVII. (M.)

telja. I umesto nastojanja da narod zaboravi Cezara, on je vratio Cezara.

Oktavijan se spretno ponašao sa Ciceronom. Dodvoravao mu se, hvalio ga, savetovao ga i koristio se svim lukavstvima kojima taština ne odoleva.

Ono što pokvari skoro sve poduhvate, obično je u tome što oni koji ih preduzimaju, pored glavnog cilja, teže još i izvesnim malim pojedinačnim uspesima koji gode njihovoj samozaljubljenosti i čine ih zadovoljnim samim sobom.

Mislim da bi Katon, da mu je samo pošlo za rukom da se sačuva zbog Republike, uspeo da događaje dovede do potpunog preokreta. Ciceronov talenat je bio pogodan za drugorazrednu ulogu, ali nesposoban za glavnu: iako je imao vrhunski um, njegova duša je često bila prosta. Kod Cicerona sredstvo je bilo vrlina, a kod Katona slava.⁶ Ciceron je uvek razmišljao najpre o sebi, dok je Katon zaboravljao na sebe. Ovaj drugi je želeo da spasi Republiku radi nje same, a prvi da bi se time mogao hvaliti.

Mogao bih da nastavim poređenje navodeći da je Katon predviđao, dok je Ciceron strahovao; kada se Katon nadao, Ciceron je bio samouveren, prvi je uvek hladnokrvno posmatrao stvari, drugi kroz stotinu strasti.

Antonije je poražen u Modeni; oba konzula Hircije i Pansa su poginuli. Senat, koji je verovao da su stvari stavljene pod kontrolu, nameravao je da razvlasti Oktavijana koji je sa svoje strane prestao da deluje protiv Antonija, poveo svoju vojsku u Rim i proglasio se konzulom.

⁶ *Esse quam videri bonus malebat: itaque, quo minus gloriam petebat, eo magis illam assequebatur.* (Salustije, *De Bello catil.*) (M.)

⁷ Bio je Cezarov naslednik i posinak. (M.)

⁸ Njihova je okrutnost bila toliko bezobzirna da su naredili kako se svako ima prikloniti proskripcijama, pod pretnjom života. Videti Diona. (M.)

Tako je Ciceron, koji se hvalio da je njegova haljina uništila Antonijevu vojsku, podario Republici opasnijeg neprijatelja, pošto je njegovo ime bilo omiljenije a njegova prava, naizgled, legitimnija.⁷

Posle poraza, Antonije je izbegao u prekoalpsku Galiju gde ga je primio Lepid. Ova dvojica su se udružila sa Oktavijanom i uzajamno trgovali životima svojih prijatelja i neprijatelja.⁸ Lepid je ostao u Rimu, druga dvojica su pošla u potragu za Brutom i Kasijem i pronašli ih na mestima gde su se tri puta vodile bitke oko svetskog gospodara.

Brut i Kasije su se poubijali uz neoprostivu žurbu i ovo poglavlje njihovog života se ne može čitati bez žala za Republikom koja je time prepuštena sudbini. Katon se ubio na kraju tragedije, a ova dvojica su je svojom smrću, na neki način, započela.

Možemo navesti nekoliko razloga zbog kojih je običaj samoubistva bio toliko rasprostranjen među Rimljanima – uspon stoičke sekte koja ga je podsticala; običaji trijumfa i ropstva što je mnoge velike ljude navelo da pomisle kako ne smeju preživeti poraz; prednost koju su optuženi za zločin sticali ako bi se ubili pre nego što se povinuju kazni čime bi sećanje na njih bilo izbrisano a njihova dobra oduzeta;⁹ izvesna vrsta časti, razumnija možda od

⁹ *Eorum qui de se statuebant humanbantur corpora, manebant testamenta, pretium festinandi.* (Tacit, *Anali*, knjiga VI) (M.)

one koja nas danas nagoni da ubijemo prijatelja zbog gesta ili reči; najzad, velika prilika za junaštvo jer svako okončava svoju ulogu u svetu na mestu gde to poželi.

Mogli bismo da dodamo i lakoću u izvršenju dela: kad je duša potpuno zaokupljena činom koji predstoji, motivom koji je određuje, opasnošću koju izbegava, zapravo i ne primećuje smrt, jer je strast ta koja nas tera da osećamo ali ne vidimo.

Samozaljubljenost, ljubav u sopstveno održanje preobražava se na toliko mnogo načina i deluje toliko suprotstavljenim principima da nas dovodi do toga da žrtvujemo naše biće zbog ljubavi prema našem biću. I to je slučaj kad pristanemo da okončamo život zbog prirodnog i mračnog instinkta koji nas tera da sebe volimo više od samog života.

XIII

AVGUST

Sekst Pompej je držao Siciliju i Sardiniju, gospodario je morem i pored sebe je imao bezbroj begunaca i izgnanika koji su se borili za ostatke poslednje nade. Oktavijan je poveo dva veoma krvava rata protiv njega i, posle toli-

¹ U naše doba, gotovo svi oni koji su osuđivali Šarla I i sami su tragično okončali živote. To je upravo zato što je nemoguće povlačiti takve poteze a da se na svim stranama ne steknu smrtni neprijatelji i samim tim suoči sa bezbroj opasnosti.

² Opat od Sen-Reala. (M.)

ko neuspeha, porazio ga zahvaljujući Agripinoj veštini.

Gotovo svi zaverenici su nesrečno okončali živote,¹ pa je bilo sasvim prirodno da ljudi koji su se našli na čelu toliko puta poražene stranke, u ratovima u kojima se nijedan kraj nije predao, moraju umreti nasilnom smrću. Ipak, ljudi su zaključili da nebeska osveta kažnjava Cezarove ubice i presuđuje njihovoj stvari.

Oktavijan je savladao Lepidove vojnike i oduzeo mu vlast trijumvirata. Čak mu je uskratio i utehu skromnog života, pa ga je prisilio da kao običan građanin prisustvuje narodnim skupštinama.

Zadovoljstvo je videti poniženog Lepida. On je bio najpodmukliji građanin u Republici, uvek prvi koji započinje sa nemirima, koji stalno radi na zlim poduhvatima u kojima je bio prinuđen da sarađuje sa ljudima mudrijim od njega. Savremeni pisac² radovao se da učini pohvalu u njegovu čast i navodi Antonija koji ga u jednom od svojih pisama naziva časnim čovekom. Ali, ono što je za Antonija značilo biti čestit čovek, nije moralo da bude i za druge.

Verujem da je Oktavijan bio jedini među svim rimskim zapovednicima koji je stekao naklonost vojnika, pokazujući im neprestano znakove prirodnog kukavičluka. U to doba, vojnici su više cenili velikodušnost vojskovođe nego njegovu hrabrost. Možda je za njega i bila srećna okolnost što nije imao svojstva kojim se stiče carstvo i da ga zbog toga stekne, jer su ga se ljudi manje plašili. Nije nemoguće da su ga najviše obešćastile stvari kojima se najbolje poslužio: da je od početka pokazivao velikodušnost, svi bi ga se klonili, i da je bio lukav ne bi dao Antoniju vremena da počini tolike gluposti koje su izazvale njegov pad.

Spremajući se protiv Oktavijana, Antonije se zakleo

³ Videti Diona, knjiga LI. (M.)

vojnicima da će obnoviti Republiku dva meseca posle pobeđe. Ovo pokazuje da su čak i vojnici žudeli za slobodom otadžbine iako su je stalno uništavali, budući da nema ničeg toliko slepog kao što je vojska.

Odigrala se bitka kod Akcijuma; Kleopatra je pobegla i povelala Antonija sa sobom. Izvesno je da ga je naknadno izdala.³ Možda je, uz nezamisliv ženski duh zanosnosti, smerala da pod svoje noge baci i trećeg gospodara sveta.

Antonija je izdala žena kojoj je žrtvovao čitav svet. Izneverilo ga je toliko mnogo vojskovođa i kraljeva čiju je vlast proširio ili učvrstio. I kao da je plemenitost povezana sa poniznošću, grupa gladijatora ostala mu je junački odana. Obaspite čoveka dobročinstvima i prva pomisao koju ćete kod njega pobuditi jeste da će nastojati da nađe načina da ih sačuva; pružate mu nove interese koje on brani.

Iznenadjuća odlika ovih ratova jeste da je sve odlučivano u jednoj bici a da se poraz nije mogao ispraviti.

Rimski vojnici nisu imali duh zajedništva. Nisu se borili za određenu stvar, već zbog određene ličnosti; znali su samo za svog vođu koji ih je za sebe vezivao ogromnim očekivanjima. Ali pošto poraženi vođa više nije bio u stanju da ispuni obećanja, okretali su se nekom drugom. Provincije nisu ulazile u sukobe sa nimalo većom iskrenošću; za njih je bilo nevažno da li je na vlasti Senat ili narod. Čim bi jedan vođa bio poražen oni su se preda-

³ U gradovima nije bilo garnizona koje je trebalo zadržati, a Rimljani su imali potrebu da Carstvo štite samo pomoću vojske ili kolonija. (M.)

⁵ Većina ambicioznih koji se uzdignu, uzimaju nova zvanja da bi stekli novu moć. Ali Avgust je želeo da sakrije novu vlast pod poznatim imenima i uobičajenim dostojanstvima; proglasio se imperatorom, da bi sačuvao vlast nad legijama; ustanovio je sebe kao tribuna da bi raspolagao narodom i kao vladara da bi njime upravljao. (Sent-Evremon)

vali drugome;⁴ zato što je svaki grad morao da razmišlja o tome kako da se opravda pred pobednikom koji je morao da ispuni velika obećanja vojnicima i žrtvuje im najodgovornije zemlje.

U Francuskoj smo imali dve vrste građanskih ratova. Neki su kao izgovor koristili religiju i oni su potrajali jer je motiv ostao i posle pobeđe; drugi nisu ni imali motiva, već ih je podsticala lakomislenost ili ambicija nekoliko velikana, ali su odmah bili ugušeni.

Avgust (to je ime koje je laskavost dodelila Oktavijanu) je uspostavio red, odnosno trajno ropstvo.⁵ Zato što u slobodnoj državi gde je uzurpiran suverenitet, šta god je u stanju da uspostavi neograničenu vlast zove se dobar red i šta god može da održi istinsku slobodu podanika zove se pobuna, razdor ili rđava vlast.

Svi ljudi koji su imali ambiciozne ideje, nastojali su da unesu izvesnu pometnju u Republiku. Pompej, Kras i Cezar su u tome čudesno uspeali. Ustavili su bestidnost za sve javne zločine, ukinuli sve što je moglo da zaustavi moralno posrnuće ili vodi ka delotvornom redu. I dok dobri zakonodavci nastoje da svoje sugrađane učine boljima, ovi su nastojali da ih učine rđavijim. Stoga su uveli običaj da narod potkupljuju novcem, a ako bi neko bio optužen za glasine, podmićivanje su i sudije. Remetili su izbore svim vidovima nasilja, a ukoliko bi neko bio priveden pravdi, sudije su bile zastrašivane.⁶ Sam ugled naroda je bio razoren: dokaz tome je Gabinije koji je – uprkos volji naroda – vratio Ptolomeja na vlast sa oružjem u rukama i spokojno zatražio da se priredi trijumf.⁷

Ovi vodeći ljudi Republike nastojali su da narodu ogade njihovu vlast i postanu neophodni kako bi otežali

⁶ Ovo se dobro uočava u Ciceronovim *Pismima Atiku*. (M.)

⁷ Cezar je zaratio protiv Gala, a Kras protiv Parčana, a da za to nije bilo nikakve odluke Senata niti narodne odluke. Videti Diona. (M.)

nevolje republikanske vlasti. Ali, kada je Avgust postao gospodar, politika ga je naterala da uspostavi red tako da svako iskusi blagoslov vlasti pojedinca.

Kad se Avgust naoružao za rat, strahovao je od pobune vojnika a ne od zavera građana; zbog toga se prema vojnicima odnosio sa obzirom a prema ostalima bio okrutan. Kada se nalazio u miru, strahovao je od zavera i imajući pred očima Cezarovu sudbinu, pomišljao je da krene drugim putem vladavine kako bi izbegao njegovu kob. Ovo je ključ čitavog Avgustovog života. U Senatu je ispod odela nosio oklop na grudima, odbio je zvanje diktatora. Dok je Cezar besramno govorio da Republika ništa ne predstavlja i da je njegova reč zakon, Avgust je govorio samo o dostojanstvu Senata i poštovanju Republike. Stoga je njegova namera bila da uspostavi vlast najpogodniju da bude prihvaćena, ali da ne ugrozi njegove interese; i napravio ju je aristokratskom u civilnom, monarhističkom i vojnom pogledu. No, budući da se nije mogla osloniti na sopstvene snage, ova čudna vladavina mogla je da opstane samo onoliko dugo koliko udovoljava monarhu i zbog toga je u potpunosti bila monarhistička.

Nametnulo se pitanje da li je Avgust zaista namerao da se povuče sa vlasti. Ali ko ne vidi da bi za njega bilo nemoguće da u tome uspe da je to samo pozeleo? To što je svakih deset godina tražio da bude oslobođen terehta vladavine, a opet nastavljao da ga nosi, ukazuje da se radilo o igri. Bila su to sitna lukavstva sa ciljem da mu po-

⁸ Na ovom mestu upotrebljavam ovu reč u značenju Grka i Rimljana koji su ovim imenom nazivali sve one koji su rušili demokratiju. (M.) – Uostalom, po narodnom zakonu, Avgust je postao zakoniti vladar: *Lege regia quoe de ejus imperio lata est populus ei et in eum omne imperium transtulit.* (*O dužnostima*, knjiga I) (Izdanje iz 1734. godine)

⁹ Pojedincima su davana samo još trijumfalna odlikovanja. (Dion, *in Aug.*) (M.)

¹⁰ Kad su Rimljani menjali vlast, a da na to nisu bili prisiljeni, ostavljali su stare običaje i spoljašnje obličje. (M.)

novo bude dodeljeno ono što je smatrao u nedovoljnoj meri osiguranim. Imam u vidu čitav Avgustov život, i mada su ljudi krajnje čudni, ipak se retko dešava da se u jednom trenutku odreknu nečega čemu su težili čitavog života. Sve Avgustove akcije, svi propisi, jasno su bili usmereni ka uspostavljanju monarhije. Sula se odrekao diktature, ali u čitavom Sulinom životu, čak i usred nasilnih dela, odražavao se republikanski duh. Kao čovek obuzet strastima, Sula je energično poveo Rimljane prema slobodi; Avgust, prepredeni tiranin,⁸ polako ih je odveo u ropstvo. Dok je pod Sulom Republika ponovo ojačala, svi su urlali protiv tiranije, a dok se pod Avgustom učvršćivala sama tiranija, narod je govorio samo o slobodi.

Običaj trijumfa koji je toliko doprineo veličini Rima, iščezao je pod Avgustom ili, tačnije, ova počast je postala povlastica vrhovne vlasti.⁹ Većina stvari koja se zbivala pod carevima poticala je iz Republike¹⁰ i stoga je neophodno napraviti njihovo poređenje. Samo onaj pod čijim je nadzorom preduziman rat¹¹ imao je pravo da zahteva trijumf; ali rat je uvek preduziman pod nadzorom vrhovnog zapovednika a time i cara koji je bio vrhovni zapovednik vojske.

U vreme Republike, važilo je načelo stalnog rata; pod carevima, maksima je glasila održavanje mira. Pobede su smatrane samo kao povod nemirima jer je vojska mogla da ispostavi visok račun za svoje usluge.

Oni koji su se nalazili na mestima zapovednika stra-

¹¹ Dion, *in Aug.*, knjiga LIV, kaže da je Agripa iz skromnosti izbegao da izvesti Senat o svom pohodu na narode sa Bosfora, pa je čak i odbio trijumf; i da posle njega niko od njemu ravnih nije proslavljan; ali to je bila milost koju je Avgust učinio Agripi i što je Antonije uskratio Ventidiju kada je ovaj prvi put pobedio Parćane. (M.)

¹² Svetonije, *in August.* (M.)

¹³ Svetonije, *ibid.* Videti *O dužnostima*, knjiga I. (M.)

¹⁴ Dion, *in August.* (M.)

hovali su da se upuste u suviše velike poduhvate; trebalo je biti umeren u slavi kako bi se pobudila pažnja ali ne i ljubomora vladaoca, i uzdržati se da se pred njim pojavi-te u sjaju koji njegove oči ne bi podnele.

Avgust je bio veoma oprezan kada je trebalo dodeliti pravo rimskog građanstva,¹² donosio je zakone¹³ da bi sprečio prekomerno oslobađanje robova.¹⁴ U svom zaveštanju preporučio je da se poštuju ove dve maksime i da se ne pokušava proširiti carstvo novim ratovima.

Ove tri stvari bile su vrlo čvrsto povezane, čim nije bilo ratova, nije bilo potrebe za novim građanstvom a time ni za novooslobođenim robovima.

Dok je Rim vodio stalni rat, trebalo je neprestano obnavljati stanovništvo. U početku, deo naroda iz svakog osvojenog grada dovođen je u Rim. Docije, mnogi građani susednih gradova dolazili su da bi učestvovali u izbornom pravu i nastanili se u toliko velikom broju da je Rim, na žalbe saveznika, često bio primoran da ih vraća nazad. Najzad, u grad su nahrupile gomile iz provincija. Osim toga, zakoni su podsticali brakove pa čak ih zahtevali. U svim ratovima, Rim je stekao izuzetan broj robova, i kada su njegovi građani bili obasuti bogatstvom, kupovali su ih na svim stranama, ali su ih i beskonačno oslobađali, iz velikodušnosti, pohlepe, slabosti:¹⁵ jedni su želeli da nagrade odane robove, drugi su želeli da dobiju žito koje je Republika delila siromašnim građanima; a neki su, opet, hteli da u pogrebnoj povorci imaju veliki broj učesnika krunisanih vencima. Skoro sve stanovništvo činili su oslobođeni ljudi,¹⁶ tako da su ovi gospodari sveta,

ne samo na početku, već u svim vremenima najvećim delom bili ropskog porekla.

Kako je broj običnog sveta, skoro isključivo sastavljenog od oslobođenih robova ili njihovih sinova, postao nezgodan, od njih su obrazovane kolonije i tako je osiguravana lojalnost provincija. Tako je uspostavljen protok ljudi iz čitavog sveta: Rim ih je primao kao robove, a odašiljao ih kao Rimljane.

Pod izgovorom nekih nemira na izborima, Avgust je smestio u grad namesnika i garnizon. Stvorio je stalne legije, razmestio ih na granicama i uveo posebne fondove iz kojih ih je plaćao. Najzad, naredio je da veterani primaju naknadu u novcu a ne u zemlji.¹⁷

Iz raspodele zemlje kakva se uobičajila od Sulinog vremena, nastalo je mnogo rđavih posledica. Vlasništvo nad svojinom građana postalo je nesigurno. Ukoliko svi

¹⁵ Dionisije iz Halikarnasa, knjiga IV. (M.)

¹⁶ Videti Tacita, *Anali*, knjiga XIII, late fusum id corpus, itd. (M.)

¹⁷ On je odredio da svi pretorijanski vojnici primaju pet hiljada drahmi: dve hiljade posle šesnaest godina službe i preostale tri hiljade drahmi posle dvadeset godina. (Dion, *in Aug.*) (M.)

¹⁸ Videti Tacita, *Anale*, knjiga XIV, o vojnicima odvedenim u Tarent i Antij. (M.)

vojnici jedne kohorte nisu dovedeni na jedno mesto, bili su nezadovoljni, ostavljali neobrađenu zemlju i postajali opasni građani.¹⁸ Ali, kada bi zemlje bile razdvojene po legijama, pohlepni ljudi su mogli da za čas protiv Republike podignu vojsku.

Avgust je stvorio stalne luke za mornaricu. Kako pre njega Rimljani nisu imali ni stalnu kopnenu vojsku, još manje su imali mornaričke snage. Avgustova flota je kao glavni cilj imala obezbeđivanje konvoja i veza između različitih krajeva Carstva; inače, Rimljani su bili gospodari čitavog Sredozemlja. U to doba, plovilo se samo ovim morem, i oni se nisu plašili nikakvog neprijatelja.

Dion vrlo vešto primećuje da je posle imperatora postalo teže pisati istoriju: sve je postalo tajna; svi izveštaji iz provincija odnošeni su u imperatorov kabinet. Ostalo je poznato samo ono što samovoljom ili prepredenošću tirana nije ostalo skriveno ili ono što su istoričari naslutili.

XIV

TIBERIJE

Kao što reka lagano i tiho podriva nasipe koji su na njoj podignuti a zatim ih u trenu sruši, plaveći zemljište koje je njima bilo zaštićeno, tako isto i vrhovna vlast koja je pod Avgustom delovala bezosećajno, pod Tiberijem nasilno odbacuje stvari.

Postojao je zakon veličanstva protiv onih koji su izvršili zločin nad rimskim narodom. Tiberije se dočepao

ovog zakona i primenio ga, ne na slučajeve za koje je bio predviđen, već na bilo šta što je moglo da posluži njegovoj mržnji ili sumnji, ne samo na dela koja su ulazila u delokrug zakona, već i na reči, znakove čak i misli, jer ono što se u izlivima srca kaže u razgovoru dvojice prijatelja može se već smatrati mišlju. Stoga je nestalo slobode na gozbama, poverenja među rođacima, vernosti među robovima. Vladarska dvoličnost i ozlojeđenost svugde su se proširile, prijateljstvo je smatrano opasnim, iskrenost neprežnošću, vrlina oponašanjem koje je moglo da narodu dozove u sećanje sreću ranijih vremena.

Nema okrutnije tiranije od one koja se odvija u senci zakona i pod velom pravde, kada nesrećnike takoreći dave samom daskom kojom su se izbacili.

I kako tiraninu nikada ne nedostaju oruđa za njegovu krvoločnost, Tiberije je uvek nalazio sudije spremne da osude onoliko ljudi koliko je on mogao da osumnjiči. U doba Republike, sudio je Senat, koji kao telo nije donosio pojedinačne presude, od narodnog izaslanstva bivao je obavešten o zločinima koji su pripisani saveznicima. Tiberije mu je poverio i suđenje za zločine uvrede veličanstva. Telo je zapalo u stanje neizrecive podlosti. Senatori su prednjačili u slugeranstvu i pod nadzorom Sejana, najugledniji među njima postali su doušnici.

Čini mi se da vidim nekoliko uzroka za ropski duh koji je tada zavladao u Senatu. Pošto je Cezar porazio republikansku stranku, njegovi prijatelji i neprijatelji u Senatu saglasili su se da ukinu sva ograničenja koja je zakon nametnuo njegovoj vlasti i dodeli mu brojne počasti. Prvi su nastojali da mu udovolje, drugi da ga razbesne. Dion nam kaže da su neki otišli dotle da predlože da mu se

¹ Izostavljena napomena: Rimski velikaši su već osiromašili u Avgustovo doba; niko više nije želeo da bude edil niti narodni tribun; mnogi se nisu upirali da postanu ni senatori. (Izdanje iz 1734. godine)

odobri da uživa sa svakom ženom koja mu se sviđi. To je bio razlog što se nimalo nije pribojavao Senata, i što je na kraju dovelo do njegovog ubistva. To je i bio razlog zbog kojeg kod sledećih vladara nije bilo besprimernog hvalisanja, ali ni sposobnosti da uzburkaju duhove.

Pre nego što je Rimom zavladao jedan čovek, bogatstva najviđenijih Rimljana bila su ogromna, kakvi god bili načini kojim su ona zadobijena. Skoro sve ovo bogatstvo razneseno je pod carevima. Senatori više nisu imali velike mušterije koje su ih obasipale bogatstvom,¹ a u provincijama se moglo uzeti malo toga osim za Cezara, posebno pošto su njegovi prokurator, koji su skoro kao današnji upravnici, tamo ponovo uspostavljeni. I mada se izvor bogatstava ugasio, troškovi su ostali nepromenjeni; tok života bio je određen i samo je imperatorova milost mogla da ga učini podnošljivijim.

Avgust je narodu oduzeo zakonodavnu i sudsku vlast, ali mu je prepustio ili se bar činilo da mu je prepustio, pravo da bira magistratu. Tiberije koji je strahovao od skupština toliko brojnog naroda, uskratio mu je čak i ovu povlasticu i dao je Senatu, što će reći, samom sebi.² Ipak, teško je naslutiti u kojoj je meri ova propast vlasti naroda ozlojedila duhove velikaša. Dok je narod raspolagao dostojanstvima, magistrati koji su ga branili činili su brojne podvale. Ali, one su bile povezane sa izvesnim sjajem koji ih je skrivao, bilo da su narodu priređivane igre ili gozbe, bilo da mu se delio novac ili žito. Iako je motiv bio podmukao, ova sredstva su imala nečeg plemenitog u sebi jer velikanu pristaje da stekne naklonost naroda svojom velikodušnošću. Ali, kad narod više nema šta da pruži, a vladar, u ime Senata, ukine sva njegova prava, ona se zahtevaju i stiču prezrivo vidovima: dodvoravanje,

² Tacit, *Anali*, knjiga I; Dion, knjiga LIV. (M.) – Kaligula je ponovo uspostavio komicije a potom ih ukinuo. (Izdanje iz 1734. godine)

beščašće i zločin su veštine neophodne za uspeh.

Ipak, ne izgleda da je Tiberije želeo da razvlasti Senat. Ni na šta se nije više žalio od sklonosti ovog tela ka robovanju; čitavog života je iskazivao svoje gađenje nad tim. No poput većine ljudi priželjkivao je protivrečne stvari; njegova opšta politika nije bila u saglasju sa ličnim strastima. Priželjkivao je Senat koji bi bio slobodan i sposoban da stekne ugled u vladavini, ali je isto tako želeo Senat koji u svakom trenutku udovoljava njegovim strahovima, ljubomori i mržnji. Ukratko, državnik u njemu stalno je popuštao čoveku.

Rekli smo da je narod ranije naterao patricije da pristanu na plebejske magistratu koji će ga braniti od mogućih uvreda i nepravde. Da bi ovi magistrati mogli da vrše svoju vlast, proglašeni su svetim i nepovredivim, te je naređeno da će onaj ko ugrožava tribuna delom ili rečju smesta biti kažnjen smrću. Sada kada su carevi dobili ovlašćenja tribuna, stekli su i njihove povlastice. I na osnovu toga mnogi su ljudi osuđeni na smrt, doušnici su najzad mogli svoj zanat da obavljaju sa punom lakoćom, a optužba za uvredu veličanstva – zločin onih kojima se nije mogao pripisati nikakav zločin, kao što kaže Plinije – bila je proširena da obuhvati bilo šta.

Ipak, verujem da neki od razloga za optužbe nisu bili toliko smešni kao što nam danas izgledaju, pa ne mogu da zamislim da bi Tiberije optužio čoveka zato što je prodao statuu imperatora sa svojom kućom, da bi Domicijan osudio na smrt ženu koja se skinula pred njegovom slikom i građanina koji je na zidovima sobe imao oslikanu čitavu zemlju, ako su ove radnje kod Rimljana mogle da izazovu iste misli kao i kod nas danas. Verujem da se ovo delimično može objasniti promenom vlasti u Rimu tako da je ono što se nama čini bez uticaja, tada moglo da bu-

³ Videti Tacita. (M.)

de drugačije. Sudim po onome što danas vidim u narodu koji se ne može osumnjičiti za tiraniju, gde je zabranjeno piti u zdravlje neke osobe.

Ne mogu da zanemarim bilo šta što može da posluži spoznaji duha rimskog naroda. Bili su toliko savesno naviknuti na poslušnost i na to da sreća potpuno zavisi od razlike između gospodara tako da su posle Germanikove smrti, dali svedočanstvo o žalosti, bolu i beznađu kakvi se

kod nas ne viđaju. Potrebno je pogledati kako su istoričari opisali tako veliku, dugu i neumerenu javnu žalost,³ a da ona nije bila pretvorna, jer čitav narod ne može da se pretvara, glumi ili dodvorava se.

Kako rimski narod više nije učestvovao u vlasti, a gotovo svi su bili slobodni ljudi ili ljudi bez posla koji su živeli o trošku državne blagajne, bili su svesni samo svoje nemoći. Tugovali su kao deca i žene koji se teše osećanjem sopstvene slabosti: bili su zli, svoje strahove i nade su polagali u Germanika i kad im je ona uskraćena, pali su u očajanje.

Nijedan se narod ne plaši nesreće koliko oni koje bi beda njihovog položaja mogla razuveriti i koji bi sa Andromahom mogli da kažu: „Da Bog da, pa se uplašim”.⁴ U Napulju danas ima pedeset hiljada ljudi koji žive samo na zelju i kao jedini imetak imaju polovinu platnenog odela. Ti ljudi, najnesrećniji na ovoj zemlji, padaju u užasnu potištenost već na najmanji dim iz Vezuva. Dovoljno su budalasti da bi se plašili nesreće.

XV

O IMPERATORIMA OD GAJA KALIGULE DO ANTONINA

Kaligula je nasledio Tiberija. Za njega se govorilo da nikad nije bilo boljeg roba niti rđavijeg gospodara. Ove dve stvari neposredno su povezane, pošto isti zaokret uma koji dovodi do toga da čovek bude pod snažnim uti-

⁴ Uporediti sa Senekom, *Trojanke*, stih 639 i sledeći.

¹ Ukinuo ih je docnije. (M.)

skom neograničene moći kao glavni zapovednik, izaziva kod njega isti utisak i kad se sam nađe na tom položaju.

Kaligula je ponovo uspostavio komicije¹ koje je Tiberije ukinuo, i ukinuo je samovoljni zločin uvrede veličanstva koji je ovaj uveo. Na osnovu ovoga možemo da zaključimo da je početak vladavine lošeg vladara često kao kraj vladavine dobrog. Ono što dobri vladari čine iz vrline, loši rade iz želje da se vrate ponašanju svog prethodnika. A ovom duhu protivrečnosti dugujemo prilično dobrih odluka, ali i prilično loših.

Šta se ovime postiglo? Kaligula je zabranio tužbe za čin uvrede veličanstva, ali je koristio svoje vojne moći da usmrti one koji mu nisu bili po volji. A nije bio zlovoljan samo prema nekolicini senatora; držao je isukani mač nad čitavim Senatom kome je pretio potpunim istrebljenjem.

Ova zastrašujuća tiranija imperatora bila je saglasna opštem duhu Rimljana. Pošto su iznenada pali pod samovoljnu vlast, gotovo bez međurazdoblja u kojem su vladali i postali sluge, bili su potpuno nepripremljeni za prelazak na blaže propise; ratničko raspoloženje je ostalo; sa građanima se postupalo kao što su oni postupali sa poraženim neprijateljima, i po istom planu su bili porobljeni. Sula koji je ušao u Rim nije se razlikovao od Sule koji je ušao u Atinu – oslanjao se na isto međunarodno pravo. A države koje su bile postepeno porobljene, kada bi im nedostajali zakoni, vladali su se po običajima.

Stalni prizori gladijatorskih borbi učinili su Rimljane krajnje ratobornima. Primećeno je da je Klaudije postajao skloniji krvoproliću pošto bi odgledao priredbe ove vrste. Primer ovog imperatora, koji je bio mirne naravi a

² Videti rimske zakone o vlasti očeva i majki. (M.)

³ Vojvoda od Bragançe je posedovao velika imanja u Portugalu; kad se pobunio, španskom kralju je upućena čestitka zbog bogatstva stečenog zaplenom. (M.)

počinio toliko mnogo okrutnosti, belodano ukazuje da je vaspitanje toga doba bilo drugačije od našeg.

Kako su Rimljani navikli da se poigravaju ljudskom prirodom kod svoje dece ili robova,² nisu bili u stanju da upoznaju vrlinu koju zovemo ljudskost. Da li ratobornost koju nalazimo među žiteljima naših kolonija potiče od bilo čega drugog osim kazni kojima je ovaj nesrećni deo ljudske rase stalno bio izložen? Kada smo okrutni u građanskoj državi, šta možemo da očekujemo od prirodne blagosti i pravde?

Zamorno je pratiti u istoriji imperatora beskonačan broj ljudi koji su ubijani da bi njihova dobra bila preoteta. U savremenoj istoriji ne nailazimo ni na šta slično. Ovo se, kao što smo rekli, mora pripisati blažim običajima i represivnijoj religiji, i uz to, nema razbaštinjavanja porodica onih senatora koji su poharali svet. Prednost koju izvlačimo iz skromnog opsega naših imanja uliva veću sigurnost; nismo vredni muke da bi nam neko opljačkao imanje.³

Narod Rima koji se zvao plebs nije mrzeo najgore careve. Pošto su izgubili vlast i više nisu bili zaokupljeni ratom, postali su najprepređeniji narod. Trgovinu i zanate

⁴ Grci su imali igre na kojima je bilo dostojno boriti se kao što je bilo slavno pobediti na njima; Rimljani su priređivali samo spektakle a posebne su bile borbe gladijatora. Ali kada je neki velikaš lično silazio u arenu ili se popeo u pozorište, rimska ozbiljnost nije time bila ugrožena. Kako bi se na to odlučio senator, on kome zakoni brane da se zbliži sa ljudima koje su čak i narodni prezir i aplauzi odbacili? Ipak su se na tom mestu pojavljivali i imperatori; a ovo ludilo koje je kod njih pokazivalo veliku nesređenost duše, prezir prema lepom, čestitom, kod istoričara je zauvek obeležilo karakter tiranije. (M.)

⁵ Izostavljen odeljak: Kad bi imperator pokazao svoju snagu i držanje, kao kad je Komod pred narodom ubio toliko zveri udarcima mača, sa takvom lakoćom, morao je privući divljenje naroda i vojnika, jer su držanje i snaga bila neophodna svojstva za vojničku veštinu tog doba. (Izdanje iz 1734. godine)

smatrali su ropskim poslom a zbog raspodele žita koje su primali, zanemarili su zemlju. Navikli su se na igre i priredbe. Kada više nisu imali tribune koje bi slušali ili magistrature koje bi birali, ove beskorisne stvari postale su neophodnost, a besposlenost je povećala njihovu glad za tim. Tako su Kaligula, Neron, Komod i Karakala ožaljeli od naroda zbog njihove ludosti, jer su ludo voleli ono što i narod voli, i svom snagom pa i ličnim uticajem doprineli narodnim zabavama. Ovi vladari su na njih trošili bogatstva Carstva a kada su ona iscrpljena, narod je, mirno gledajući kako sve velike porodice zapadaju u bedu, uživao u tiraniji. A njihova je radost bila čista jer su našli sigurnost u vlastitoj prostoti. Takvi su vladari, naravno, mrzeli dobre ljude: znali su da ne uživaju njihovu naklonost.⁴ Razgnevljeni protivljenjem ili tišinom bednog građanina, opijeni aplauzima puka, uspeli su da sebe zamisle kao vlast narodnih usrećitelja koju samo zlonamerni ljudi mogu da ograničavaju.

⁵ Kaligula je bio istinski sofista u svojoj okrutnosti. Pošto je vodio poreklo i od Antonija i od Avgusta, govorio je da će konzule kazniti i ukoliko proslave dan sećanja na pobeđu kod Akcijuma, ali i ukoliko ga ne proslave. A kad je umrla Druzila, kojoj su pridavane božanske počasti, bio je ujedno zločin žaliti za njom, zato što je ona boginja, i ne žaliti je jer je bila njegova sestra.

Na ovom mestu treba uočiti prizor ljudske sudbine. Koliko mnogo ratova u rimskoj istoriji, koliko mnogo prolivene krvi, koliko mnogo uništenih naroda, koliko mnogo velikih poduhvata, koliko mnogo trijumfa, kakvo

⁶ Avgust je postavljao prokurateure, ali oni nisu imali nikakva ovlašćenja; a kad su pokazivali neposlušnost, moralo se posegnuti za vlašću namesnika provincije ili pretora. Ali pod Klaudijem, imali su obična ovlašćenja kao njegovi zamenici u provincijama; vodili su još i poreske poslove što je svačije bogatstvo stavljalo u njihove ruke. (M.)

⁷ Videti Tacita, *Anali*, knjiga XII. (M.)

državništvo, kakva trezvenost, opreznost, upornost i hrabrost! Ali, kako je okončana ova zamisao osvajanja sveta – tako dobro isplanirana, izvršena i dovršena – osim što je utolila žeđ petorici ili šestorici čudovišta? Pobogu! Ovaj Senat je uništio tolike kraljeve samo da bi zapao u najpodmuklije ropstvo nekih od najprezrenijih gospodara i sebe iskorenio vlastitim osudama! Učvršćujemo sopstvenu moć samo da bi je bolje preobratili! Ljudi nastoje da uvećaju svoju vlast a onda ona prelazi u srećnije ruke i okreće se protiv njih!

Pošto je Kaligula ubijen, Senat se sastao da sastavi vladu. Dok je većao, neki vojnici su ušli u palatu da bi je opljačkali. U mračnom kutu, pronašli su čoveka koji je drhtao od straha. Bio je to Klaudije: proglasili su ga za imperatora.

Klaudije je oborio stari poredak dopuštajući oficirima da dele pravdu.⁶ Marije i Sula su ratove vodili ponajviše da bi utvrdili ko će imati pravo na to, senatori ili vitezovi.⁷ Čef izvesnog glupana uskratio je to pravo i jednima i drugima što je neobičan ishod sukoba koji je zapalio svet!

Nijedna vlast nije bezgraničnija od one koju ima naslednik republike jer se nađe u prilici da ima svu moć naroda koji sebi nije mogao da uvede ograničenja. Tako i danas vidimo danske kraljeve koji imaju najsamovoljniju vlast u Evropi.

Narod nije bio manje unižen od Senata. Videli smo da je do vremena imperatora, on bio toliko ratoboran da su vojske ustanika disciplinovane na terenu i kretale pravo na neprijatelja. U građanskim ratovima Vitalija i Vespazijana, Rim je postao plen svakog ambicioznog čoveka, i, pun plašljivih građana, strepeo pred svakom četom vojnika koja bi se pojavila.

Položaj careva nije bio nimalo bolji. Budući da pra-

⁸ Tacit, *Anali*, knjiga I. (M.)

vo ili izazov izbora imperatora nije bio sveden samo na jednu vojsku, bilo je dovoljno da neko koga je jedna vojska izabrala bude omražen drugima koji su smesta birali suparnika.

I tako kao što je veličina Republike bila kobna po republikansku vladu, veličina Carstva je postala opasna po careve. Da su branili samo zemlju osrednje veličine, imali bi samo glavnu vojsku koja bi ih jedanput izabrala i branila delo svojih ruku.

Vojnici su bili privrženi Cezarovoj porodici koja je bila jamac svih prednosti što ih je doneo prevrat. Došlo je vreme kad je Cezarova porodica istrebila sve velike rimske porodice i kada je sa Neronom i sama iščezla. Građanska vlast koja je neprestano potiskivana, nije bila u prilici da se suprotstavi vojsci, jer je svaka vojska želela da proglasi svoga cara.

Napravimo na ovom mestu poređenje različitih razdoblja. Kad je Tiberije počeo da vlada, iskoristio je Senat na najbolji način.⁸ Saznao je da su se rimske legije u Iliriji i Germaniji pobunile: učinio im je nekoliko ustupaka, ustvrdio da Senat treba da se izjasni o ostalima⁹ i poslao im izaslanika iz ovog tela. Oni koji su prestali da se plaše

⁸ Caetera Senatui servanda. (Tacit, *Anali*, knjiga I) (M.)

⁹ Videti Germanikov govor. (Ibid.) (M.)

¹¹ Gaudebat coedibus miles, quasi semet absolveret. (Ibid.) – U nastavku su navedene iskorenjene privilegije. (Ibid.) (M.)

¹² Tacit, *Istorije*, knjiga I. (M.)

¹³ Ibid, knjiga III. (M.)

¹⁴ Videti kod Tita Livija, svote deljene posle različitih pobeda. Cilj zapovednika je bio da unesu dosta novca u javnu blagajnu a da tek deo podele vojnicima. (M.)

¹⁵ Paul Emilije, u vreme najslavnijih osvajanja kada je darežljivost bila veća, podelio je samo sto denara svakom vojniku; ali Cezar im je dao dve hiljade; a njegov primer su sledili Antonije i Oktavijan, Brut i Kasije. Videti Diona i Apijana. (M.)

moći, i dalje mogu da poštuju autoritet. Kad je vojnicima rimske armije pokazano da su životi imperatorove dece i senatskih izaslanika ugroženi,¹⁰ uspeali su da se pokaju pa čak došli dotle da sami sebe kazne.¹¹ Ali kad je Senat konačno slomljen, njegov primer više nikoga nije uzbudio. Oton je uzalud ubeđivao svoje vojnike pričajući im o ugledu Senata,¹² uzalud je Vitelije slao najviđenije senatore da sklope mir sa Vespazijanom.¹³ Ugled koji im je po naredbi države uskraćen, nije mogao da se obnovi u trenutku. Vojske su ove izaslanike smatrale najkukavijim robovima gospodara koga su već odbacile.

Drevni običaj Rimljana bio je da onaj ko slavi pobedu, podeli nekoliko denara svakom vojniku: sitninu.¹⁴ U građanskim ratovima su ovi darovi narasli.¹⁵ Ranije su izdvajani od novca oduzetog neprijatelju; u ovim nesrećnim vremenima, to je bio novac građana a vojnici su želeli deo čak i kad nije bilo ničega. Ove raspodele su vršene posle ratova; Neron ih je obavljao u miru; vojnici su se na to navikli i bili su besni na Galbu koji im je hrabro rekao da on ume da odabere vojnike ali ne ume da ih kupuje.

Galba, Oton¹⁶ i Vitelije samo su se kratko zadržali na vlasti. Poput njih, i Vespazijana su izabrali vojnici. Tokom čitave svoje vladavine, on je razmišljao samo o obnovi Carstva kojim su uzastopce vladala šestorica tirana podjednako okrutna, gotovo svi odreda divlji, često priglupi i, što je stvari činilo još gorim, razmetljivi do ludila.

Tit koji ga je nasledio, bio je miljenik rimskog naroda. Domicijan je u njemu video novo čudovište, okrutnije ili bar nezgodnije od njegovih prethodnika zbog njegove plašljivosti.

Njemu najbliži slobodni ljudi, čak i njegova žena – ka-

¹⁶ Suscepere duo manipulares imperium populi romani transferendum, et transtulerunt. (Tacit, *Istorije*, knjiga I) (M.)

ko su neki tvrdili – uklonili su ga, uviđajući da je opasan koliko u prijateljstvu toliko i u mržnji. Pre nego što su zadali smrtni udarac, potražili su naslednika i odabrali Neru, časnog starinu.

Nerva je usvojio Trajana, najsavršenijeg vladara u analima istorije. Roditi se u doba njegove vladavine značilo je blagoslov; nije bilo ničeg toliko srećnog ili slavnog za rimski narod. Bio je veliki državnik i veliki vojskovođa. Bio je odvažan što ga je učinilo blagonaklonim prema dobrim delima, prosvetljenog duha koji ga je poučavao najboljem i plemenitog duha, velik i lep. Posedovao je sve vrline a da ni u jednoj nije dosegao krajnost, ukratko bio je najpogodniji da počasti ljudsku narav i predstavi božansku.

On je dovršio Cezarov poduhvat i uspešno ratovao protiv Parćana. Svako drugi bi pokleknuo u podvigu pred takvim neposrednim opasnostima i nedostižnom pomoći, onda kad je apsolutno potrebno pobediti i kad je neizvestan opstanak posle pobede.

Teškoća je počivala i u položaju dva carstva i u načinu ratovanja dvaju naroda. Ako bi se udarilo putem kroz Jermeniju, prema izvorima Tigra i Eufrata, naišlo bi se na brdovitu i neprohodnu zemlju kroz koju je nemoguće voditi konvoje, tako da bi vojska stigla polurastrojena u Mediju.¹⁷ Ako bi se udarilo prema jugu preko Nizibisa, naišlo bi se na užasnu pustinju koja razdvaja dva carstva. Ako bi se krenulo još južnije i pošlo kroz Mesopotamiju, putovalo bi se kroz delom neobrađenu, a delom zapuštenu zemlju, a budući da Tigar i Eufrat teku od severa ka jugu, prodor u unutrašnjost ne bi bio moguć bez uda-

ljavanja od reka, niti udaljavanje od njih bez mogućnosti na opstanak.

Što se tiče načina ratovanja dvaju naroda, snaga Rimljana bila je u njihovoj pešadiji – najjačoj, najčvršćoj i najdisciplinovanijoj na svetu.

Parćani nisu imali pešadiju već zadiviljujuću konjicu. Borili su se iz daljine i izvan dometa rimskog oružja; konjice je retko uspevalo da ih dosegne, a njihovo oružje činili su luk i zastrašujuće strele. Radije su držali vojsku pod opsadom nego što bi joj se suprotstavili u borbi. Uzalud su progonjeni jer je za njih bekstvo značilo borbu. Primoravali su svoje ljude na povlačenje kako se neprijatelj bližio, ostavljajući samo garnizone u uporištima, a kada bi ovi bili zauzeti, morali su biti uništeni. Vešto su spaljivali svu zemlju oko neprijateljske vojske i uskraćivali mu čak i travu. Ukratko, vodili su rat veoma slično kao što se i danas ratuje u istim krajevima.

Uostalom, legije iz Ilirije i Germanije koje su povedene u ovaj rat, nisu im uopšte bile dorasle.¹⁸ Naviknuti na

¹⁷ Zemlja nije imala dovoljno velikih stabala da bi se sagradile naprave za opsadu gradova. (Plutarh, *Antonijev život*) (M.)

¹⁸ Videti Irodijana, *Aleksandrov život*. (M.)

¹⁹ Videti Eutropija. Dakija je napuštena tek u vreme Aurelijana. (M.)

²⁰ Sveti Avgustin, *O božjoj državi*, knjiga IV, glava XXIII I XXIX. (M.)

obilnu ishranu u svojoj zemlji, vojnici su gotovo do poslednjeg izdahnuli.

Tako su Parčani učinili što još nikom nije pošlo za rukom i izbegli rimski jaram – ne zato što su nepobedivi, već stoga što su bili nedostupni.

Hadrijan se odrekao Trajanovih osvajanja¹⁹ i postavio granice Carstva na Eufratu. I posle toliko ratova, zadivljujuće je da su Rimljani izgubili samo ono što su želeli da napuste, poput mora koje opada onda kad se samo od sebe povuče.

Hadrijanovo držanje izazvalo je dosta komentara. U svetim knjigama Rimljana, narod je pročitao da je Tarkvinije, kada je pozeleo da sagradi Kapitol, video da se na najpogodnijem mestu već nalaze kipovi mnogih drugih božanstava. Ispitao je svojim vračarskim znanjem da li bi ona bila voljna da ustupe mesto Jupiteru. Svi su pristali, izuzev Marsa, Juventusa i Terminusa.²⁰ Ovo je dovelo do nastanka tri religiozna razmišljanja: da Marsov narod nikome ne bi ustupio oblast koju je zaposeo; da rimska mladost nikad neće biti nadmašena i, konačno, da se rimska granica nikada neće pomaknuti unazad: što se sve desilo, doduše pod Hadrijanom.

XVI

O STANJU CARSTVA OD ANTONINA DO PROBA

U ovo doba, sekta stoika se raširila i stekla naklonost u Imperiji. Izgledalo je da je ljudska narav učinila napor

da stvori ovu zadivljujuću sektu iz sebe same – kao biljke koje se rađaju iz zemlje na mestima koja nebesa nikada nisu ugledala.

Rimljani joj duguju svoje najbolje careve. Ništa nas ne može naterati da zaboravimo prvog Antonina osim čoveka koga je usvojio – Marka Aurelija. Osećamo u sebi potajno zadovoljstvo govoreći o ovom caru; ne možemo da čitamo o njegovom životu bez neke vrste razneženosti. Posledica toga je da o sebi bolje mislimo zato što bolje mislimo o ljudima.

Nervina mudrost, Trajanova slava, Hadrijanovo junakstvo, vrlina dvojice Antonina privukle su poštovanje vojnika. Ali kad su nova čudovišta zauzela svoja mesta, злоупотреба vojne uprave pojavile su se u punoj krajnosti, a vojnici koji su prodali Carstvo, ubijali su careve da bi se domogli novih ucena.

Čujemo da je negde u svetu jedan vladalac petnaest godina nastojao da ukine građansku vladu u svojim zemljama i uspostavi vojnu upravu. Ne bih želeo da o toj nameri iznosim bilo kakva odbojna mišljenja, reći ću samo da, po prirodi stvari, dve stotine a ne osam hiljada stražara može da pruži sigurnost vladaru; uz to, opasnije je ugnjetavati naoružani narod od nenaoružanog.

Komod je nasledio svoga oca Marka Aurelija. On je bio čudovište koje se predalo svim strastima, sopstvenim kao i strastima svojih ministara i dvorjana. Oni koji su ga pogubili, doveli su na njegovo mesto časnu starinu Pertinaksu koga je pretorijanska garda odmah zatim ubila.

Oni su Carstvo izložili na licitaciju, a Didije Julijan ga je zadobio svojim obećanjima. Svi su zbog toga bili pogođeni. Iako je Imperija često kupovana, nikad oko nje nije bilo cenkanja. Pescenin Niger, Sever i Albin proglašeni su carevima; Julijana su vojnici napustili jer nije mogao da isplati ogromne svote koje im je obećao.

Sever je porazio Nigera i Albina. Bio je veoma spo-

soban čovek, ali mu je nedostajala uglađenost, ta glavna vrлина vladara.

Vlast careva bi nam se lako mogla učiniti više tiranska od vlasti današnjih vladara. Njihovo je dostojanstvo bilo skup svih rimskih magistratura. Kao diktatori pod imenom careva, kao narodni tribuni, prokonzuli, cenzori, veliki sveštenici i – kada bi poželeti – konzuli, delili su delimičnu pravdu. Tako su lako mogli da pobude sumnju da ugnjetavaju one koje su osudili jer narod obično sudi o zloupotrebi vlasti na osnovu njene veličine. Ali kraljevi Evrope koji su zakonodavci a ne izvršioc zakona, vladari a ne sudije, odrekli su se onog dela vlasti koji im je bio odbojan. I dok su sebi ostavili pravo da dele milost, ovlastili su posebne magistrature za određivanje kazni.

Jedva da je bilo ljubomornijih careva od Tiberija i Severija, pa ipak su obojica sebi dopustili da vladaju bedno, prvi uz pomoć Sejana a drugi uz pomoć Plaucija.

Nesrećan običaj proskripcija, koji je uveo Sula, nastavljen je pod carevima; čak je bilo neophodno da vladar bude obdaren vrlinom kako je ne bi sledio; jer su njegovi ministri i miljenici smesta predviđali ogroman broj

¹ Irodijan, *Severov život*. (M.)

² Zlo se nastavilo pod Aleksandrom. Artakserks koji je obnovio Persijsko carstvo, pokazao se izuzetan prema Rimljanima, jer su njihovi vojnici, iz hira ili svojeglavosti, dezertirali u grupama kod njega. (Ksifilinov popis, iz Dionove knjige LXXX) (M.)

³ Odnosno Persijanci koji su ih nasledili. (M.)

⁴ Sever je porazio Nigerove azijske legije; a Konstantin Licinijeve. Vespazijan, iako proglašen od strane vojske u Siriji, vodio je rat protiv Vitelija uz pomoć legija iz Mezije, Panonije i Dalmacije. Ciceron je, našavši se u njegovoj vladi, pisao Senatu da se ne može računati na skupljanje vojske po Aziji. Konstantin je, kaže Zosim, Maksencija pobedio samo zahvaljujući konjici. O tome videti i glavu XXII. (M.)

⁵ Avgust je legije ustrojio kao stajaću vojsku i rasporedio ih po provincijama. Na početku, čete su prikupljane u Rimu, zatim među Latinima, potom u Italiji, a onda po provincijama. (M.)

konfiskacija a njemu su govorili samo o potrebi za kažnjavanjem i pogubnoj milosti.

Severove proskripcije naterale su mnoge Nigerove vojnike¹ da prebegnu Parćanima.² Naučili su Parćane onome što im je nedostajalo u vojnoj veštini, uključujući i rukovanje i izradu rimskog oružja. Zbog toga su ovi narodi, obično zadovoljni da se brane, otada skoro uvek bili napadači.³

Primetno je da su, u ovom nizu građanskih ratova koji su se neprestano javljali, oni koji su uživali podršku evropskih legija gotovo uvek pobeđivali one koje su podržavale azijske legije.⁴ A u istoriji Severovoj nalazimo da nije mogao zauzeti grad Atru u Arabiji jer su se evropske legije pobunile primoravajući ga da upotrebi legije iz Sirije.

Ova razlika je postala uočljiva otkad su započele vojne pobune po provincijama,⁵ a bila je ista tolika između legija koliko i između naroda koji su po prirodi ili vaspitanju manje ili više skloni ratu.

Ove pobune po provincijama izazvale su još jednu posledicu. Kako su carevi obično bili dovođeni iz vojnih redova, gotovo su svi bili stranci a ponekad i varvari. Rim više nije bio gospodar sveta, ali je primao zakone iz čitavog sveta.

Svaki od imperatora doneo je nešto iz svoje zemlje, bilo da se radi o ophođenju, običajima, upravi ili religiji. A Heliogabal ide toliko daleko da želi da uništi sva mesta obožavanja u Rimu i ukloni sve bogove iz hramova kako bi u njima postavio sopstvene.

Pored tajnih sredstava koje Bog odabira i koje samo On poznaje, ova je okolnost prilično doprinela uspostavljanju hrišćanske religije; više u Carstvu nije bilo ničeg stranog a narod je bio spreman da prihvati sve običaje koje bi car pozeleo da uvede.

Znamo da su Rimljani primili u svoj grad bogove drugih naroda. Prihvatili su ih kao osvajače i pronosili ih na

trijumfima, ali kad su stranci sami hteli da ih tamo done-su, smesta im je to zabranjivano. Osim toga, poznato je da su Rimljani imali običaj da tuđim bogovima daju ime-na svojih bogova koji su im bili najslićniji. Ali, kada su sveštenici drugih zemalja želeli da služe svojim bogovima u Rimu pod vlastitim imenima, to im nije dopuštano i to je bila jedna od najvećih prepreka na koju je naišla hrišćanska religija.

Karakala se pre može nazvati uništiteľjem ljudi nego tiraninom: Kaligula, Neron i Domicijan ograničili su svoje okrutnosti na Rim, Karakala je svoj bes proširio na čitav svet.

Sever se poslužio otimačinama tokom duge vladavine i proskripcijama onih koji su pripadali stranci njegovih suparnika kako bi nagomilao ogromno bogatstvo.

Karakala, koji je svoju vladavinu započeo ubistvom brata Gete, iskoristio je ova bogatstva da ubedi vojnike da trpe njegove zločine; a ovi su voleli Getu i govorili da su se zakleli obojici Severovih sinova a ne samo jednom.

⁶ Sedam hiljada mirijada, Dion, *in Macrin*. (M.)

⁷ Atička drahma je bila rimski denar, osmi deo unce i šezdesetčetvrti deo naše marke. (M.)

⁸ Povećao ju je za šezdeset i pet posto. (M.)

⁹ *Anali*, knjiga I. (M.)

¹⁰ *Cezarov život*. (M.)

¹¹ *Prirodna istorija*, knjiga XXXIII, članak 13. Umesto da daju deset bakrenih unci za dvadeset, davali su šesnaest. (M.)

¹² Vojnik kod Plauta, *in Mostellaria*, kaže da ima tri asa: ovo se može razumeti samo kao as od deset unci. Ali, ako je plata bila tačno šest asova u Prvom punskom ratu, u Drugom se nije smanjila za petinu već za šestinu, a razlika je zanemarena. (M.)

¹³ Polibije koji ga računa u grčkom novcu, pravi razliku samo u deliću. (M.)

¹⁴ Videti Orozija i Svetonija, *in Domit*. Obojica kazuju isto drugačije se izražavajući. Naveo sam ograničenja u bakrenim uncama kako bi me razumeli oni koji nemaju potrebe da poznaju rimski novac. (M.)

Ovo nagomilano bogatstvo gotovo je uvek donosilo samo kobne posledice: ono zaslepljuje naslednika; i ako ne iskvari njegovu dušu, zatrovaće njegov um. On smesta planira velike poduhvate koji počivaju na slučajnoj moći, koja ne može da opstane, koja je neprimodna i naduvana pre nego široka.

Karakala je povišio plate vojnicima. Makrin je pisao Senatu da je ova povišica iznosila sedamdeset miliona⁶ drahmi.⁷ Izgleda da je ovaj vladar preterao. Ako uporedimo troškove plaćanja današnjih vojnika sa ostatkom javnih rashoda, i pogledamo istu razmeru kod Rimljana, videćemo da je ova svota bila ogromna.

Potrebno je proučiti kolika je bila plata rimskog vojnika. Od Orozija saznajemo da je Domicijan za četvrtinu povećao utvrđenu platu.⁸ Čini se, na osnovu govora nekog vojnika kod Tacita,⁹ da je u vreme Avgustove smrti ona iznosila deset unci bakra. Kod Svetonija¹⁰ nalazimo da je Cezar udvostručio plate u svoje doba. Plinije¹¹ kaže da je u Drugom punskom ratu ona smanjena za petinu. To znači da je u vreme Prvog punskog rata¹² iznosila šest unci bakra, u drugom pet unci, pod Cezarom deset¹³ a pod Domicijanom¹⁴ trinaest i trećinu. Ovde ću navesti nekoliko primedbi.

Plata koju je Republika sa lakoćom davala dok je bila mala zemlja, ratovala svake godine i svake godine donosila plen, nije mogla da se bez zaduživanja održi tokom Prvog punskog rata, kad se oružje prenelo van Italije i zemlja morala da vodi dug rat i izdržava veliku vojsku.

U Drugom punskom ratu, plata je svedena na pet unci bakra a ovaj pad mogao je da bude izveden bez opasnosti, jer je to vreme kad je većina građana crvenela kada bi uopšte primila isplatu i želela da služi o svom trošku.

Riznice Perseja i tolikih drugih kraljeva koje su ne-

¹⁵ Ciceron, *O dužnostima*, knjiga II. (M.)

prestano dovlačene u Rim, dovele su do ukidanja poreza.¹⁵ U državnoj i pojedinačnoj raskoši, Rimljani su imali mudrosti da ne povećavaju platu od pet bakrenih unci.

Iako su od ove plate odbijani izdaci za žito, odeću i oružje, ona je bila dovoljna pošto su regrutovani samo oni građani koji su imali nasleđe.

Kako je Marije regrutovao ljude koji nisu imali ničega, a njegov primer su sledili drugi, Cezar je bio primoran da poveća platu.

Ovaj rast plata nastavljen je i posle Cezarove smrti, vlada je bila prisiljena da pod konzulatom Hircija i Pansa ponovo uvede poreze.

Kad je Domicijan iz slabosti pristao na povećanje plate za četvrtinu, naneo je težak udarac državi, čija nesreća nije bila u preovlađujućoj raskoši već u staležima koji po prirodi stvari moraju da imaju samo toliko da zadovolje fizičke potrebe. Konačno, čim je Karakala odobrio novu povišicu, Carstvo se našlo u položaju da ne može da opstane bez vojnika ali ni sa njima.

Karakala je svog brata uzdigao u red bogova da bi stišao zgražavanje zbog njegovog ubistva, i što je neobično, to isto je s njim učinio Makrin, pošto je naredio da ga zakolju, želeći da smiri pretorijansku gardu koja je postala očajna zbog smrti darežljivog vladara. Podigao je hram u njegovu čast i u njemu smestio flaminske sveštenike.

Zbog toga uspomena na njega nije izbledela i pošto Senat nije smeo da ga osudi, nije bio uvršćen među tirane kao Komod koji to nije više zaslužio od njega.¹⁶

Od dvojice velikih imperatora, Hadrijana i Severa,¹⁷ pr-

¹⁶ Aelius Lampridius, *in Vita Alex. Severi*. (M.)

¹⁷ Videti Ksifilinov zaključak, *Život Hadrijana i Irodijana, Severov život*. (M.)

¹⁸ Izostavljena primedba: Ovi ustupci učinjeni vojnicima potiču od starog običaja ustaljenog u Republici; pobednik je delio svakom vojniku nekoliko denara: to je bila sitnica. U građanskim ratovima, voj-

vi je uspostavio vojničku disciplinu a drugi ju je raspustio. Posledice sasvim dobro odgovaraju uzrocima: vladari koji su usledili posle Hadrijana vladali su srećno i tiho; a oni koji su usledili posle Severa doživeli su mnoštvo užasa.

Darovi kojima je Karakala obasipao vojnike bili su ogromni; on je vrlo verno sledio savet svog umirućeg oca da obogati vojnike i da se ne brine ni za koga drugog.

Ali ovakva politika teško da je mogla da bude dobra za razdoblje duže od jedne vladavine. Sledećeg imperatora, nesposobnog da podnese iste troškove, vojska je smesta ubila tako da su mudri carevi stradali u smrtnim presudama koje su izricali vojnici, a zli ginuli u zaverama ili po nalogu Senata.

Kad se tiranin predao ratnicima a građane ostavio izložene njihovom nasilju i pljačkanju, takve okolnosti nisu mogle da nadžive jednog vladara, jer su vojnici svojim uništavanjem otišli toliko daleko da su sebi uskratili izvore prihoda. Stoga je postalo neophodno da se razmisli o ponovnom uspostavljanju vojne discipline – poduhvat koji je uvek stajao života onoga koji bi se usudio da ga primi na sebe.

nici i vođa bili su podjednako podmićivani, pokloni su bili ogromni, mada su bili uzimani od građana a vojnici su tražili podelu čak i kada nije bilo plena. Cezar, Oktavijan, Antonije često su davali do pet hiljada denara običnom vojniku, dvostruko više zapovedniku jedinice, a drugima srazmerno tome. Rimski denar je vredeo deset asa ili deset funti bakra. (Izdanje iz 1734. godine)

¹⁹ U to vreme, svi su se sebe smatrali dostojnim Carstva. Videti Dio-
na, knjiga LXXIX. (M.)

²⁰ Videti Lampridija. (M.)

²¹ Kazobon primećuje da je tokom avgustovske istorije, koja obuhvata sto šezdeset godina, bilo sedamdeset osoba koje su, s pravom ili ne, nosile zvanje cezara: „Adeo erant in illo principatu, quem tamen omnes mirantur, comitia imperii semper incerta”. Iz ovoga se lako primećuje razlika u vladavini u odnosu na Francusku, koja je za dvesta godina imala svega šezdeset tri kralja.

Kad je Karakala ubijen u Makrinovoj zasedi, očajni zbog gubitka vladara koji je davao bez mere,¹⁸ vojnici izabraše Heliogabala.¹⁹ A kad ih je ovaj, zaokupljen samo vlastitim opscenim nasladama, ostavio da žive po svojoj volji i pošto im je postao nesnosan, ubili su ga. Isto tako su ubili i Aleksandra koji je želeo da ponovo uspostavi disciplinu i govorio da će ih kazniti.²⁰

Tako je okončao tiranin koji nije osigurao svoj život već moć da vrši zločine, s tom mračnom prednošću da je onaj koji bi učinio nešto bolje od njega, morao da pogine za njim.

Posle Aleksandra, izabran je Maksimin, prvi imperator varvarskog porekla. Njegova džinovska visina i fizička snaga nadaleko su ga proslavile.

Vojnici su ubili i njega i njegovog sina. Dva prva Gordijana poginula su u Africi. Maksim, Balbin i treći Gordijan su ubijeni. Filipa koji je ubio mlađeg Gordijana, ubio je njegov vlastiti sin, a Decije koji je izabran na njegovo mesto, ubijen je zahvaljujući Galovoj izdaji.²¹

Ono što se u tom veku zvalo Rimsko carstvo, bila je neka vrsta neuređene republike, veoma nalik alžirskoj aristokratiji, gde vojska koja ima vrhovnu vlast, postavlja i smenjuje činovnike koji se zovu dejovi (*dey*). A možda je i opšte pravilo da je vojna vlast u izvesnom pogledu više republikanska nego monarhistička.

Netačno je da su vojnici učestvovali u vlasti samo neposlušnošću ili pobunama. Nisu li konačno harange koje su im imperatori spremali bile u osnovi istovetne sa onima koje su konzuli i tribuni nekada nametali narodu? I mada vojska nije imala posebno mesto na kojem bi se okupljala, iako se nije vladala u skladu sa izvesnim pravilima, iako obično nije bila hladnokrvna – s obzirom na nepromišljenost i naglost – nije li ona raspolagala neo-

²² Videti Julija Kapitolina. (M.)

graničenom vlašću nad sudbinom države? I šta je drugo bio imperator nego ministar nasilne vlade, izabran radi posebne blagodeti vojnika?

Kad je vojska uzdigla Filipa,²² prefekta pretorijanaca trećeg Gordijana, ovaj je zatražio da mu prepuste vrhovno zapovedništvo i pošto ga nije mogao dobiti, vršio je pritisak na vojsku da se vlast podeli između njih, ali nije uspeo. Molio da je mu bude ostavljeno zvanje cezara ali su mu i to odbili. Tražio je da postane pretorijanski prefekt ali su njegove molbe odbijene. Naposletku, zaklinjao ih je da mu bar poštede život. U raznim odlukama, vojska je pokazivala vrhovnu vlast.

Varvari, ispočetka nepoznati Rimljanima, a potom neugodni, postali su po njih opasni. Najneverovatnijim nizom okolnosti, Rim je potpuno uništio sve narode tako da je, kada je bio pokoren, izgledalo da je zemlja izrodila novi narod samo da bi ga uništila.

Vladari velikih država obično imaju nekoliko susednih zemalja koje mogu da postanu predmet njihove ambicije. Kad bi se našla takva država, sigurno bi nastojali da je osvoje. Stoga su ovakve države okružene morima, planinama i ogromnim pustinjama, čija beda pobuđuje prezir. Tako su Rimljani ostavili Germane u šumama, a severne narode u većitom ledu, ali oni su se održali i čak postali narodi koji će pokoriti same Rimljane.

U doba Galove vladavine, veliki broj naroda koji se docnije proslavio, opustošio je Evropu, a Persijanci su, posle osvajanja Sirije, napuštali svoje posede samo da bi sačuvali plen.

Ove horde varvara koje su nekada upadale sa severa,

²³ Videti na šta se svelo čuveno pitanje, „Zašto sever nije više naseljen kao nekada?“ (M.)

²⁴ Sto pedeset godina kasnije, u vreme Honorija, varvari su ga osvojili. (M.)

više se nisu pojavljivale. Nasilje Rimljana potiskivalo je narode s juga ka severu. Dok su postojale sile koje su ih štatile, oni su tamo i ostali; kad su one oslabljene, raspršili su se u svim pravcima.²³ Isto se desilo nekoliko stoleća kasnije. Osvajanja Karla Velikog i njegovi tiranski potezi potisnuli su po drugi put narode sa juga ka severu, a čim je njegovo carstvo oslabilo, oni su se ponovo vratili na jug. A kada bi neki vladar danas ponovio ovakva pu-

stošenja, narodi odbačeni na sever, odgurnuti na kraj sveta, tamo bi se zadržali sve do trenutka kada bi preplavili i po treći put pokorili Evropu.

Užasan nered kojem nije bilo kraja u Carstvu, dosego je vrhunac. Krajem Valerijanove i tokom vladavine njegovog sina Galijena, pojavilo se trideset različitih tendenata koji su se najvećim delom uzajamno pobili posle kratke vladavine pa su nazvani tridesetoricom tirana.

Varvari su prodirali sa svih strana jer su Persijanci zarobili Valerijana a njegov sin je zanemario državne poslove. Carstvo se našlo u istom položaju i stoleće kasnije na Zapadu,²⁴ i propalo bi da mu srećni sticaj okolnosti nije udahnuo nov život.

Odenat, vladar Palmire, saveznika Rimljana, odbacio je Persijance koji su osvojili gotovo čitavu Aziju. Rim je stvorio vojsku od svojih građana koja je oterala varvare koji su dolazili da ga opustoše. Bezbrojna vojska Skita koja je preplovila more na šest hiljada brodova, stradala je zbog brodoloma, bede, gladi ali i sopstvene veličine; a pošto je Galijen ubijen, Klaudije, Aurelijan, Tacit i Prob – četvorica velikana koji su srećnim slučajem usledila jedan za drugim – obnovili su Carstvo koje se već našlo na rubu propasti.

XVII

PROMENA U DRŽAVI

Carevi su se udruživali sa osobama od poverenja ka-

ko bi sprečili stalne izdaje vojnika. Dioklecijan je pod izgovorom da je teret javnih poslova suviše težak, doneo uredbu da moraju postojati dva cara i dva cezara. Procenio je da bi četiri vojske u službi onih koji su delili vlast nad Imperijom, mogle stajati u međusobnoj ravnoteži straha a da bi druge vojske bile preslabe da svoje zapovednike uzdignu za careve te bi se postepeno odrekle običaja proglašavanja careva. Konačno, verovao je da s obzirom na potčinjeni položaj cezara, vlast koja bi radi sigurnosti vlade bila deljena među četvoricom, ipak našla u punom opsegu u rukama dvojice.

Ono što je još više sputavalo ratnike, bila su smanjena bogatstva pojedinaca i države, a carevi više nisu mogli da im pruže značajne poklone, tako da nagrada više nije bila srazmerna opasnosti koja je pretila od novih izbora.

Osim toga, Konstantin je ograničio pretorijanske prefekte – koji su i vlašću i položajem umnogome ličili na tadašnje velike vezire, pa su ubijali careve po svojoj volji ne bi li zauzeli njihovo mesto. Ostavio im je samo građanske dužnosti i uspostavio četiri umesto dva prefekta.

Tako su životi imperatora postajali sigurniji. Mogli su da umru u krevetu, a to im je delovalo uglađenije; više nisu sa žestinom prolivali krv. No kako je ogromna vlast negde morala da se prelijeva, pojavila se nova vrsta tiranije, ali podmuklija. Više nije bilo pokolja već zlonamernih presuda u vidu pravde koja je samo ublažavala smrt da bi obešćastila život. Dvorom se vladalo a i on je vladao lukavije, veštije i u punoj tišini. Ukratko, nestala su besramna zločinstva i bezobzirnost, a na njihovom mestu preostali su samo poroci podlaca i zločini s predumišljajem.

Pojavila se nova vrsta iskvarenosti. Raniji carevi su voleli uživanje, novi neosetljivost. Ređe su se pokazivali

¹ Videti šta nam kažu pisci o Konstantinovom dvoru, o Valentu, itd. (M.)

pred vojskom; bili su lenji, upućeniji na svoju poslugu, vezani za palate i izolovani od Carstva.

Kako je dvor padao u osamu, to je jačao njegov otrovni uticaj. Ništa se nije govorilo ali se o svemu nagađalo. Napadani su svi viđeniji ljudi, a ministri i oficiri nalazili su se neprestano izloženi samovolji osoba koje ne mogu da služe državi niti da podnesu da joj drugi služe slavno.¹

Konačno, pristupačnost ranih careva koja je jedina mogla da posluži njihovom upoznavanju sa državnim poslovima, potpuno je iščezla. Vladar je doznavao samo ono o čemu bi ga izvestila nekolicina poverenika koji su ga – uvek složni, čak i onda kada je izgledalo da su oprečnih mišljenja – opsluživali kao jedna osoba.

Boravak mnogih careva u Aziji i njihovo neprestano suparništvo sa kraljevima Persije, pobudilo je kod njih želju da budu obožavani poput ovih; a Dioklecijan – druži kažu Galerije – naložili su ovo posebnim ediktom.

Kako su se ukorenjivali azijska razmetljivost i sjaj, ljudi su se na njih brzo navikli. A kad je Julijan pozeleo da preobrati svoje držanje jednostavnošću i skromnošću, ono što je bilo samo ostatak starih običaja, nazvano je zanemarivanjem dužnosti.

Iako je posle vladavine Marka Aurelija bilo nekoliko careva, postojalo je samo jedno Carstvo. I kako je vlast svakoga od njih priznavana u provincijama, radilo se o jedinstvenoj vlasti koju je obavljalo nekoliko ljudi.

No, kad se Galerije i Konstancije Hlor nisu mogli međusobno sporazumeti, zaista su podelili Carstvo.² I ovim

² Videti Orozija, knjiga VII; i Aurelija Viktora. (M.)

³ „Exspatiantia tecta multas addidere urbes”, kaže Plinije, *Prirodna istorija*, knjiga III. (M.)

⁴ Nekada je iz Italije, kaže Tacit, u udaljene provincije odnošeno žito i ona i dalje nije bila bezplodna; ali mi radije obrađujemo Afriku i Egipat, i više volimo da životnim nevoljama izložimo rimski narod. (*Anali*, knjiga XII) (M.)

primerom – koji je Konstantin kasnije sledio, preuzimajući Galerijev a ne Dioklecijanov plan – uveden je običaj koji nije bio puka promena, već prevrat.

Staviše, Konstantinova težnja da osnuje novi grad i njegova taština koja se ogledala u želji da ga nazove svojim imenom, naveli su ga da sedište Carstva prenese na Istok. Iako opseg Rima ni izbliza nije bio toliko veliki kao danas, njegova su predgrađa zapremala zadivljujuća prostranstva.⁵ Italija, puna raskošnih letnjakovaca, bila je samo vrt Rima; zemljodjelci su bili na Siciliji, u Africi, Egiptu,⁴ a baštovani u Italiji. Zemlju su obrađivali skoro isključivo robovi rimskih građana. Ali, kad je sedište Carstva preseljeno na Istok, preselio se i skoro čitav Rim; velikaši su tamo povelili svoje robove, tj. gotovo sav narod, a Italija je ostala bez svojih stanovnika.

Kako novi grad ni u čemu ne bi zaostao za starim, Konstantin je pozeleo da se i u njemu deli žito i naredio da se žito iz Egipta pošalje u Carigrad a žito iz Afrike u Rim što, kako mi se čini, nije bilo nimalo razborito.

U doba Republike, rimski narod, kao gospodar nad svim ostalima, morao je naravno da prima i deo njihovih poreza. To je bio razlog zbog kojeg mu je Senat najpre prodavao žito po nižoj ceni a zatim ga delio jeftino. Kad

⁵ Zapadna Indija: Amerika.

⁶ Svetonije, *in Augusto*; Orozije, knjiga VI. Rim je često doživljavao ovakve prevrate. Spomenuo sam da su, posle donošenja blaga iz Makedonije, prestali svi nameti. (Ciceron, *O dužnostima*, knjiga II) (M.)

⁷ Tacit, *De Moribus Germanorum*, to i zvanično tvrdi. Uostalom, gotovo je poznato doba kad je otvorena većina rudnika u Nemačkoj. Videti Tomasa Sesreiberusa, o poreklu rudnika u Harcu. Smatra se da su oni u Saksoniji novijeg doba. (M.)

⁸ Videti Plinija, knjiga XXXVII, član 77. (M.)

⁹ Kartaginjani su, kaže Diodor, bili veoma vešti da to iskoriste, a Rimljani da spreče druge da se tim okoriste. (M.)

je vlada postala monarhistička, običaj je opstao uprkos principima monarhije; zloupotreba je dopuštena da bi se izbegle neprilike koje bi nastale promenama. Ali Konstantin je osnivajući novi grad, uspostavio isti običaj bez pravog razloga.

Kad je Avgust osvojio Egipat, preneo je riznicu Ptolomeja u Rim. Ovo je tamo izazvalo gotovo istovetan prevrat kakav je u Evropi izazvalo otkriće Amerike⁵ i kakvu su izvesni sistemi izazvali u naše doba. Cene imanja u Rimu su udvostručene.⁶ I kako je Rim nastavio da privlači bogataše iz Aleksandrije koja je primila bogataše iz Afrike i sa Istoka, zlato i srebro su postali rasprostranjeni u Evropi. Ovo je omogućilo da ljudi plaćaju visoke novčane poreze.

No, pošto je Carstvo bilo podeljeno, ova bogatstva su otišla u Carigrad. Uostalom, poznato je da engleski rudnici još nisu bili otvoreni,⁷ samo mali broj je postojao u Italiji i Galiji,⁸ posle Kartaginjana španski rudnici gotovo nisu ni korišćeni ili bar nisu više bili toliko izdašni.⁹ Italija kojoj su preostali samo napušteni vrtovi, nije imala sredstava da privuče novac sa Istoka, dok je Zapad da bi

¹⁰ Ovim što je rečeno o Konstantinu, crkveni pisci nisu bili nimalo zaprepašćeni. Oni su hteli da čuju samo za pobožna dela ovog vladara a ne za ona koja stoje u vezi sa upravljanjem državom. (Eusebije, *Konstantinov život*, knjiga I, glava IX; Sokrat, knjiga I, glava I) (M.)

¹¹ Zosima, knjiga VIII. (M.)

¹² Posle osnivanja hrišćanstva, gladijatorske borbe su se proredile. Konstantin ih je zabranio a potpuno su ukinute pod Honorijem, kao što se vidi kod Teodora i Otona Frizijskog. Rimljani su od starih predstava zadržali samo ono što je moglo da oslabi hrabrost i posluži privlačnijoj razonodi. (M.) – U ranijim vremenima, pre nego što su vojnici odlazili u rat, borbe gladijatora su priređivane kako bi ih navikli da vide krv, oružje i rane, i ne boje se neprijatelja. (Julije Kapi-tolin, *Život Maksima i Balbina*.) (Izdanje iz 1734. godine) – Videti prethodno glavu II.

¹³ Amijan Marcelin, knjige XVI, XVII, XVIII. (M.)

nabavio robu slao tamo svoj novac. Tako su srebro i zlato postali izuzetno retki u Evropi, ali kako su imperatori želeli da stalno skupljaju isti porez, to je sve uništilo.

Kad je oblik vladavine neko vreme utvrđen a stvari uređene na izvestan način, gotovo je uvek razborito ostaviti ih takvima, jer razlozi koji su doveli da takvo stanje potraje često su složeni i nepoznati, i prouzrokovace da se oni i dalje održe. No, kad se promeni čitav sistem, moguće je ispraviti samo one nepravilnosti koje nameće teorija a prenebregnuti ostale koje je moguće rasvetliti praksom.

Tako je podela Carstva, iako je ono već bilo suviše veliko, ubrzala njegovu propast jer su se svi delovi ovog velikog tela, dugo vremena u zajedništvu, prilagođavali da ostanu u njemu i zavise jedni od drugih.

Pošto je oslabio prestonicu, Konstantin¹⁰ je Imperiji zadao novi udarac na granicama. Povukao je legije koje su bile razmeštene duž obala velikih reka i raspršio ih unutar provincija. Ovo je proizvelo dva zla: prvo, uklonjena je brana koja je sprečavala upadolikih naroda, i drugo, vojnici¹¹ su živeli i omekšavali u cirkusu i pozorištima.¹² Kad je Konstantin poslao Julijana u Galiju, otkrio je da su varvari zauzeli pedeset gradova duž Rajne,¹³ da su provincije bile opljačkane i da je preostala samo senka rimske vojske koja se mogla razbežati i na sam spomen neprijateljevog imena.

Ovaj vladar je svojom mudrošću, upornošću, štedljivošću, držanjem, smelošću i neprekidnim nizom junačkih podviga potisnuo varvare,¹⁴ a užas koji je njegovo ime izazivalo, sprečavalo je njihove upade sve dok je ostao

¹⁴ Amijan Marcelin, *ibid.* (M.)

¹⁵ Videti veličanstvenu pohvalu koju ovom vladaru upućuje Amijan Marcelin, knjiga XXV; videti i odlomke iz *Istorije Jovana Antiohijskog*. (M.)

¹⁶ Prokopije, *Hist. arcana*. (M.)

živ.¹⁵ Kratkotrajnost vladavine u Carstvu, različite političke stranke, različite religije, pojedinačne sekte ovih religija prouzrokovale su da je karakter ovih careva do nas stigao krajnje izobličen. Navešću samo dva primera. Isti Aleksandar koji je toliki strašljivac kod Irodijana, kod Lampridija je prikazan kao vrlo junak; Gracijana koga su pravoverni toliko hvalili, Filostorgus poredi sa Neronom.

Više nego iko drugi, Valentinijan je osetio potrebu za starim ustrojem. Proveo je čitav život utvrđujući obale Rajne, skupljajući vojnike, gradeći tvrđave, razmeštajući tamo vojsku i davao joj sredstva za opstanak. No, svet je potom bio svedok događaju koji je njegovog brata Valenta primorao da otvori prelaz na Dunavu, uz zlastrahujuće posledice.

U zemlji između Azovskog mora, planina Kavkaza i Kaspijskog mora, nalazilo se mnoštvo plemena koja su pretežno pripadala narodima Huna ili Alana. Njihove su zemlje bile izuzetno plodne, voleli su ratovanje i pljačku, gotovo su stalno bili na konjima ili u kolima, i lutali po zemlji u kojoj su se zadesili. Istina, preduzimali su neke pohode duž granica sa Persijom i Jermenijom, ali Kaspijska kapija je bila lako branjiva pa nigde dru-

¹⁷ Zosima, knjiga IV. (M.)

¹⁸ Jordanis, *De rebus geticis*; Prokopije, *Hist. Arcana*. (M.)

¹⁹ Videti Sozomena, knjiga VI. (M.)

²⁰ Amijan Marcelin, knjiga XXIX. (M.)

²¹ Među onima koji su primili ova naređenja, kod nekih se začela sramna ljubav a drugi su bili obuzeti lepotom varvarskih žena; ostali su podmićeni poklonima, platnom odećom i presvlakama opšivnim resama; jedina briga bila je napuniti kuću robovima a imanje stokom. *Deksipova istorija*. (M.)

²² Videti Priskovu *Gotsku istoriju*, gde je utvrđena ova razlika.

Neko će zapitati kako je moguće da su narodi koji se uopšte nisu bavili zemljoradnjom, postali toliko moćni, dok su oni u Americi bili tako slabi. To je zbog toga što su pastirski narodi izdržljiviji od lovačkih naroda. Prema Amijanu Marcelinu, izgleda da Huni u svojoj ⇒

gde nisu mogli da prodru u Persiju bez teškoća. Kako nisu pomišljali na mogućnost da pređu Azovsko more,¹⁶ nisu upoznali Rimljane i dok su ostali varvari pustošili Carstvo, oni su ostali unutar međa koje im je nametnulo vlastito neznanje.

⇒ postojbini nisu obrađivali zemlju; živeli su od svojih stada u zemlji koja je obilovala pašnjacima i bila navodnjavana brojnim rekama, kao što danas rade i Tatari, koji nastanjuju deo iste zemlje. Izgleda da su ovi narodi, posle seobe, nastanjivali oblasti nepogodnije za uzgoj stada, pa su počeli sa obradom zemlje. (M.)

²³ Videti Zosimu, knjiga IV, videti i Deksipa, u *Odlomcima iz poslanstava Konstantina Porfirogenita*. (M.)

Neki¹⁷ su tvrdili da je od blata koje je naneo Tanais (današnji Don), nastao zemljouz na kimerском Bosforu preko kojeg su bili prešli; drugi,¹⁸ da su dva mlada Skita goneći košutu prešli preko ovog morskog tesnaca. Bili su začuđeni prizorom novog sveta; vrativši se u stari, izvestili su svoje sunarodnike o novim zemljama i – ako smem da budem toliko neuljudan i upotrebim ovaj izraz – o Indijama koje su sami otkrili.¹⁹

Smesta su nepregledne horde Huna prešle na drugu stranu i sukobivši se najpre sa Gotima, gonile ih pred sobom. Činilo se da se ovi narodi bacaju jedni na druge, i da je Azija stekla novu težinu da bi potisnula Evropu.

Zaplašeni Goti pojavili su se na obalama Dunava i molećivo sklapajući ruke, molili za utočište. Valentove ulizice iskoristile su priliku i prikazale mu ovo kao novi uspešno porobljeni narod koji je stigao da brani Carstvo i obogati ga.²⁰

Valent je naredio Gotima da pređu bez oružja, ali su im njegovi oficiri za novac dopustili da ponesu kakvo god oružje su želeli.²¹ Podelio im je zemlju, ali, za razliku od Huna, Goti nisu bili zemljodelci.²² Uskratio im je čak i žito koje im je bilo obećano. Umirali su od gladi, usred bogate zemlje, bili su naoružani i izloženi nepravdama. Opustošili su sve od Dunava do Bosfora, potukli Valen-

¹ Sve je najpre davano vojnicima; zatim je sve davano neprijateljima. (M.)

² Amijan Marcelin, knjiga XXV. (M.)

³ Id., knjiga XXVI. (M.)

ta i njegovu vojsku, i tek onda ponovo prešli Dunav da bi ostavili užasnu pustoš koju su izazvali.²³

XVIII

NOVA RIMSKA NAČELA

Ponekad je kukavičluk imperatora, često slabost Carstva, izazivao pokušaje da se narodi koji su pretili invazijom umire novcem.¹ Ali mir se ne kupuje, jer onaj ko ga jednom proda, taj će ga uvek ponovo dati na prodaju.

Bolje je ući u rizik objave rata nego novcem kupovati mir. Vladar uvek uživa poštovanje ako se zna da je potrebna duga borba da bi on bio savladan.

Osim toga, takvi pokloni preobraćuju se u danke, i ispočetka dobrovoljno davani, kasnije postaju obaveza. Njih su smatrali stečenim pravom a kad bi ih car uskratio nekom narodu ili davao manje, postajali su njegovi smrtni neprijatelji. Među hiljadama primera, vojsku koju je Julijan poveo protiv Persijanaca, sledili su tokom povlačenja Arabljeni kojima je uskratio uobičajeni danak.² Neposredno posle toga, pod Valentinijanovim carevanjem, razgnevili su se Alamani kojima su ponuđeni manji pokloni od uobičajenih; ovaj severnjački narod koji je držao do časti, osvetio za ovu umišljenu uvredu krvavim ratom.

Svi ovi narodi³ koji su okruživali Carstvo u Evropi i Aziji, postepeno su crpli bogatstva Rimljana. A buduć

⁴ „Želite bogatstva”, govorio je imperator vojsci koja je gundala, „evo zemlje Persijanaca, krenimo u potragu za njima. Verujte mi, od tolikog blaga koje je posedovala Rimaska republika, nije preostalo ništa; a zlo stiže od onih koji su vladare naučili da kupuju mir od varvara. Naše su blagajne prazne, naši gradovi uništeni, naše provincije propale. Imperator koji poznaje samo dobra duše ne stidi se da prizna časnu bedu.” (Id, liv. XXIV) (M).

⁵ Ovo je Vegecijeva primedba i izgleda, prema Titu Liviju, da se retko dešavalo da ih broj pomoćnih četa nadmaši. (M.)

da su se Rimljani proslavili pošto im je donošeno zlato i srebro svih kraljeva,⁴ to su sada oslabili jer je njihovo zlato i srebro odnošeno drugima.

Državničke greške nisu uvek svesne. One su često nužne posledice okolnosti u kojima su se našli, kad neprilike rađaju još veće neprilike.

Vojska je, kao što smo videli, postala suvišni teret za državu. Vojnici su primali tri vida nagrada: redovnu platu, nadoknadu po završenoj službi i povremene poklone koji su često postajali prava onih koji su u svojim rukama držali narod i vladara.

Nedostatak novca za isplatu ovih troškova doveo je do potrebe za traženjem jeftinije vojske. Skalapani su sporazumi sa varvarskim narodima koji nisu znali za raskoš rimskih vojnika, niti su imali isti duh a ni njihove drskosti.

U ovom je postojala još jedna prednost. Kako su varvari vršili munjevite prepade na zemlju, bez potrebe za pripremama kad se odluči o pohodu, bilo je teško na vreme podizati trupe po provincijama. Rimljani su stoga za vlastitu odbranu koristili grupe varvara uvek spremnih da prime novac, pljačkaju i ratuju. Oni su poslužili tom trenutku ali je kasnije bilo dosta nevolja, sa njima kao i sa neprijateljem, da i njihove dodatne snage budu savladane.

U predašnje vreme Rimljani⁵ nisu uključivali u svoju vojsku veći broj pomoćnih četa od rimskih. I mada su njihovi saveznici zaista bili podanici, nisu želeli da za svoje podanike imaju narode ratobornije od njih samih.

Međutim, u poznijem razdoblju, ne samo da su propustili da uoče ovu razmeru u pomoćnim četama, već su varvarskim vojnicima čak i popunjavali redove narodnih četa.

Tako su uveli običaje sasvim suprotne od onih koji su ih učinili gospodarima sveta. I kako je nekadašnja stalna politika bila da ratničku veštinu čuvaju za sebe i ne pre-

⁶ *De Re milittri*, cap. XX. (M).

daju je nijednom od suseda, sada su je unutar sebe uništavali i širili među druge.

Eto ukratko rimske istorije. Svojim su načelima porobili sve narode, ali kad su postigli cilj, njihova Republika nije mogla da opstane. Bilo je potrebno promeniti vladu, a maksime protivne ranijima, upotrebljene za nove vlade, razorile su njihovu veličinu.

Slučaj ne gospodari svetom. Pitajte Rimljane koji su zabeležili neprekidni niz uspeha dok su bili vođeni izvesnim planom i stalni niz poraza kad su se okrenuli drugome. Postoje opšti uzroci, moralni i fizički, koji deluju u svakoj monarhiji, uzdižu je, održavaju ili obaraju. Svi događaji se nalaze pod uticajem ovih uzroka. I ukoliko slučaj neke bitke – što je poseban uzrok – dovede državu do propasti, neki opšti uzrok doveo je do toga da je bilo neophodno da država nestane posle samo jedne bitke. Ukratko, glavni preokret povlači sa sobom sve pojedine događaje.

Vidimo da su danske kopnene snage gotovo dva stoleća uvek doživljavale poraz od švedskih snaga. Bez obzira na hrabrost dvaju naroda i ratnu sreću, postoji i unutrašnja mana u vojnoj ili građanskoj vlasti Danske koja je izazvala ovu pojavu – i ne mislim da ju je teško otkriti.

Ukratko, Rimljani su ispustili vojnu disciplinu i otišli toliko daleko da zanemare svoje oružje. Vegecije kaže da su vojnici dobili od cara Gracijana dopuštenje da skinu oklop a potom i šlem, pošto su im se činili preteškim. I tako neodbranljivo izloženi udarcima neprijatelja, nisu razmišljali ni o čemu više osim o bekstvu.⁶

On dodaje da su izgubili običaj utvrđivanja logora i da su zbog ovog propusta, njihove vojske bivale zarobljene od varvarske konjice.

⁷ Tatarska konjica, ne sledeći nijedno od naših vojnih načela, sve vreme je postizala velike uspehe. Pogledajte izveštaje, a posebno najnovije osvajanje Kine. (M.)

Konjica ranih Rimljana bila je sasvim malobrojna. Obuhvatala je svega jedanaesti deo svake legije, često i manje, i u svetlu činjenice o tolikim opsadama u kojima je konjica danas od slabe koristi, izuzetno je da je njihova konjica bila malobrojnija od naših. Kada se Rim našao u propadanju, preostala mu je skoro samo konjica. Čini mi se da što narod bolje ovlada vojnom veštinom, utoliko više koristi pešadiju, a što se manje razume u ovu veštinu, utoliko više proširuje konjicu. Razlog tome je da je teška ili laka pešadija bez discipline bezvredna, dok konjica uvek može da ratuje čak i neuređena.⁷ Dejstvo konjice više se sastoji u njenom žustrom nastupu i žestokom udaru, dok je kod pešadije snaga u njenom otporu i izvesnoj nepokolebljivosti – tako da je pre reč o protivdejstvu nego dejstvu. Ukratko, snaga konjice je trenutna, dok pešadija deluje duže vremena, ali zahteva disciplinu.

Rimljani su uspeali da zagospodare svim narodima ne samo zahvaljujući ratničkoj veštini već i opreznosti, mudrosti i upornosti, i njihovoj ljubavi prema slavi i otadžbini. Kada su pod imperatorima sve ove vrline iščezle, preostala je ratnička veština, i njome su čuvali ono što je stečeno uprkos slabosti i tiraniji njihovih vladara. Kad je iskvarenost prodrila i u samu vojsku, Rimljani su postali plen svih naroda.

Carstvo ustanovljeno oružjem mora se oružjem i održavati. I kao što narod, kada se država nađe u nevolji, nije u stanju da pojmi kako se može izbaviti, tako kad je dr-

⁸ Nisu želeli da se pridruže rimskim vojnicima u radovima. Videti Amijana Marcelina, knjiga XVIII, koji kaže da su se jednom izuzetno potčinili da bi stekli Julijanovu naklonost kada je on hteo da utvrdi odbrambeni položaj. (M.)

⁹ Ovo nije bilo čudno u mešavini lutajućih naroda koji nisu imali otadžbine i kad su se često citave trupe pridruživale neprijatelju koji ih je pobedio i to protiv vlastitog naroda. Videti kod Prokopija kakvi su bili Goti pod Vitigesom. (M.)

žava u miru a njena se moć poštuje, niko ni ne pomišlja na to da se takve okolnosti mogu promeniti. Stoga takva država zapostavlja svoju vojsku za koju smatra da se od nje ne može ništa očekivati, a postoje svi razlozi da se od nje strahuje, pa često nastoji i da je oslabi.

U ranije doba, među Rimljanima je važilo nepovredivo pravilo da se kazni smrću ko god napusti svoj borbeni položaj ili baci oružje u bici. Julijan i Valentinijan su ponovo uveli ove stare kazne. Ali, rimski varvarski plaćenici navikli su se da ratuju kao današnji Tataři – povlačeći se da bi nastavili borbu, u potrazi za plenom a ne počasti-ma⁸ – i bili su nesposobni za ovaj vid discipline.

Disciplina kod ranih Rimljana bila je takva da su vojskovođe osuđivale na smrt svoje sinove, jer su pobeđivali mimo njihovih naređenja. No, kada su se pomešali sa varvarima, bili su zaraženi duhom samostalnosti koji je obeležio karakter ovih naroda. I ukoliko ste čitali o Velizarovim ratovima protiv Gota, uočićete vojskovođu kome su njegovi oficiri gotovo uvek odbijali poslušnost.

Dok su besneli građanski ratovi, Sula i Sertorije su i dalje radije birali poraz nego bilo kakvu akciju koju bi Mitridat mogao da iskoristi. Ali u docnijem razdoblju, čim bi neki ministar ili velikaš poverovao da bi njegova pohlepa, osveta ili ambicija mogle da se posluže varvarima, on ih je puštao u Carstvo i smesta im dopuštao pustošenje.⁹

Nijedna država nema preče potrebe za porezima od onih koje propadaju tako da teret srazmerno raste kako platežna moć opada. Ubrzo su u rimskim provincijama porezi postali nepodnošljivi.

Potrebno je kod Salvijana pročitati o užasnim globama stanovništva.¹⁰ Seljaci su bili gonjeni zbog poreza, građani su jedino mogli da potraže utočište među varvarima ili predaju svoju slobodu prvome koji bi poželeo da je uzme.

Ovo može da objasni, u našoj francuskoj istoriji, strpljenje koje su Gali pokazali podnoseći prevrat koji je trebalo da uspostavi takvu zaprepašujuću razliku između naroda plemića i običnog puka. Pretvarajući toliko građana u slugu, odnosno u robove zemlje za koju su bili

¹⁰ Videti čitavu knjigu V, *De Gubernatione Dei*; videti i u Priskovoj poslanici govor Rimljanina koji se nastanio među Hunima, o srećnim prilikama u toj zemlji. (M.)

¹¹ Videti još i Salvijana, knjiga V; takođe i zakone iz *Zakonika i Digesta*. (M.)

¹ Laktancije, *O smrti progonitelja*. (M.)

vezani, varvari jedva da su uveli nešto što već ranije nije bilo okrutnije isprobano pre njih.¹¹

XIX

1. O ATILINOJ VELIČINI 2. UZROK DOSELJAVANJA VARVARA 3. RAZLOZI ZBOG KOJIH JE NAJPRE SRUŠENO ZAPADNO CARSTVO

Kako je hrišćanska vera ustanovljena u doba opadanja Carstva, hrišćani su za propast krivili pagane a pagani su smatrali odgovornim hrišćansku veru. Hrišćani su govorili da je Dioklecijan uništio Carstvo time što je još trojicu prihvatio kao učesnike u vlasti,¹ a svaki od njih je želeo da ima velike rashode i održava jaku vojsku kao da je sam na vlasti. Tako je, tvrdili su oni, broj ljudi koji su primali javne prihode bio nesrazmeran broju onih koji su ih plaćali, a poreski teret je postao toliko veliki da su seljaci napuštali zemlju i pretvarali je u šume. S druge strane, pagani nisu prestajali sa dotle nepojmljivim povicima protiv nove religije. I kao što su nekad, u doba procvata Rima, plavljenje Tibra i druge prirodne pojave pripisivane besu bogova, tako su sada, u Rimu koji se nalazio na umoru, nesreće dovođene u vezu sa novom religijom i rušenjem starih oltara.

U pismu upućenom imperatorima u vezi sa oltarom boginje Pobeđe, prefekt Simah izneo je najpopularnije i otuda najzavodljivije razloge za hrišćansku religiju.

„Šta nas bolje vodi ka spoznaji bogova”, rekao je, „od iskustva našeg nekadašnjeg napretka? Trebalo bi da bude-mo odani tolikim stolećima i sledimo naše očeve koji su

² Simahova pisma, knjiga X, pismo LIV. (M.)

³ O Božjoj vlasti. (M.)

⁴ O Božjoj državi. (M.)

⁵ Gotska istorija, i Priskov Izveštaj o poslanstvima. Reč je o Teodosiju Mlađem. (M.)

uspešno sledili svoje. Zamislite da vam se obraća Rim i kaže: veliki vladari, očevi zemlje, poštuju me godine, tokom kojih sam uvek obavljao obrede mojih predaka. Ova religija je podredila svet mojim zakonima, zahvaljujući njoj Hanibal je oteran od mojih zidina a Gali sa Kapitola. Tražimo mir od bogova naše zemlje, tražimo ga od domaćih bogova. Ne ulazimo u rasprave dostojne samo zaludnih ljudi, i poželimo da poklanjamo molitve a ne udarce.”²

Tri proslavljena pisca odgovorila su Simahu. Orozije je sastavio povest da bi dokazao kako je u svetu oduvek bilo velikih zala kakva su prizivali i pagani. Salvijan je napisao knjigu tvrdeći da su paganski neredi privukli varvarske pohare.³ A sveti Avgustin je pokazao da je nebeski grad bio drugačiji od ovog zemaljskog grada⁴ u kojem su stari Rimljani zbog nekih ljudskih vrлина primali nagrade koje su bile uzaludne koliko i ove vrline.

Rekli smo da je u rano doba politika Rimljana bila da podeli sve sile koje su ih ugrožavale. Kasnije nisu bili u stanju da to čine. Morali su da podnesu kako Atila porobljava sve narode sa severa. Zagospodario je oblastima od Dunava do Rajne, uništio sve kule i utvrđenja podignute duž ovih reka i potčinio dva carstva.

„Teodosije je”, nije se ustručavao da kaže, „poput mene, sin vrlo plemenitog oca. Ali plaćajući mi danak, odrekao se plemstva i postao moj rob. Nije pravedno da kao bedni rob priprema zasede svome gospodaru.”⁵

Drugom prilikom je rekao, „ne priliči jednom caru da bude lažov. Obecao je da će Saturninovu kćer dati za ženu

⁶ Gotska istorija: „Hæ sedes regis barbariem totam tenentis, hæc captis civitatibus habitacula præponebat”. (Jordanis, *De Rebus geticis.*) (M.)

⁷ Izgleda, na osnovu Priskovog izveštaja, da se na Atilinom dvoru razmišljalo i o nametanju danka Persijancima. (M.)

⁸ O karakteru ovog vladara i običajima na njegovom dvoru, valja pogledati Jordanisa i Priska. (M.)

jednom od mojih podanika. Ukoliko ne želi da održi reč, objaviću mu rat. Ukoliko nije u stanju i toliko je nemoćan da mu podanici odbijaju poslušnost, priskočiću mu u pomoć.”

Ne moramo da verujemo da je Atila dopustio Rimljanima da opstanu zbog svoje umerenosti. On je sledio običaj svoga naroda koji ga je vodio ka tome da narode drži u pokornosti a ne u ropstvu. Ovaj vladar iz drvene kolibe kako nam ga je odslikao Prisk,⁶ gospodar svih varvarskih naroda i, posredno,⁷ skoro svih civilizovanih, bio je jedan od velikih vladara koji se spominju u istoriji.

Na njegovom dvoru viđani su poslanici Rimljana sa Istoka i Zapada koji su dolazili da prime njegove naloge ili mole za milost. Ponekad je zahtevao povratak odbeglih Huna ili rimskih robova; ponekad je želeo da mu bude predat neki carski ministar. Nametnuo je Istočnom carstvu danak od dve hiljade i sto funti zlata. Bio je plaćen kao vojskovođa rimske vojske. One koje je želeo da nagradi slao je u Carigrad da bi ih obasuli poklonima, neprestano podgrevajući zastrašivanje Rimljana.

Njegovi su podanici strahovali od njega, ali ne izgleda da su ga mrzeli.⁸ Izuzetno ponosan a opet zao, žestok u izlivima besa, ali umešan da oprostí ili odloži kaznu kako je to odgovaralo njegovim interesima, nikad nije vodio rat ukoliko je mogao mirom da stekne dovoljnu prednost; njemu potčinjeni kraljevi verno su ga služili a drevnu hunsku jednostavnost držanja sačuvao je za sebe samog. Ipak, retko ko bi pohvalio hrabrost poglavice naroda u kojem su deca padala u ludilo slušajući priče svojih

⁹ To je bio prilično rušilački narod poput Gota – uništili su sve ratare u Trakiji i odsekli ruke svim vozarima. (Malhova vizantijska istorija, u *Odlomku iz poslanstava*) (M.)

¹⁰ O stanju u ovoj pokrajini krajem devetog i početkom desetog stoleća, pogledati *Hronike* koje je prikupio Andre Dišen. (*Scrip. Norm. hist. veteres.*) (M.)

očeva o sjajnim ratničkim podvizima, a očevi plakali što ne mogu da oponašaju svoju decu.

Posle Atiline smrti, svi varvarski narodi su se ponovo rastrkali; ali Rimljani su bili toliko slabi da nije bilo dovoljno malog naroda koji im ne bi mogao naškoditi.

Nikakav pojedinačni pohod nije uništio Carstvo, već svi pohodi zajedno. Posle Galovog napada koji je bio sve samo ne opšti, izgledalo je da se Carstvo povratilo pošto nije izgubilo teritoriju. No, ono se postepeno kretalo od opadanja ka propasti sve dok se iznenada nije srušilo pod Arkadijem i Honorijem.

Uzalud su varvari bili odgurnuti u njihovu zemlju, oni bi se u svakom slučaju vratili da odnesu svoj plen na sigurno. Uzalud su ih uništavali; ipak su gradovi pljačkani, sela paljena a porodice ubijane ili raseljavane.⁹

Pošto bi opustošili jednu provinciju, varvari koji bi usledili ne bi pronašli ništa i morali su da se obruše na sledeću. Ispocetka, pustošili su samo Trakiju, Meziju i Panoniju. Kad su ove zemlje bile razorene, uništili su Makedoniju, Tesaliju i Grčku. Odatle su morali da krenu prema Noriku. Carstvo se, što će reći naseljena teritorija, sužavalo a Italija je postala granica.

Razlog zbog kojeg pod Galom i Galijenom nije nastalo nijedno varvarsko naselje bio je u tome što su ovi još

¹¹ Goti, kao što smo rekli, nisu obrađivali zemlju. Vandali su ih zvali Truli, po imenu merice jer su u vreme gladi vrlo skupo prodavali mericu žita. (Olimpiodor, u Fotijevoj biblioteci, knjiga XXX) (M.)

¹² U Priskovoj *Istoriji* se vidi da su neki sajmovi bili ugovorima ustanovljeni na obalama Dunava.

¹³ Kad su Goti zamolili Zenona da u svoj savez primi Teodoriha, Triarijevog sina, pod uslovima koje je dao Teodorihi, Balamerovom sinu, Senat je odgovorio da državni prihodi nisu dovoljni da ishrane dva gotška naroda i da bi trebalo izabrati prijateljstvo jednog od njih. (Malhova *Istorija*, u *Odlomku iz poslanstava*) (M.)

¹⁴ Prisk, knjiga II. (M.)

¹⁵ Ibid. (M.)

uvek nalazili mesta za pljačkanje.

Tako su Normani – koji su bili slika i prilika osvajaca Imperije – nekoliko stoleća pustošili Francusku i kad više ništa nisu našli što bi mogli da ponesu, prihvatili su potpuno opustelu provinciju i među sobom je podelili.¹⁰

Kako je u to doba Skitija bila potpuno neobrađena,¹¹ njeni su narodi često bili izloženi gladi. Opstajali su, delom, zahvaljujući trgovini sa Rimljanima preko kojih su nabavljali namirnice iz podunavskih provincija.¹² Zauzvrat, varvari su davali predmete koje su opljačkali, zarobljenike koje su zarobili i zlato i srebro koje su primili na ime mira. Ali kad više nisu bili u stanju da plaćaju ove prilično velike obaveze da bi opstali, bili su primorani da se stalno nastane.¹³

Zapadno carstvo se prvo srušilo. Evo razloga.

Prešavši Dunav, varvari su na levom krilu naišli na Bosfor, Carigrad i sve snage Istočnog carstva koje su im se suprotstavile. Zbog toga su se okrenuli desnom krilu, prema Iliriji i krenuli na Zapad. Usledila je seoba naroda i povlačenje ljudi sa obala. Kako su prelazi u Aziju bili dobro čuvani, čitav pokret se prelio u Evropu, dok su se u prvom pohodu, pod Galom, varvarske snage raspale.

Kad je Carstvo zaista podeljeno, istočni carevi su sklopili savez sa varvarima i nisu želeli da ga raskinu radi pomoći zapadnim carevima. Ova podela vlasti, kaže Prisk,¹⁴ bila je kobna za buduće događaje na Zapadu. Tako su zbog saveza sa Vandalima, istočni Rimljani¹⁵ odbi-

li da priteknu u pomoć zapadnim Rimljanima. Pošto su Vizigoti sklopili savez sa Arkadijem, stigli su na Zapad i Honorije je bio prisiljen da pobegne u Ravenu.¹⁶ Konačno, da bi se otarasio Teodoriha, Zenon ga je ubedio ga napadne Italiju koju je Alarih već bio opustošio.

Između Atila i vandalskog kralja Genserika postojao je vrlo čvrst savez.¹⁷ Ovaj drugi je strahovao od Gota.¹⁸ Oženio je svoga sina ćerkom gotskog kralja; kasnije, pošto joj je odsekao nos, poslao ju je natrag ocu; stoga je stvorio zajednički savez sa Atilom. Dva carstva koja kao da su ova dvojica vladara okovala lancima, nisu se usuđivala da pomognu jedno drugom. Posebno je bio žalostan položaj Zapadnog carstva. Nije imao pomorske sile, koja se u celosti našla na Istoku¹⁹ – u Egiptu, Kipru, Fenikiji, Joniji i Grčkoj, jednim zemljama u kojima je tada još održavana trgovina. Vandali i drugi narodi nastupali su prema svim obalama Zapada. Izaslanstvo Italijana stiglo je u Carigrad, kazuje Prisk,²⁰ da bi izvestilo kako se poslovi ne mogu nastaviti bez pomirenja sa Vandalima.

Zapadni vladari su imali prilično jasne političke ideje. Procenili su da je bitno sačuvati Italiju koja je u izvesnom pogledu predstavljala glavu, a u drugom srce Carstva. Propustili su varvare ka okolnim oblastima i tamo ih naselili. Plan je bio dobro zamišljen i izvršen. Ovi su narodi samo tražili opstanak. Dali su im ravnice, ali su brdovite

¹⁶ Prokopije, *Rat Vandala*. (M.)

¹⁷ Prisk, knjiga II, (M.)

¹⁸ Videti Jordanisa, *De Rebus geticis*, cap. XXXVI. (M.)

¹⁹ Ovo se posebno pokazalo u ratu između Konstantina i Likinija. (M.)

²⁰ Prisk, knjiga II. (M.)

²¹ U Honorijevo doba, Alarih koji je opsedao Rim, primorao ga je na savez protiv imperatora koji mu se nije mogao suprotstaviti. (Prokopije, *Rat Gota*, knjiga I.) Videti Zosimu, knjiga VI. (M.)

²² Zosima, knjiga VI. (M.)

svih strana.

XX

1. O JUSTINIJANOVIM OSVAJANJIMA

2. O NJEGOVOJ VLADAVINI

predele, rečne prelaze, planinske prevoje i uporišta na velikim rekama zadržali za sebe, štiteći tako rimsku prevlast. Verovatno bi ovi narodi bili primorani da postanu Rimljani i lakoća s kojom su ovi uništitelji sami bili poraženi od Franaka, Grka i Mavara dovoljna je da opravda ovo mišljenje. Ali, čitava ova shema bila je poremećena prevratom kobnijim od svih drugih. Vojska Italije, sačinjena od stranaca, naložila je da se domaće čete i dalje zamenjuju stranim. Pod Odoakarom nastalo je plemstvo koje je prisvojilo trećinu zemlje u Italiji, zadajući time smrtni udarac Carstvu.

Među tolikim nesrećama, sa tužnom radoznalošću sagledava se sudbina grada Rima. On je takoreći bio neodbranljiv. Lako je mogao biti izložen gladi, obim njegovih zidina otežavao je odbranu. Kako se nalazio u ravnici, mogao je da bude lako zauzet silom, jer smanjen broj njegovih stanovnika nije bio u stanju da pruži zaštitu. Imperatori su morali da se povuku u Ravenu, grad nekad zaštićen morem, poput današnje Venecije.

Gotovo uvek napušten od svojih vladara, rimski narod je bio prepušten sebi samom i počeo je da sklapa sporazume radi svog održanja²¹ što je najzakonitije sredstvo kojim se stiče vrhovna vlast. Tako su Armorika i Bretanija počele da žive po vlastitim zakonima.²²

Takav je bio kraj Zapadnog carstva. Rim koji je svoju moć izgradio jer su ratovi pristizali jedan za drugim i sa neverovatnom srećom, jer ga je svaki narod napadao tek pošto je prethodni bio poražen, bio je poražen zato što su ga svi narodi odjednom napali i prodrli u njega sa

Kako su svi ovi narodi nagrnuli u Carstvo, našli su se jedni drugima na putu. A politika toga vremena u potpunosti se sastojala u tome da se jedni naoružaju protiv drugih što je zbog njihove žestine i pohlepe bilo lako. Najvećim delom su se uzajamno satirali pre nego što su uspeali da se srede a ovo je za posledicu imalo da je Istočno carstvo opstalo još izvesno vreme.

Uostalom, sever Evrope se iscrpeo i one beskonačne vojske koje su najpre stizale otuda, više se nisu pojavljivale. Posle ranih pohoda Gota i Huna, posebno posle Atiline smrti, Huni i narodi koji su krenuli za njima napadali su sa manje snage.

Kad su ovi narodi, vojno organizovani, bili raseljeni kao pojedinci, značajno su oslabili. Raštrkani na raznim mestima koja su osvojili i sami su se našli izloženi napadima.

U takvim okolnostima, Justinijan je preduzeo pohod radi ponovnog osvajanja Afrike i Italije, i učinio ono što su Francuzi uspešno obavili protiv Vizigota, Burgundaca, Langobarda i Saracena.

Kada je hrišćanska vera prenesena među varvare, Arijeva sekta je već praktično zavladała Carstvom. Va-

¹ Prokopije, *Rat Vandala*, knjiga I. (M.)

² Mariana, *Istorija Španije*, knjiga VI, glava XIX. (M.)

³ Prokopije, *Rat Vandala*, knjiga II. (M.)

⁴ Za vreme Honorija. (M.)

⁵ *Vizantijska istorija*, u *Odlomku iz poslanstava*. (M.)

⁶ Videti Prokopija, *Rat Vandala*, knjiga I; i istog autora, *Rat Gota*, knjiga I. Gotski strelci bili su slabo uvežbani pešaci. (M.)

lent im je poslao arijanske sveštenike koji su bili njihovi prvi apostoli. Ali u međurazdoblju između preobraćenja i seobe, ova sekta je praktično uništena među Rimljanima. Arijevski varvari, naišavši svugde u zemlji na pravoverje, nikad nisu mogli da budu prihvaćeni i carevima je bilo lako da ih unjetavaju.

Osim toga, ovi varvari nisu umeli da opsedaju gradove, a još manje da ih brane, te su gradske zidine prepustili zubu vremena. Prokopije nas obaveštava da je Velizar pronašao u Italiji sasvim zapuštene gradske bedeme. U Africi ih je porušio Genserik,¹ kao što ih je u Španiji docnije srušio Vitisa² s namerom da se osigura od mesnih stanovnika.

Većina severnih naroda je po nastanjivanju na jugu, zapala u otupelost i postala nesposobna da podnese ratne tegobe.³ Vandali su utočili u čulno uživanje; izbirljivost, kitnjasta odeća, kupatila, muzika, ples, vrtovi i pozorišta postali su im neophodni.

Rimljanima više nisu zadavali briga,⁴ kaže Malho,⁵ otako su prestali da drže vojsku koju je Genserik uvek držao u pripravnosti i kojom je nadmašivao neprijatelje, zadržavajući svakoga lakoćom poduhvata.

Rimska konjica je bila dobro obučena u streličarstvu, a Goti i Vandali su se služili samo mačem i kopljem i nisu umeli da se bore izdaleka.⁶ Velizar je ovoj razlici i pripisivao deo svoga uspeha.

Rimljani su, posebno pod Justinijanom, dobro iskoristili Hune, narod od kojih su potekli Parčani koji su se i borili poput njih. Otkako su izgubili moć posle Atilinog poraza i nesloge između njegove mnogobrojne dece, Huni su poslužili Rimljanima kao pomoćne čete i činili njihovu najbolju konjicu.

⁷ Upečatljiv odeljak iz Jordanesa prikazuje nam sve razlike: pominje ih povodom bitke Gepida sa Atilinim sinovima. (M.)

⁸ Prokopije, *Rat Gota*, knjiga II. (M.)

Svi ovi varvarski narodi međusobno su se razlikovali posebnim načinima borbe i naoružavanja.⁷ Goti i Vandali su bili opasni sa mačem u ruci; Huni su bili zadržavajući strelci; Svevi dobri pešadini; Alani teško naoružani a Heruli laka vojska. Rimljani su od svih ovih naroda preuzeli različite čete koje su odgovarale njihovim planovima i su prostavljali bilo kome od njih prednost svih ostalih.

Neobično je da su najslabiji narodi bili oni koji su podigli najveće naseobine. Bili bismo veoma razočarani kada bismo o njima sudili po osvajačkoj snazi. U dugom nizu upada, varvarski narodi, ili tačnije horde koje su se iz njih izdvojile, uništavali su ili bivali uništeni. Sve je zavisilo od okolnosti, i dok se veliki narod borio ili zaustavio, čete pustolova koje su pronašle nezaštićenu zemlju, nastavljale su užasno pustošenje. Goti, koje je zaostalost u oružju primoravala da beže pred tolikim narodima, nastanili su se u Italiji, Galiji i Španiji. Vandali su zbog sopstvene slabosti napustili Španiju, prešli u Afriku gde su osnovali veliko carstvo.

Justinijan je mogao da opremi svega pedeset brodova protiv Vandala, i kad se Velizar iskrcao, imao je samo pet hiljada vojnika.⁸ Bio je to smeli podvig. Lav koji je protiv njih prethodno poslao flotu sastavljenu od svih brodova sa Istoka, na kojima se našlo sto hiljada ljudi, nije osvojio Afriku i gotovo je izgubio Carstvo.

Ove velike flote, poput velikih kopnenih vojski, jedva da su ikad postigle uspeh. Kako iscrpljuju državu ako je ratovanje dugo, ili ako ih zadesi nevolja, nije im moguće pružiti pomoć niti ih popuniti. Ako deo bude izgubljen, ono što preostaje postaje bezvredno jer ratni brodovi i prevoz, konjica, pešadija, municija, ukratko različiti rodovi, zavise od celine. Usporenost u osvajanju uvek ima

⁹ Justinijan mu je dopustio samo trijumf nad Afrikom. (M.)

¹⁰ Videti Sudu, *Velizar*. (M.)

za posledicu da neprijatelj bude spreman. Osim toga, pohodi se retko dešavaju u pogodno vreme; češće padaju u nevreme, pošto je toliko različitih stvari retko spremno i nekoliko meseci posle vremena u kojem su očekivane.

Velizar je napao Afriku i pri tome mu je dosta pomoglo što je veliku količinu municije dovlačio sa Sicilije za hvaljujući sporazumu sa Amalasuntom, kraljicom Gota. Kad je upućen da napadne Italiju, započeo je osvajanje Sicilije uvidevši da Goti tako uspevaju da se izdržavaju. Izgladnjivao je neprijatelja a sam je imao svega u izobilju.

Velizar je osvojio Kartaginu, Rim i Ravenu, poslao je kraljeve Gota i Vandala kao zarobljenike u Carigrad, gde su posle dugo vremena obnovljeni trijumfi.⁹

Glavni razlozi njegovih uspeha mogu da se objasne osobinama ovog velikana.¹⁰ Vojskovođa koji je sledio načela starih Rimljana, stvorio je i vojsku koja je umnogome bila nalik staroj rimskoj vojsci.

U poniženosti su velike vrline obično skrivene ili izgubljene; ali Justinijanova tiranska vladavina nije mogla da slomi veličinu njegovog duha ili nadmoć uma.

I evnuh Narzes doprineo je da ova vladavina postane slavna. Kako je odgojen u palati, imperator je imao u nje ga velikog poverenja jer vladari uvek smatraju dvorjane svojim najodanijim podanicima.

Ali rđavo držanje Justinijana, njegovo rasipništvo, zastrašivanje, pljačka, njegova strast za graditeljstvom, promenama, reformama, njegova nestalnost u namerama, mučna i slaba vladavina pogoršana njegovom poodmaklom starošću – sve su to bile istinske nesreće smešane sa beskorisnim uspesima i ispraznom slavom.

Ova osvajanja koja su više bila posledica posebnih

¹¹ Dva carstva su se međusobno utoliko više pljačkala što je slabila nada u očuvanje stečenih poseda. (M.)

¹² Carica Teodora. (M.)

okolnosti nego snage Carstva, sve su poremetila. Dok su vojske time bile zaokupljene, novi narodi su prelazili Dunav i pustošili Iliriju, Makedoniju i Grčku. A Persijanci su u četiri pohoda naneli nezalečive rane Istoku.¹¹

Što su ova osvajanja bila brža, bila su slabije učvršćena; Italija i Afrika su jedva bile osvojene a bilo je potrebno ponovo ih osvajati.

Justinijan je uzeo ženu iz pozorišta koja se tamo dugo prostituisala.¹² Moć koju je imala nad njim, bila je besprimerna u istoriji, i stalnim mešanjem strasti i ženskih hirova u državne poslove, ona je podrivala najveće pobeđe i uspehe.

Na Istoku je višeženstvo oduvek bilo rasprostranjeno, kako bi bila uklonjena izuzetna nadmoć koje žene imaju nad nama u ovim krajevima. Ali u Carigradu, zakon koji je propisivao jednu ženu, dao je prevlast ovom polu što je ponekad slabilo vladavinu.

Carigradsko stanovništvo bilo je stalno podeljeno na dve stranke: plave i zelene. Ova podela je poticala iz naklonosti koje su u pojedinim pozorištima sticali izvesni glumci u odnosu na ostale: u cirkuskim igrama, kola čiji su vozači bili odeveni u zeleno takmičili su se sa onima odevenim u plavo, i svako se opredeljivao za jednu stranu u opštoj pomahnitalosti.

Ove dve stranke proširile su se po svim gradovima Carstva i mahnitost koja ih je pokretala, rasla je srazmerno veličini gradova, što će reći lenjosti većeg dela stanovnika.

Ali podele, uvek neophodne da bi se održala republika, mogle su da budu isključivo kobne po

¹³ To je bila stara bolest: Svetonije kaže da je Kaligula, privržen stranci zelenih, mrzeo narod jer je ovaj pljeskao drugoj strani. (M.)

¹⁴ Da bi se stekla predstava o duhu tog vremena, treba pogledati Teofana koji prenosi dugi razgovor održan u pozorištu između zelenih i imperatora. (M.)

vlast imperatora, jer su dovodile samo do promene suverena a ne i do ponovnog uspostavljanja zakona i uklanjanja zloupotreba.

Justinijan koji je bio naklonjen plavima i uskraćivao pravdu zelenima,¹³ zaoštrio je odnose među dvema strankama i time još više produbio sukob.

Suprotstavljenost se toliko zaoštrila da je vlasti lišila svakog ugleda: plavi se nisu plašili zakona jer ih je imperator od njih štitio; zeleni su prestali da ih poštuju, jer zakoni više nisu mogli da ih zaštite.¹⁴

Sve veze, prijateljske, rodbinske, veze iz obaveze ili zahvalnosti, bile su raskinute. Porodice su uništavale same sebe; svaka propalica koja bi poželeva da izvrši zločin pripala je stranci plavih a svaki koga su opljačkali ili ubili pripao je zelenima.

Vlada je bila ne samo bezobzirna nego i okrutna: imperatoru nije bilo dovoljno da svojim podanicima nanosi opštu nepravdu iscrpljujući ih izuzetnim nametima, već ih je uznemiravao i svim vidovima tiranisanja u njihovim pojedinačnim poslovima.

Naravno, ne bih bio sklon da poverujem svemu što nam o ovom predmetu pripoveda Prokopije u svojoj *Tajnoj istoriji*, jer hvalospevi ovom vladaru koje je nagomilao u svojim drugim delima, slabe njegovo svedočanstvo u ovom, u kome nam ga odslikava kao najglupljeg i najokrutnijeg tiranina.

Ali priznajem da su me dve stvari privukle *Tajnoj istoriji*: prva je da ona dobro opisuje začuđujuću slabost Carstva krajem njegove vladavine i pod sledećim vladarima.

Druga je spomenik koji i danas postoji među nama – zakoni ovog imperatora u kojima je pravosuđe pokazalo više promena tokom nekoliko godina nego u poslednjih tri stotine godina naše monarhije.

¹³ Videti Justinijanove *Novele*. (M.)

Ove promene su većinom u stvarima bez velike važnosti¹⁵ da se ne zapaža nijedan razlog zbog kojih bi se neki zakonodavac našao pozvanim da ih učini – izuzev ukoliko se ne prihvati objašnjenje iz *Tajne istorije* koje okrivljuje Justinijana da je podjednako prodavao svoja ubeđenja i zakone.

Ali ono što je najviše naškodilo političkom stanju vlasti, bio je njegov projekat da sve ljude dovede do istog mišljenja u religioznim stvarima, i to pod okolnostima koje nisu skrivale njegovu nesmotrenost.

Kao što su stari Rimljani jačali svoje carstvo dopuštajući u njemu svaki vid religije, tako su docnije uništavane, jedna za drugom, sekte koje se nisu ukorenile.

Ove sekte su predstavljale čitave narode. Pošto su ih Rimljani potčinili, neki su, poput Samarićana i Jevreja, očuvali staru religiju. Drugi su se raselili po ostalim provincijama kao Montanovi sledbenici u Frigiji ili manihejci, sabatinci i arijanci. Osim toga, veći broj ruralnog stanovništva ostao je tvrdoglavo privržen idolopoklonstvu kao religiji sirovoj poput njih samih.

Justinijan je uništio ove sekte mačem i zakonima, prisiljavajući ih na pobunu. Bio je prisiljen da ih istrebi uz

¹⁶ Knjiga IV, glava X. (M.)

¹⁷ Avgust je uspostavio devet krajina ili marki; pod sledećim imperatorima broj je porastao. Varvari su se pojavljivali tamo gde ih ranije nije bilo. A Dion, knjiga LV, izveštava da ih je u njegovo doba, pod carom Aleksandrom, bilo trinaest. Na osnovu pregleda Carstva, pisarog posle Arkadija i Honorija, vidi se da ih je samo u Istočnom carstvu bilo petnaest. Pamfilija, Likaonija, Pisidija su postale marke; a čitavo Carstvo bilo je prekriveno utvrđenjima. Aurelije je bio primoran da utvrdi Rim. (M.)

¹⁸ I u Engleskoj. (M.)

posledicu da su mnoge provincije ostale neobrađene. Verovao je da je povećao broj vernih; a samo je smanjio broj muškaraca.

Prokopije nam pripoveda da je uništenjem Samarićana, Palestina opustela. Pri tome je zapanjujuća činjenica da je Carstvo oslabljeno ovim zanosom prema religiji na istom mestu gde će znatno docnije prodrati Arabljani i uništiti ga.

Dok je car toliko široko proširio netoleranciju, zbuñujuće je da se sam nije saglasio sa caricom oko najbitnijih pitanja. On je sledio Halkedonski sabor a carica je bila naklonjena onima koji su mu se protivili, bez obzira – kako nam kaže Evagrije – da li su to radili s dobrom namerom ili iz nekog skrivenog motiva.¹⁶

Kad čitamo Prokopijeve spise o Justinijanovim građevinama i vidimo utvrđenja i kule koje je ovaj vladar svugde podizao, pod stalnim smo utiskom – prilično pogrešnim – o državi u punom procvatu.

Na početku, Rimljani nisu imali nikakvih utvrđenja. Sve svoje poverenje poklanjali su vojsci koja je bila razmeštena duž reka, gradeći na izvesnoj razdaljini kule u kojima su konačili vojnici.

Ali, kada im nije preostalo ništa izuzev slabe vojske ili čak ni nje, granica više nije branila unutrašnjost i postalo je

neophodno utvrditi je. A onda su izgradili utvrđenja ali izgubili snagu, dobili više skloništa i manje sigurnosti.¹⁷ Kako predeli više nisu bili naseljeni izvan utvrđenih mesta, ova su podizana na svim stranama. To je podsećalo na Francusku u doba Normana¹⁸ – koja nikada nije bila toliko slaba kao onda kada su njena sela bila opasana bedemima.

Prema tome, svi ovi spiskovi sa imenima utvrđenja koja je Justinijan sagradio, a kojima Prokopije ispunjava čitave stranice, svedoče samo o slabosti Carstva.

XXI

NEREDI U ISTOČNOM CARSTVU

U ovo doba Persijanci su se našli u povoljnijem položaju od Rimljana. Nisu mnogo strahovali od naroda sa severa,¹ jer ih je deo planine Taurus između Kaspijskog mora i Crnog mora razdvajao od ovih naroda i zato što su čuvali vrlo uzani prolaz, zatvoren vratima,² koji je bio jedino mesto kroz koje se konjica mogla provući. Na svim drugim mestima varvari su morali da se spuštaju liticama i ostave konje od kojih je zavisila sva njihova snaga. Ali i dalje ih je sprečavao Araks, duboka reka koja teče sa zapada na istok, na kojoj su prelazi bili lako odbranjivi.³

Štaviše, Persijanci su bili mirni na istočnoj granici, dok su na jugu izlazili na more. Bilo im je lako da arablanske vladare, koji su razmišljali samo o međusobnoj pljački, drže podeljenim. Stoga zapravo i nisu imali neprijatelja osim Rimljana. „Znamo”, rekao je neki Hormisdin izaslanik,⁴ „da su Rimljani zaokupljeni brojnim ratovima i da se moraju boriti protiv gotovo svih naroda.

¹ Huna. (M.)

² Kaspijska vrata. (M.)

³ Prokopije, *Ratovi Persijanaca*. (M.)

⁴ Menandrove *Poslanice*. (M.)

⁵ Ova reč potiče iz grčkog jezika i znači rođen u porfiri.

S druge strane, znaju da mi ratujemo samo protiv njih.” U meri u kojoj su Rimljani zapostavili vojnu veštinu, Persijanci su je negovali. „Persijanci”, rekao je Velizar svojim vojnicima, „ne nadmašuju vas hrabrošću; njihova jedina prednost nad vama je disciplina.”

U pregovaranjima su stekli podjednaku nadmoć kao i u ratovanju. Pod izgovorom da moraju da drže garnizon na Kaspijskim vratima, zahtevali su danak od Rimljana – kao da svaki narod nije morao da čuva svoje granice. Uveli su namete za mir, primirje, obustavljanje borbi, za vreme provedeno u pregovorima i za vreme koje su proveli ratujući.

Kad su Avari prešli Dunav, Rimljani su – obično zao kupljeni borbama protiv Persijanaca onda kada je trebalo da se bore protiv Avara, i borbama protiv Avara onda kada je trebalo da zaustave Persijance – ponovo bili primorani da plate danak, a carski sjaj je počeo da bleđi u pogledima drugih naroda.

Justin, Tiberije i Mavrikije marljivo su radili na odbrani Carstva. Mavrikije je imao vrlina, ali su one bile umanjene neverovatnom pohlepom ovog vladara.

Avarski kralj je ponudio da vrati zarobljenike koje je odveo Mavrikiju za pola srebrnjaka po glavi; pošto je odbijen, preklao ih je. Razbešnjena rimska vojska se pobunila i kako su se istovremeno pobunili i zeleni, centurion Foka je doveden na presto i osudio je na smrt Mavrikija i njegovu decu.

Istorija Grčkog carstva – tako ćemo ubuduće zvati Rimsko carstvo – predstavlja mozaik pobuna, nemira i izdajstava. Podanici nisu ni pomišljali na vernost vladarima. A smene imperatora bile su neprestane tako da je zvanje

⁶ Zenon je mnogo doprineo da se uspostavi ova olakšica. Videti Malha, *Vizantijska istorija*, u *Odlomcima iz poslanstava*. (M.)

Porfirogenita⁵ – rođenog u odajama u kojima se porađaju imperatorke – bio osobeni naziv koji je moglo poneti svega nekoliko vladara iz različitih carskih porodica.

Svi putevi su vodili ka carskoj vlasti. Do nje se stizalo uz pomoć vojnika, sveštenstva, Senata, seljaka, žitelja Carigrada i drugih gradova.

Pošto je hrišćanska vera zagospodarila Carstvom, stalno su se javljale mnoge jeresi koje su morale da budu osujećene. Kad je Arije negirao božansku prirodu Reči, Makedonci božansku prirodu Svetog duha, Nestorije jedinstvo ličnosti Isusa Hristosa, Evtihije njegove dve prirode, a monoteleti njegove dve volje, bilo je neophodno sazvati sabore protiv njih. Kako sve odluke ovih sabora nisu bile smesta opšteprihvaćene, nekoliko careva se ponovo priklonilo osuđenim zabludama. I kako nijedan narod nije osećao tako ostru mržnju prema jereticima kao Grci koji su verovali da su zaraženi ako su govorili ili živeli sa nekim od njih, mnogi su carevi izgubili naklonost svojih podanika. A narod se navikao da vladare – kao buntovnike protiv Boga – smatra retko odabranim kroz Proviđenje da bi vladali nad njima.

Zbog stava utemeljenog na mišljenju da se krv hrišćana ne sme prolivati – mišljenje koje se sve više ukorenjivalo otkako su se pojavili muhamedanci – zločini koji nisu bili u neposrednoj vezi sa verom, blago su kažnjavani. Zvaničnici su presuđivali vađenje očiju, ili odsecanje nosa ili kose, ili neki drugi vid sakaćenja onih koji su podsticali pobunu ili nasrnuli na vladarevu ličnost.⁶ Tako su ovakve akcije mogle da budu preduzimane bez opasnosti, čak i bez neke odvažnosti.

Zahvaljujući poštovanju koje je narod imao prema carskim znamenjima, ko god bi se usudio da ih stavi na

⁷ Videti Nikitu, *Život Andronika Komnina*. (M.)

sebe, smesta je privlačio pažnju. Zločin je bio nositi skerletne tkanine ili ih imati kod kuće, ali čim bi ih neko ode-nuo, sticao je sledbenike više zbog poštovanja prema odeždi nego prema ličnosti.

Ambiciju je i dalje izazivalo neobično ludilo toga do-ba: jedva da je bilo nekoga od ugleda ko nije posedovao nekakvo predskazanje koje mu je obećavalo Carstvo.

Duševne bolesti su retko lečene.⁷ Gatanje po zvezda-ma i veština proricanja kroz predmete porinute u vodenu posudu, zamenila su za hrišćane proricanje iz utrobe žr-tava ili ptičjeg leta, koja su iščezla s paganstvom. Ispra-zna obećanja pokretala su većinu nepromišljenih poje-di-načnih poduhvata kao što su na isti način postala mu-drost kojom su se rukovodili vladari.

Kako su se nevolje u Carstvu svakim danom povećava-le, javila se prirodna sklonost da se njeni ratni neuspesi i sramni sporazumi pripišu nesposobnosti onih koji vladaju.

Prevrtati koji su se javljali dovodili su do novih prevra-ta i posledica je zauzvrat postajala uzrok. Kako se mno-go različitih porodica smenjivalo na prestolu, Grci nisu bili privrženi nijednoj od njih. A kako je sreća uskratila carevima naklonost na bilo kom polju, nije bilo tako ni-skog roda niti ništavnih zasluga da bi mogla ugasiti nadu da se neko domogne prestola.

Mnogi primeri ukorenjeni u narodu oblikuju njegov op-šti duh i stvaraju običaje, koji vladaju carski poput zakona.

Velike poduhvate, izgleda, teže je izvesti danas nego što je to nekad bio slučaj. Takvi poduhvati danas i nekad ne mogu da se porede jer su veze među narodima danas takve da svaki vladar na svim dvorovima ima svoje mini-stre i može uvek steći izdajnike u svim kabinetima. Otkriće poštanske službe dovelo je do munjevitog širenja vesti sa svih strana.

Veliki poduhvati ne mogu se obaviti bez novca a tr-govci su kontrolisali novac posle nastanka menica. Iz ovog razloga, trgovački poslovi često su bili vezani za dr-žavne tajne, a ovi ljudi nisu štedeli truda da ih otkriju.

Promene u tečajnim listama, bez jasnih razloga, pobu-dile su mnoge ljude da potraže uzroke tome i konačno ih i pronadu.

Otkriće štampe koje je stavilo knjigu u svačije ruke; otkriće gravure koje je geografske karte učinilo dostup-nim i, konačno, stvaranje novina⁸ dovele su ljude u stanje bolje obaveštenosti o stvarima od opšteg interesa a to im je omogućilo da se i lakše obaveste o tajnim aktivnostima.

Posle otkrića poštanske službe, otežane su zavere u dr-

⁸ Dnevници.

žavama jer je javnost držala u svojoj vlasti sve lične tajne.

Vladari mogu brzo da deluju jer u svojim rukama imaju državnu silu; zaverenici moraju da deluju polako jer im nedostaju sredstva. Ali, otkako je sve moglo da bude rasvetljeno brzo i sa lakoćom, zaverenici su otkrivani bez obzira koliko malo vremena su izgubili u svojim dogovaranjima.

XXII

SLABOST ISTOČNOG CARSTVA

U opštoj pometnji, kada je Fokina vlast postala nesigurna, Irakilje je stigao iz Afrike i ubio ga. Našao je porobljene provincije i uništene legije.

Tek što je učinio nešto da ova zla otkloni, probili su se Arapi iz svoje zemlje da bi proširili svoju veru i carstvo koje je osnovao Muhamed.

Nikad nije bilo viđeno takvo napredovanje. Najpre su osvojili Siriju, Palestinu, Egipat i Afriku, te su napali Persiju.

Bog je dopustio da njegova vera izgubi prevlast u tolikim krajevima ne zato što se nje odrekao, već zato što – bez obzira da li je reč o poniženju ili slavi – ona uvek mo-

¹ Zosima, knjiga IV. (M.)

² Videti šta kaže Zosima, knjiga I, o Aurelijanovoj i palmirskoj knjici; videti i Amijana Marcelina, o knjici Persijanaca. (M.)

³ Bile su to uglavnom poplavljene zemlje koje je ljudska umešnost preobrazila u pogodna ljudska staništa.

⁴ Videti Amijana Marcelina, knjiga XXVII. (M.)

⁵ Tamošnje podneblje nije više toliko oštro kao što su govorili stari pisci. (M.)

⁶ Cezar kaže da su germanski konji bili ružni i mali. (*Galski rat*, knjiga IV, glava II). I Tacit, *O običajima Germana*, kaže: *Germania pecorum fecunda, sed pleraque improcera*. (M.)

⁷ Zonara, *Život Konstantina Bradatog*. (M.)

že da proizvodi svoj prirodni uticaj i da posvećuje.

Religija i carstva napreduju na različite načine. Jedan slavni pisac je rekao da je sasvim zadovoljan bolešću jer je bolest pravo stanje hrišćana. Slično tome, moglo bi se reći da su ponižavanja crkve, raseljavanje njenih vernika, uništavanje njenih hramova, patnje njenih mučenika, prilika za njenu slavu, a onda kada se svetu ona učini pobe-donosna, obično bi nastupilo doba njene propasti.

Ovaj čuveni događaj u vezi sa arabljanskim osvajanjem brojnih zemalja ne sme se objašnjavati samo oduševljenjem. Saraceni su se dugo vremena odlikovali kao pomoćne čete Rimljana i Persijanaca; Hozrojevi i oni bili su najbolji strelci na svetu. Aleksandar Sever i Maksimin su ih uzimali u službu kad god je bilo moguće, i sa velikim uspehom ih koristili protiv Germana koje su izdaleka uništavali. Pod Valensom ni Goti nisu mogli da im odolevaju.¹ Naposljetku, bili su i najbolja konjica toga doba.

Rekli smo da su kod Rimljana evropske legije bile bolje od azijskih. Ali, za njihove konjice važno je suprotno; govorim o konjicama Parćana, Hozrojevac i Saracena. A ono što je zaustavilo rimska osvajanja, posle Antioha, bio je novi tatarski narod čija je konjica bila najbolja na svetu i preotela im gornju Aziju.

Ova konjica je bila teška,² dok je evropska bila laka; danas je obratno. Holandija i Frizija još nisu nastale³ a Nemačka je bila puna šuma, jezera i močvara, u kojima je konjica bila od slabe koristi.

Otkako su uređeni rečni tokovi, močvare su iščezle pa se Nemačka preobrazila. Valentinijanovi graditeljski rado-

⁸ Teofilakt, knjiga II, glava III, *Istorija imperatora Mavrikijsa*. (M.)

⁹ *Istorija saracenskog osvajanja Sirije, Persije i Egipta*, od M. Oklija. (M.)

¹⁰ Zonara, *Život Romana Lakapina*. (M.)

¹² Nikita, *Život Jovana Komnina*. (M.)

vi na Nekru i rimski na Rajni⁴ izazvali su velike promene.⁵ A uspostavljanjem trgovine, oblasti u kojima se ranije nisu gajili konji počele su sa njihovim uzgojem i korišćenjem.⁶

Pošto je Konstantin, Iraklijev sin, otrovan a njegov sin Konstans ubijen na Siciliji, nasledio ga je njegov najstariji sin, Konstantin Bradati.⁷ Velikodostojnici iz istočnih provincija sabrali su se i želeli da krunišu dva njegova brata, držeći da je razumno imati tri imperatora kao što je potrebno verovati u Svetu trojicu.

Grčka istorija je puna ovakvih događaja. Kada bi uskogrudost uspeła da oblikuje narodni karakter, mudrost bi se povukla iz njihovih poduhvata i javili bi se nemiri bez povoda kao i prevrati bez motiva.

Opšta dvoličnost otupela je duh i iscrpla čitavo Carstvo. Carigrad je zapravo bio jedini istočni grad u kojem je preovladala hrišćanska vera. Ali lakomislenost, lenjost i obamrlost azijskih naroda smešali su se tu sa pobožnošću. Od hiljade primera, pomenuću samo Filipika, Mavrikijevog vojskovođu, koji se, gotov da preda bitku, zaplakao pri pomisli na veliki broj ljudi koji će biti ubijeni.⁸

Suze koje su neki Arapi prolivali, kada je njihov vojskovođa sklopio primirje koje ih je sprečavalo da proliavaju hrišćansku krv,⁹ bile su posve drugačije prirode.

Dvolična i fanatična vojska potpuno su različite. Pri mećujemo to u naše doba u onoj čuvenoj revoluciji, u kojoj je Kromvelova vojska bila poput arapske a vojske Irake i Škotske poput Grka.

Nerazumno sujeverje, koje razara um isto tako kako ga religija uzdiže, pretočilo je svu vrlinu u neznalačku i

¹² Znatno ranije, Valent je doneo zakon da bi ih obavezao na ratnu službu i pogubio one koji ga nisu poslušali. (Jornandes, *De Regn. Success.*; i zakon XXVI, cod. *De Decur.*) (M).

¹³ Sve što ćemo ovde videti o grčkim monasima ne odnosi se na njihov stalež; jer se ne može reći da neka stvar nije dobra samo zato što je u izvesnim vremenima ili zemljama bila zloupotrebljena. (M.)

glupavu strast prema ikonama i nateralo ljude da im poklone svoje poverenje. A bili su poznati primeri vojskovođa koji su dizali opsade¹⁰ ili gubili gradove¹¹ samo da bi zadobili nekakvu relikviju.

Hrišćanska vera se izobličila u Grčkom carstvu do mere koju je dostigla među današnjim Moskovljanima, pre nego što je car Petar I pobudio narod na novi život i uveo više promena u državi kojom vlada nego što osvajači donose onima koje porobljavaju.

Lako je poverovati da su Grci zapali u neku vrstu idolopoklonstva. Italijanima i Nemcima toga doba teško se može prebacivati da su bili privrženi spoljašnosti obožavanja. Ipak, kad se grčki istoričari pozivaju na divljenje Italijana prema relikvijama i ikonama, to zvuči poput deklaracija Kalvinovih protivnika. Kad su Nemci prolazili na putu do Svete zemlje, Nikita kaže da su ih Jermeni primili kao prijatelje jer nisu poštovali ikone. Dakle, ako po mišljenju Grka, Italijani i Nemci nisu pokazali dovoljno poštovanja prema ikonama, koliko veliko je tek ono moralo da bude kod njih samih?

Istok se našao pred situacijom da prisustvuje umnogome istovetnom prevratu kakav se odigrao dva veka ranije na Zapadu, kad je obnovom književnosti, narod počeo da oseća zloupotrebe i prestupe kojima je bio izložen. I dok su svi tražili leka ovim nevoljama, ljudi koji su bili lukavi, ali nedovoljno poslušni, uzdrмали su Crkvu umesto da je reformišu.

Lav Isavrijanac, Konstantin Kopronim i njegov sin Lav predvodili su ikonoborstvo. I pošto je carica Irina ponovo uspostavila ikonopoklonstvo, Lav Jermenin, Mihailo Mucavi i Teofil ponovo su ga ukinuli. Ovi vladari su

¹⁴ Lav Đakon, *Život Lava Jermenina*. Videti Sudin članku o Konstantinu, Lavovom sinu. (M.)

¹⁵ Knjiga IV. (M.)

¹⁶ Videti Pahimera, knjiga VIII. (M.)

verovali da ovo poklonstvo mogu oslabiti samo ako ga unište. Objavili su rat monasima koji su smetali državi,¹² i neprestano se služeći krajnjim sredstvima, želeli su da ih istrebe mačem umesto da nastoje da ih dovedu u red.

Optuženi za idolopoklonstvo od pristalica novog pokreta, monasi¹³ su ih anatemisali optužujući ih za vraćanje.¹⁴ Pokazujući ljudima crkve ogoljene od ikona i svega ostalog što je prethodno predstavljalo predmet njihovog poštovanja, nisu im dopustili da pomisle kako bi takve crkve mogle da posluže svemu samo ne služenju đavolu.

Sukob oko ikona bio je toliko žestok da je naposletku postalo nemoguće razumnim ljudima da predlože umerno rešenje i to zbog njegove težine po vrlo osetljivom pitanju vlasti. Pošto su uzurpirali vlast, monasi nisu mogli da je prošire a da stalno ne dodaju nove oblike poklonstva čiji su deo i sami bili. Zbog toga su ikonoborački ratovi oduvek bili ratovi protiv njih i zbog toga, kad je njihova stvar pobedila, njihova moć više nije poznavala granice.

Isto što se tada desilo, ponovilo se nekoliko stoleća kasnije u sporu Varlaame i Akindina sa monasima što je potresalo Carstvo do njegove propasti. Spor je nastao oko toga da li je svetlost koja se pojavila oko Hrista na Tavorskoj gori bila stvorena ili nestvorena. Monasima je bilo svejedno da li je u pitanju jedno ili drugo, ali pošto ih je Varlaama direktno napadao, svetlost je morala da bude nestvorena.

Zbog rata koji su ikonoborački imperatori objavili monasima, podstaknuti da donekle uspostave načela vlasti, javni prihodi su korišćeni u narodnu korist i, napokon, uklonjeni su iz državnog tela.

Kada pomislim na duboko neznanje u koje je grčko sveštenstvo gurnulo verne, ne mogu a da ga ne uporedim sa onim Skitima kod Herodota¹⁵ koji su vadili oči robovi-

¹² Zonara i Ničifor, *Život Vasilija i Lava*. (M.)

¹³ Pahimer, knjiga VII. (M.)

ma da ih ništa ne bi ometalo u mešanju mleka.

Carica Teodora je vratila ikone, a monasi su ponovo započeli da zloupotrebljavaju opštu pobožnost. Išli su dotle da potisnu i svetovno sveštenstvo koje je držalo sva važna sedišta¹⁶ i postepeno isključivali sve svetovnjake iz episkopske službe. To je ove monahe učinilo bahatima. Ako ih uporedimo sa latinskim sveštenstvom i ako uporedimo delovanje papa sa carigradskim patrijarsima, vidimo da su jedni bili mudri koliko su drugi bili bezdušni.

Čudna je to protivrečnost ljudskog uma. Verski služitelji među ranim Rimljanima nisu bili isključeni iz službe ili društva, ali su se slabo bavili svojim poslom. Kada je uspostavljena hrišćanska vera, crkvenjaci su se slabo zanimali svetovnim poslovima koji su im bili tuđi. Ali, kad je Carstvo počelo da se raspada, a monasi ostali jedino sveštenstvo, ovi ljudi – obavezani posebnim zavetom da izbegavaju i plaše se svetovnih poslova – grabili su svaku priliku da u njima učestvuju. Nikad nisu prestali da unose nemir i potresaju svet iz kojeg su se povukli.

Bez monaha nisu vođeni ni državni poslovi, ni mir, ni rat, ni primirje, ni pregovori, niti su sklapani brakovi. Vladarski saveti su bili ispunjeni njima, a narodne skupštine su gotovo u celosti bile od njih sastavljene.

Teško bi se poverovalo kakvu je to nesreću donelo. Oni su oslabili duh vladara i naterali ih da čak i dobra dela čine nepromišljeno. Dok je Vasilije uzeo ratnike svoje mornarnice za gradnju crkve svetog Mihajla, ostavio je Saracenima da pljačkaju Siciliju i zauzmu Sirakuзу. A njegov naslednik Lav koji je sa istom svrhom upotrebio svoju flotu, pustio ih je da zauzmu Tauromenij i ostrvo Lemnos.¹⁷

¹⁶ Pahimer, knjiga VI, glava XXIX. Koristili smo prevod g. predednika Kuzena. (M.)

¹⁷ Paleolog, videti *Istoriju dvojice Andronika*, koju je napisao Kantakuzen, knjiga I, glava I. (M.)

Andronik Paleolog se odrekao mornarice budući siguran da je Bog toliko srećan oduševljenošću za crkveni mir da se neprijatelj neće usuditi da ga napadne. Isti vladar je strahovao da će Bog tražiti da položi račun o vremenu koje je proveo vladajući državom – vremenu ote-
 totem od duhovnih poslova.¹⁸

Grci, veliki brbljivci, velike svađalice i rođeni sofisti, nikada nisu prestali da uvlače veru u sukobe. Kako su monasi uživali veliki ugled na dvoru koji je slabio kako je postao iskvareniji, monasi i dvor su se uzajamno optuživali a krivica je bila i kod jednih i kod drugih. Ishod je bio da je sva pažnja imperatora bila zaokupljena da pomire, a često i da utiču na bogoslovske rasprave koje su bivale utoliko štetnije koliko su bile žešće.

Videvši zastrašujuća razaranja Turaka u Aziji, Mihailo Paleolog čija je vladavina protekla u potresima zbog verskih rasprava, uzviknuo je sa olakšanjem da su naglo oduševljenje izvesnih osoba koje su ocrnjivale njegovu vladavinu i podsticale njegove podanike na pobunu protiv njega, primorale da u svoje održanje uloži svu svoju snagu a pokrajine prepusti propadanju. „Zadovoljio sam se”, reče, „da u ove daleke oblasti uputim namesnike koji su, što iz podmićenosti što iz straha od kažnjavanja, skrivali potrebe ovih krajeva od mene.”¹⁹

Carigradski patrijarsi su imali ogromnu moć. Tokom narodnih buna, imperatori i državni uglednici povlačili su se u crkve i pošto bi patrijarh odlučio da li će ih predati ili ne, a ovo pravo je koristio po svojoj volji, pokazivao je ti-

me, iako posredno, da je sudija u svim javnim poslovima.

Kada je Andronik Stariji²⁰ upozorio patrijarha da bi trebalo da se bavi crkvenim poslovima a da njemu prepusti upravljanje Carstvom, patrijarh je uzvratilo: „To je isto kao kada bi telo reklo duši: tvrdim da nemam ničeg zajedničkog sa vama, i nije mi potrebna nikakva pomoć da obavljam svoje funkcije.”

Pošto su ovakva čudovišna nastojanja bila vladarima nepodnošljiva, patrijarsi su često zbacivani sa svojih prestola. Ali u sujevernoj državi, u kojoj su sve crkvene aktivnosti patrijarha za koga bi se pomislilo da je uzurpator, bile štetočinske – ovo je izazivalo stalne raskole jer je svaki patrijarh – stari, novi, najnoviji – imao svoje pristalice.

Ovakve svađe su bile žalosnije nego one koje su se ticale dogme, jer su bile nalik hidri čiji se svaki odsečeni krak uvek može obnoviti.

Sukobi koji su besneli, postali su toliko prirodno stanje Grcima da je Kantakuzen, kada je zauzeo Carigrad, zatekao cara Jovana i carica Anu koji su bili zaokupljeni savetom protiv nekih neprijatelja monaha.²¹ A kad je Mehmed I podigao opsadu oko grada, ni to nije moglo da prekine tamošnje bogoslovske mržnje,²² pa je narod bio zabrinutiji zbog Florentinskog sabora nego zbog turske najeзде.²³

U običnim sporovima svako zna da se može naći u zabludi i stoga nije do krajnosti svojeglav ili tvrdoglav. Ali u raspravama o veri, po prirodni stvari, svaka osoba je uverena da je njeno mišljenje ispravno i svi se razbesnimo zbog onih koji uporno insistiraju da promenimo gledište umesto da se oni predomisle.

Čitaoci Pahimerove istorije lako će uočiti nesposobnost

²¹ Kantakuzen, knjiga III, glava XCIX. (M.)

²² Duka, *Istorija poslednjih Paleologa*. (M.)

²³ Pitali su se uzajamno da li je neko slušao službu sveštenika koji je pristao na uniju: razbežali bi se kao pred vatrom. Velika crkva je smatrana oskrnavljenim hramom. Monah Genadije je bacao anateme na sve one koji bi poželeti mir. (Duka, *Istorija poslednjih Paleologa*) (M.)

²⁴ Andronik Paleolog. (M.)

²⁵ Pahimer, knjiga I. (M.)

²⁶ Evagrije, knjiga III. (M.)

²⁷ Prokopije, *Tajna istorija*. (M.)

²⁸ Zonara, *Život Iraklija*. (M.)

²⁹ Nikita, *Život Manojla Komnina*. (M.)

bogoslova, i tada i kasnije, da se među sobom usaglase. Na ovim stranicama vidimo imperatora²⁴ koji ih čitavog života okuplja, sluša ih, miri ih i opet vidimo kako hidra sukoba i dalje narasta. I osećamo da se na isti način, uz istu strpljivost, iste nade, istu želju da se stvar zaključi, istim običnim stavom prema spletkama, istim poštovanjem prema mržnjama, nikada ne bi sporazumeli do samog kraja sveta.

Ovo je prilično upečatljiv primer. Na carev zahtev, pristalice patrijarha Arsenija sklopile su sporazum sa pristalicama patrijarha Josifa, dogovorivši se da obe strane svoje zahteve zapišu na posebnom listu papira, da oba lista budu bačena u vatru, da ukoliko jedan od listova ne izgori bude uslišen Božji sud, a da ukoliko oba izgore, oni odustanu od svojih razlika. Vatra je progutala oba lista, dve stranke su se ujedinile i mir je potrajao jedan dan. No, sledećeg dana, rekli su da je promena u njihovim pogledima morala da usledi zbog unutrašnjeg ubeđenja a ne zbog slučaja, i rat je nastavljen još žešće nego ranije.²⁵

Trebalo bi pokloniti veliku pažnju bogoslovskim raspravama; ukoliko je to moguće učiniti neopaženo. Napori kojima se neko upinje da ih primiri, samo uvećava njihov prestiž: to pokazuje da je njihovo mišljenje toliko važno da određuje mir u državi i sigurnost vladara.

Nije moguće okončati njihove rasprave slušajući doskočice, kao što ne bi bilo moguće ukinuti dvoboje osnivanjem škola u kojima bi se učili pojmu poštenja.

Grčki carevi su bili toliko neoprezni, da su u svojoj slepoj revnosti sami izazivali prepirke čak i pošto bi se one utišale. Anastasije,²⁶ Justinijan,²⁷ Iraklije,²⁸ Manojlo

Komnin²⁹ predlagali su verske članke sveštenstvu i narodu, koji bi odbacili i istinu iz svojih usta čak i da su je tako zatekli. Tako, grešeći u formi i obično u suštini, željni da pokažu svoju prodornost koju su mogli da pokažu i u toliko drugih poslova koji su im poveravani, poduhvatili su se zaludnih rasprava o prirodi Boga, koja je skrivena učenicima, zbog njihove gordosti, a ne pokazuje se više ni moćnicima.

Vara se onaj koji smatra da na svetu postoji ljudska vlast koja je u svakom pogledu neograničena. Nikada je nije bilo, niti će je biti, jer je i najveća vlast uvek ograničena na neki način. Neka Veliki gospodar nametne novi porez Carigradu, i opšte nezadovoljstvo bi mu smesta ukazalo na ograničenja koja još ne poznaje. Persijski kralj lako može da natera sina da ubije oca ili oca da ubije sina,³⁰ ali ne može da natera podanike da piju vino. U svakom narodu postoji opšti duh na kojem je vlast zasnovana, i kada se ovaj duh nađe na udaru, i sama vlast se potrese i neizbežno dolazi do posustajanja.

Najdublji razlog svih nevolja kod Grka je da nikada nisu spoznali prirodu niti granice crkvene i svetovne vlasti, i zbog toga su i na jednoj i na drugoj strani zapadali u stalne zablude.

Ova velika razlika koja predstavlja osnovu na kojoj počiva mir naroda, utemeljena je ne samo na veri, već i na razumu i prirodi koji nameću da istinski razdvojene stvari – stvari koje mogu da opstanu samo ako su razdvojene – nikada ne bi smele da se pomešaju.

Iako kod starih Rimljana sveštenstvo nije činilo zasebno telo, ova razlika bila je poznata i njima kao i nama

³⁰ Videti Šardena, *Opis političke i vojne uprave Persijanaca*, glava II. (M.)

³¹ *Pisma Atiku*, knjiga IV. (M.) — Tum Lucullus de omnium collegarum sententia respondit, reliogionis iudices pontifices fuisse, legis Senatum; se et collegas suos de religione statuisset, in Senatu de lege statuturos. (Loco citato.)

danas. Klaudije je posvetio Ciceronovu kuću Slobodi, a ovaj ju je, vrativši se iz izgnanstva, zatražio nazad. Pontifeksi su rešili da ju je moguće vratiti ne kršeći veru, ukoliko nije posvećena po izričitom naređenju naroda. „Izjavili su”, kaže Ciceron,³¹ „da su samo ispitali punovažnost posvećenja, a ne zakon koji je doneo narod; da su o prvom pitanju presudili kao pontifeksi, a o drugom bi se izjasnili kao senatori.”

XXIII

1. RAZLOG TRAJANJA ISTOČNOG CARSTVA

2. NJEGOVA PROPAST

Posle onoga što sam upravo rekao o Grčkom carstvu, prirodno je zapitati se kako je moglo da potraje toliko dugo. Verujem da mogu navesti razloge.

Pošto su ga Arapi napali i osvojili neke provincije, njihove vođe su se zavadile oko kalifata. A plamen njihovog prvobitnog žara nije više proizvodio bilo šta drugo osim domaćih sporova.

Arapi su osvojili Persiju, podelili je i oslabili, pa Grci više nisu morali da na Eufratu drže glavninu svojih snaga.

Neimar koji se zvao Kalinik i koji je stigao u Carigrad iz Sirije, otkrio je vatrenu smesu koja se izduvava kroz cev i ima svojstvo da je voda i sve ostalo što gasi vatru, samo dovodi do još jačeg rasplamsavanja. Grci koji su je stolicima koristili, bili su u prilici da njome spale sve ne-

¹ Nikita, *Život Andronika Komnina*, knjiga II. (M.)

² Ometali su plovidbu Italijana po Sredozemlju. (M.)

³ Engleska, Francuska i Holandija.

⁴ Takvi su poduhvati protiv Turaka, poput onog preduzetog pod pontifiktom Lava X, prema kojem je car trebalo da preko Bosne stigne u Carigrad; kralj Francuske, preko Albanije i Grčke; drugi vladari da se ukrcaju u svojim lukama; ovi poduhvati, tvrdim, nisu bili ozbiljni ili su ih organizovali ljudi koji nisu sagledali interes Evrope. (M.)

prijateljske flote, naročito arapske, koje su dolazile iz Afrike ili Sirije da bi ih napale pod Carigradom.

Vatra je uvršćena u državne tajne, a Konstantin Porfirogenit, u svom delu o upravljanju Carstvom, koje je posvetio sinu Romanu, upozorava ovoga da čuva tu tajnu. Poručuje mu da ukoliko varvari od njega zatraže *grčku vatru*, mora da odgovori kako mu nije dopušteno da im je preda, jer anđeo koji ju je doneo caru Konstantinu, zabranjuje da se ona prenese drugim narodima, a one koji bi se usudili da to učine, vatra sa nebasa bi progutala po ulasku u crkvu.

Najviše i gotovo isključivo u svetu trgovalo se u Carigradu, u doba kada su gotski narodi s jedne i Arapi s druge strane, razorili trgovinu i zanate na svim drugim stranama. Tkanje svile preneseno je iz Persije. Osim toga, Grci su bili gospodari mora. Ovo je donosilo u državu ogromna bogatstva a time i velike izvore zarade; i čim bi nastupilo zatišje, odmah se osetilo blagostanje.

Ovo je upečatljiv primer. Stari Andronik Komnin bio je grčki Neron, ali uz sve svoje poruke, pokazao je zadržavajuću čvrstinu u sprečavanju nepravdi i ugnjetavanju velikaša; primećeno je¹ da je za tri godine njegove vladavine, mnogo provincija obnovljeno.

Najzad, otkako su se varvari nastanili na obalama Dunava, više nisu bili toliko zastrašujući a čak su i služili kao brana pred ostalim varvarima.

Tako, dok je Carstvo propadalo pod rđavom upravom, pojedinačne stvari su ga održavale. Tako i danas vidimo da se neke evropske države održavaju, uprkos slabosti, blagom iz Indije; vidimo kako privremene papske države opstaju zahvaljujući poštovanju koje uživa njihov suveren, a berberski gusari preprekama koje postavljaju u trgovini malim narodima čine koristi za velike.²

⁵ *Povest Nićifora Vrijenija Cezara, Životi Konstantina Duke i Romana Diogena.* (M.)

Tursko carstvo je sada onoliko slabo koliko je nekada bilo grčko. Ali dugo će potrajati, jer ako bi neki vladar i ugrozio ovo Carstvo nastavljajući svoja osvajanja, tri evropske trgovačke sile³ suviše dobro poznaju svoje poslove tako da bi odmah priskočile u pomoć.⁴

Njihova je sreća što je Bog dopustio postojanje naroda sposobnih da beskorisno poseduju veliko carstvo.

U doba Vasilija Porfirogenita, uništena je vlast Arapa u Persiji. Muhamed, Sambraelov sin, koji je tamo vladao, pozvao je tri hiljade Turaka sa severa kao pomoć.⁵ Zbog nekakvog nezadovoljstva, poslao je na njih vojsku, ali se ona razbežala. Besan na svoje vojnike, Muhamed im je naredio da pred njega izađu odeveni u ženske haljine, ali su se oni priključili Turcima koji su smesta uklonili garnizon sa stražom na mostu preko Araksa i otvorili prelaz bezbrojnom mnoštvu svojih sunarodnika.

Posle osvajanja Persije, širili su se sa istoka prema zapadu preko teritorija Istočnog carstva. A kada je Roman Diogen poželeo da ih zaustavi, zarobili su ga i porobili gotovo sve što su Grci posedovali u Aziji do Bosfora.

Neko vreme docnije, za vladavine Aleksija Komnina, Latini su napali Istok. Znatno ranije, zlosrećni raskol posejao je među narode dvaju obreda ogorčenu međusobnu mržnju, koja bi izbila i ranije da su Italijani prestali da razmišljaju o odbijanju nemačkih careva od kojih su strahovali više nego od grčkih careva koje su samo mrzeli.

U ovim okolnostima, iznenada se Evropom proširilo novo versko mišljenje prema kojem su se mesta, na kojima je Isus Hristos rođen i gde je patio, našla obeščašćena od strane nevernika, pa je njihov progon oružjem bio način da se okaju gresi. Evropa je bila puna ljudi koji su

⁶ *Istorija Aleksija*, njegovog oca, knjiga X i XI. (M.)

⁷ Nikita, *Istorija Manojla Komnina*, knjiga I. (M.)

⁸ Nikita, *Istorija, posle pada Carigrada*, glava III. (M.)

žudeli za ratom, koji su imali da okaju mnoge zločine i kojima je predloženo da svoje grehe okaju sledeći vladajuću strast, pa se svako latio krsta i oružja.

Dolazeći na Istok, krstaši su zaposeli i osvojili Nikeju, vratili je Grcima, a na užasavanje nevernika, Aleksije i Jovan Komnin potisnuli su Turke natrag do Eufrata.

Ali, kakvu god korist su Grci mogli da izvuku iz krstaških pohoda, nije bilo imperatora koji nije uzdrhtao pred opasnošću gledajući takve ponosne junake i velike vojske kako prolaze posred njegovih zemalja.

Stoga su nastojali da Evropi ogade ovakve poduhvate i krstaši su svugde nailazili na izdaje, podmetanja i sve što se može očekivati od strašljivog neprijatelja.

Moramo priznati da Francuzi, koji su započeli ove pohode, ništa nisu učinili da ih olakšaju. Kroz psovke Andronika Komnina upućene nama,⁶ zaista uviđamo da smo propustili da se uzdržavamo u stranoj zemlji i da smo čak i onda imali mane zbog kojih nas i danas prekorevaju.

Neki francuski grof je hteo da sedne na carski presto; grof Boduen ga je povukao za ruku i rekao mu: „Trebalobiti da znate da kad se nađete u nekoj zemlji, onda valja poštovati njene običaje. – Zaista, kakav je to prostak, odgovori ovaj, koji ovde sedi dok tolike vojskovođe stoje!”

Nemci koji su zatim prošli i koji su bili najbolji od svih, platili su visoku cenu zbog naših propusta i svugde su nailazili na ljude kod kojih smo pobudili osećanja gađenja.⁷

Najzad, mržnja je dosegla vrhunac, a Francuzi i Mlečani odlučili su se na krstaški rat protiv Grka, povedeni zlostavljanjem nekih mletačkih trgovaca, ambicijom, pohlepom i lažnom revnošću.

Zatekli su ih nenaviknute na ratovanje, kao što su u novije doba Tatai zatekli Kineze. Francuzi su se podsmevali njihovoj ženskastoj odeći, hodali su ulicama Ca-

⁹ Kantakuzen, knjiga IV. (M.)

rigrada odeveni u svoje šarene haljine, nosili u ruci pisaljku i hartiju kako bi se narugali ovom narodu koji se odrekao ratničkog poziva;⁸ a posle rata odbili su da primaju Grke u svoje trupe.

Zauzeli su čitav zapadni deo Carstva i izabrali za cara flandrijskog grofa, čije udaljene zemlje nisu mogle da podstaknu Italijane na ljubomoru. Grci su se održali na istoku, razdvojeni od Turaka planinama a od Latina morem.

Latini koji nisu naišli ni na kakve prepreke u svojim pohodima, nailazili su na bezbroj prepreka nastojeći da sačuvaju ono što su osvojili. Grci su prešli nazad iz Azije u Evropu, preuzeli Carigrad i gotovo čitav Istok.

Ali, novo carstvo je bilo tek senka nekadašnjeg i nije imalo ni njegove prihode ni moć.

U Aziji su gotovo jedini njegovi posedi bile pokrajine zapadno od Meandra i Sangarije, a većina evropskih provincija bila je podeljena na sićušne oblasti.

Osim toga, tokom šezdeset godina koliko je Carigrad ostao u rukama Latina, kako su se gubitnici razbežali a osvajači bili zaokupljeni ratom, trgovina je u celosti prešla pod kontrolu italijanskih gradova i Carigrad je ostao

¹⁰ Pahimer, knjiga VII. (M.)

¹¹ Kantakuzen, knjiga II, glava XCVI; i Pahimer, knjiga XI, glava IX. (M.)

¹² Ovo je stiglo po predanju sa severa, kako beleži Got Jordanis, gotski kralj Filimer je stigavši u getske zemlje i naišavši tamo na veštice, oterao ove dalje od svoje vojske; one su lutale pustinjama u kojima su se mračni demoni sa njima sparili i tako je nastao narod Huna. „Genus ferocissimum, quod fuit primum inter paludes, minutum, tetrum, atque exile, nec alia voce notum, nisi quæ humani sermonis imaginem assignabat.” (M.)

¹³ Mihailo Đuka, *Istorija Jovana Manojla, Jovana i Konstantina*, glava IX. Konstantin Porfirogenit na početku svoga dela *Odlomci o poslanstvima*, upozorava da kada varvari stignu u Carigrad, Rimljani moraju da pripaze i ne pokažu im veličinu svojih bogatstava niti lepotu svojih žena. (M.)

bez svojih bogatstava.

Čak su i unutrašnju trgovinu preuzeli Latini. Pošto su Grci ponovo uspostavili svoju vlast, poželeli su da se pomire sa Đenovljanima dajući im slobodu trgovine bez plaćanja nameta,⁹ a namete nisu plaćali ni Mlečani koji nisu prihvatili mir već samo neka primirja i koje Grci nisu želeli da izazivaju.

Mada je pre zauzimanja Carigrada, Manojlo Komnin prepustio mornaricu propadanju, kako je trgovina i dalje opstajala, bilo je moguće lako je obnoviti. Međutim, kad je mornarica propala u novom carstvu, nesreća nije imala leka jer se nemoć stalno povećavala.

Ova država koja je vladala mnogim ostrvima, koja je bila razdeljena morem i njime okružena na mnogim stra-

¹⁴ Videti *Istoriju imperatora Jovana Paleologa i Jovana Kantakuzena*, koju je napisao Kantakuzen. (M.)

Rasprava o politici Rimljana u verskim pitanjima

(1716)

nama, nije imala brodove za plovidbu. Provincije više nisu održavale veze između sebe. Njihovi žitelji bili su prisiljeni da se povuku u unutrašnjost da bi izbegli gusare, a posle su im naredili da se povuku u tvrđave kako bi se spasli od Turaka.¹⁰

Turci su tada vodili neobičan rat protiv Grka: doslovno su išli u lov na ljude; ponekad su prelazili dvesta kopnenih milja da bi obavili pljačku. Kako su bili podeljeni između nekoliko sultana, sa svima njima nije se mogao sklopiti mir darivanjem a bilo je beskorisno sklapati ga samo sa nekima.¹¹ Preobratali su se u muhamedansku veru a njihova religiozna revnost ih je zadivljujuće podsticala na pljačkanje hrišćanskih zemalja. Osim toga, kako su bili najružniji narod na svetu, njihove su žene bile užasne poput njih¹² i čim bi ugledali Grkinje, više nisu mogli da podnesu bilo koga drugog.¹³ To ih je vodilo ka neprestanim otmicama. Najzad, stalno su odlazili u pljačku i bili isti kao oni Huni koji su nekada naneli toliko zla Rimskom carstvu.

Kako su Turci preplavili sve što je preostalo od Grčkog carstva u Aziji, stanovnici koji su mogli da pobegnu, sklanjali su se pred njima na Bosfor. A oni koji su pronasli brodove, odbegli su u evropski deo Carstva u kojem je broj stanovnika značajno porastao. No, taj broj će usko-

ro opasti. Izbili su toliko žestoki građanski ratovi da su dve strane pozvale različite turske sultane pod uslovom¹⁴ – koji je bio koliko glup toliko i varvarski – da svi zarobljeni stanovnici u oblastima suprotnog tabora budu odvedeni u ropstvo. I upinjući se da unište neprijatelja, obe strane su se nadmetale u uništavanju svoje nacije.

Pošto je Bajazit pokorio sve ostale sultane, Turci bi pod Mehmedom II činili ono što i dotle, da se i sami nisu našli na rubu da budu istrebljeni od Tatara.

Nemam hrabrosti da govorim o strahotama koje su usledile; reći ću samo da je Carstvo pod poslednjim carevima – svedeno na Carigrad sa predgrađima – okončalo kao Rajna koja ostaje samo potok pošto se izgubi u okeanu.

Religija kod Rimljana nije nastala niti iz straha niti iz pobožnosti, već iz potrebe koja se javlja u svakom društvu. Prvi kraljevi su podjednako vodili računa o uspostavljanju kulta i obreda koliko i o zakonodavstvu i podizanju bedema.

Nalazim da je razlika između rimskih i zakonodavaca drugih naroda u tome što su prvi stvorili religiju za državu a drugi državu za religiju. Romul, Tacije i Numa podvrgli su bogove politici: kult i obredi koje su oni ustanovili, pokazali su se toliko razboritim da je, pošto su kraljevi prognani, okov religije bio jedini koji se narod u svojoj žudnji za slobodom nije usudio da zbaci.

Kada su zakonodavci uveli religiju, nisu ni pomišljali na preobražaj običaja, niti na nametanje moralnih propisa; nisu nipošto želeli da uznemire ljude koje još nisu ni

¹ Tit Livije, knjiga XL, glava XXIX. (M.)

² *De Leg.*, lib. II. „Bella disceptanto: prodigia, portenta, ad Etruscis et aruspices, si senatus jussu, deferunt.” A na drugom mestu: „Sacerdotum duo genera sunt: unum, quod praesit caerimoniis et sacris, alterum, quod interpretetur fatidicorum et vatum effata incognita, cum senatus populusque adsciverit.” (M.)

poznavali. Tako su najpre imali samo opštu nameru koja se ogledala u tome da kod naroda koji se ničeg nije plašio, pobude strah od bogova i posluže se tim strahom da bi njime po svojoj volji upravljali.

Numini naslednici se nisu usuđivali da učine bilo šta što ovaj vladar nije učinio: narod koji je izgubio svoju ratobornost i surovost, postao je sposoban za strožu disciplinu. Bilo je lako dodati verskim obredima moralne propise i pravila koja su im nedostajala; ali rimski zakonodavci su bili suviše dalekovidni da ne sagledaju kako bi takav preobražaj bio opasan: to bi značilo priznati da je vera manjkava, da joj treba vremena da sazri i oslabiti njenu važnost u želji da ona bude učvršćena. Mudrost je Rimljane uputila da se priklone boljoj odluci uvodeći nove zakone. Ljudske uredbe se mogu menjati ali božje moraju ostati nepromenljive kao i sami bogovi.

Tako je rimski Senat zadužio pretora Petilija¹ da proüči spise kralja Nume, koji su pronađeni u kamenom sanduku, četiri stotine godina posle smrti ovog kralja, i rešio da ih spali, pošto je pretor izvestio da se u njima propisani obredi prilično razlikuju od onih koji su tada važili: a to je moglo da pobudi sumnju u narodu i pokaže mu da nametnuti kult nije istovetan onome koji su ustanovili prvi zakonodavci, nadahnuti nimfom Egerijom.

Opreznost je nalagala još i više: tzv. Sibiline knjige se nisu smele čitati bez dopuštenja Senata koji ga je davao samo za velike događaje i kada se radilo o tome da se narod uteši. Zabranjena su bila sva tumačenja; ove knjige su bile stalno zaključane; i tako mudrom predostrožnošću, izbijeno je oružje iz ruku fanatika i rulje.

³ Optimis auspiciis ea geri quæpro reipublicæ salute gererentur; quæ contra rempublicam fierent, contra auspicia fieri. (*De Senectute*, cap. IV.) (M.)

⁴ *De Divinatione*, lib. II, cap. XXXV. (M.)

Vračevi nisu smeli da bilo šta prozbore o državnim poslovima bez dopuštenja magistrata; njihova je veština apsolutno bila potčinjena volji Senata, a to je bilo propisano knjigama pontifeksa, iz kojih nam je Ciceron sačuvao nekoliko odlomaka.²

Polibije ubraja sujeverje među prednosti koje je rimski narod imao nad drugim narodima: ono što mudrima izgleda smešno, neophodno je budalama; a ovaj narod koji je lako umeo da plane, morao je da bude obuzdan nevidljivom silom.

Auguri i haruspici bili su prave groteske paganstva; ali ih ne treba smatrati nimalo smešnim, ako se razmisli da u veoma rasprostranjenoj religiji kao što je ova, ništa ne izgleda nezgrapno; lakovernost naroda je sve ispravljala kod Rimljana: što bi neka stvar bila bezumnija, to im je izgledala božanstvenijom. Obična istina ih uopšte ne bi dirnula: bili su im neophodni predmeti divljenja, bili su im potrebni božanski znaci a njih su nalazili samo u onome što je čudesno i smešno.

Bilo je doista nezgrapno dovesti u zavisnost opstanak Republike od svetog apetita nekog petla ili od prinošenja žrtvenih iznutrica; ali oni koji su ove obrede uveli, bili su svesni njihovih prednosti i mana, i samo iz dobrih namera grešili su čak i protiv razuma. Da je ovaj kult bio razumniji, umni ljudi bi bili prevareni kao i sam narod i time bi se izgubila korist koja se od njega očekuje; bile su dakle potrebne svečanosti koje će održavati sujeverje jednih i podržavati politiku drugih: to je pronađeno u

⁵ *De Divinatione*, lib. II. (M.)

⁶ *De Divinatione*, lib. II. (M.)

⁷ *Ibid.* (M.)

⁸ *Hoc reipublicae causa constitutum: comitiorum enim non habendorum causas esse voluerunt.* (*Ibid.*) (M.)

⁹ *Pluribus, hostiis caesis; cum litare non posset, introiit curiam, sprete religione.* (*In Jul. Cæs.*, lib. I, cap. LXXX.) (M.)

ovim proročanstvima. Nebeska znamenja su pripisivana izjavama najviđenijih senatora, prosvćenih ljudi, onih koji su shvatali i smešnu i korisnu stranu proricanja.

Ciceron kaže³ da se Fabije kao prorok držao pravila da se ono što je korisno po Republiku uvek dešava pod povoljnim znacima. On poput Marcela⁴ smatra da je, iako se narodna lakovernost ukorenila u doba nastanka proroka, taj običaj sačuvan iz koristi za Republiku; i ističe razliku između Rimljana i stranaca po kojoj su se prvi ovim služili samo u stvarima koje su se ticale državnog interesa, dok su drugi za tim posezali u svakoj prilici. Ciceron⁵ nam prenosi da je grom koji bi udario na levu stranu puta bio dobar predznak, osim na narodnim skupštinama, *præterquam ad comitia*. Pravila veštine su prestajala da važe u tim prilikama: magistrati su po svojoj volji sudili o prirodi predznaka a ti predznaci su bili uzde kojima se upravljalo narodom. Ciceron dodaje: *Hoc institutum reipublicae causa est, ut comitiorum, vel in jure legum, vel in judiciis populi, vel in creandis magistratibus, principes civitatis essent interpretes*.⁶ Pre toga je naveo da se u svetim knjigama moglo pročitati: *Jove tonante et fulgurante, comitia populi habere nefas esse*.⁷ Ovo je bilo uvedeno, kaže, da bi magistratima pružilo izgovor da raspuste narodne skupštine.⁸ Inače, bilo je svejedno da li žrtva koja se prinosi pokazuje dobar ili rđav predznak, jer kad se ne bi zadovoljili prvom, prinosili su drugu, treću, četvrtu koje su se zvale *hostiae succedaneæ*. Zeleći da prinese žrtvu, Paul Emilije je bio primoran da prinese dvadeset žrtava: bogovi su se smilovali tek posle poslednje u kojoj su pronađeni znaci obećane pobede. Zato se običavalo reći da u žrtvovanjima poslednje žrtve vrede uvek više od prvih. Cezar nije bio toliko strpljiv kao Paul Emilije: pošto je zaklao nekoliko žrtava, kaže Svetonije,⁹ ne našavši povoljne znakove, prezrivo je napustio žrtvenik i otišao u Senat.

Kako su magistrati držali predskazanja u svojoj vlasti, imali su sigurno sredstvo da narod odvrate od rata koji bi bio koban ili ga ponukaju u rat koji bi mogao biti koristan. Vračevi koji su uvek pratili vojske i bili više tumači vojskovođa nego bogova, ulivali su poverenje vojnicima. Ako bi slučajno neko rđavo predskazanje zaplašilo vojsku, vešt vojskovođa bi preobratio značenje i protumačio ga povoljno; tako je Scipion iskočivši sa broda na obalu Afrike pao, zgrabio zemlju rukama i rekao: „Držim te, zemljo Afrike!” I ovim rečima je posrećio predskazanje koje je izgledalo tako kobno.

Kada su se Sicilijanci ukrkali na brodove zbog nekakvog pohoda u Afriku, bili su zapanjeni pomračenjem Sunca da su bili na ivici da odustanu od svog poduhvata; ali prvi vojskovođa im je protumačio da bi ovo pomračenje zapravo bilo loš predznak pre njihovog ukrčavanja, ali pošto se pojavilo posle njega, može značiti isključivo pretnju za Afrikance. Time je okončao njihovu bojazan i našao u predmetu strahovanja sredstvo da uveća njihovu hrabrost.

Vračevi su u više navrata upozoravali Cezara da ne prelazi u Afriku pre zime. Nije ih poslušao i tako je sprečio neprijatelje koji bi bez ove žurbe imali vremena da sakupe svoje snage.

Kras je tokom jednog žrtvenog obreda ispustio nož iz ruke što se smatralo rđavim predznakom; ali je razuverio narod govoreći: „Hrabro! Bar mi mač nikada nije ispao iz ruke.”

Lukul se spremao da se upusti u bitku protiv Tigrana, kada su mu rekli da je to zlosrećan dan. „Utoliko bolje,

mi ćemo ga usrećiti našom pobedom.”

Tarkvinije Oholi je zatražio savet od Apolonovog proročišta želeći da ustanovi igre u čast boginje Manije. Odgovoreno mu je dvosmisleno i rečeno da treba da žrtvuje glave za glave, *capitibus pro capitibus supplicandum*. Ovaj vladar koji je svojom okrutnošću prevazišao sopstveno sujeverje, prineo je kao žrtvu decu, ali je Junije Brut zamenio ovu užasnu žrtvu jer ju je obavio glavicama luka i maka, čime je ispunjeno ili zaobiđeno proročanstvo.¹⁰

Kada ga nije bilo moguće razvezati, Gordijev čvor bi bio presečen; tako je Klodije Pulher želeo da se upusti u pomorsku bitku pa je bacio svete kokoške u more da ga, kako je govorio, piju kada već ne žele da ga jedu.¹¹

Tačno je da je ponekad kažnjavan vojskovođa koji nije poslušao predskazanja; i to je bila nova posledica politike Rimljana. Narodu se htelo pokazati da neuspeši, gubitak gradova, porazi nikako nisu posledica lošeg državnog ustrojstva ili slabosti Republike, već bezbožništva građanina na kojeg su se bogovi rasrdili. Sa takvim ubeđenjem, nije bilo teško povratiti poverenje naroda; bilo je radi toga potrebno samo nekoliko obreda i nekoliko žrtava. Otuda, kada bi se grad našao pred opasnošću ili mu je pretila nesreća, nije propušteno da se potraži uzrok koji je uvek bio srdžba nekog boga čiji je kult bio zanemaren: da bi se obezbedili, dovoljno je bilo obaviti žrtve i litije, pročistiti grad bakljama, sumporom i slanom vodom. Žrtve su vođene po gradskom utvrđenju pre nego što bi bile zaklane, što se zvalo *sacrificium amburbium*.

¹⁰ Makrobije, *Saturnalijske*. (I, VII) (M.)

¹¹ Quia esse nolunt, bibant. Valerije Maksim, lib. I, cap. IV. (M.)

¹² Totem consilium prodidit sapientum per quod civitates et populi regerentur. (*De Civit. Dei*, lib. IV, cap. XXXI.) (M.)

¹³ *De Civit. Dei*, lib. IV, cap. XXXI. (M.)

¹⁴ Adeone me delirare censes ut ista credam? (M.)

¹⁵ Deus pertinens per naturam cuiusque rei, per terras, Ceres, per maria, Neptunus, alii per alia, poterunt intelligi: qui qualesque sint, quoque eos nomine consuetudo nuncupaverit, hos deos et venerari et colere debemus. (*De Nat. deorum*, lib. II, cap. XXVIII) (M.)

um, et amburbiale. Ponekad se čak kretalo u čišćenje voj-
ske i flote posle čega bi se obnavljala hrabrost.

Pontifeks Scevola i jedan od njihovih najvećih bogo-
služitelja Varon govorili su da je potrebno da narod ne
sazna za mnoge istinite stvari ali da treba da veruje u
mnoge lažne; sveti Avgustin¹² kaže da je Varon time ot-
krio čitavu tajnu politike i državnih ministara.

Isti Scevola je, kako navodi sveti Avgustin,¹³ delio bo-
gove u tri grupe: one koje su stvorili pesnici, one koje su
stvorili filozofi i one koje su stvorili magistrati, *principi-
bus civitatis*.

Oni koji čitaju o rimskoj istoriji i koji su pomalo oštro-
umni, na svakom koraku nailaze na tragove politike o
kojoj govorimo. Tako uočavamo Cicerona koji posebno i
među svojim prijateljima u svakom trenutku odaje svoje
neverstvo,¹⁴ kako javno sa vanrednim žarom govori pro-
tiv Veresovog bezbožništva. Uočavamo Klaudija koji je
bestidno skrnjavio tajne dobre boginje i čije je bezbožni-
štvo žigosano sa dvadeset odluka Senata, a sam je održao
besedu ispunjenu pokloništvom prema Senatu koji ga je
oborio, protiv starih običaja i religije. Uočavamo Salusti-
ja, najpokvarijenijeg od svih građana, koji na početak
svojih dela stavlja predgovor dostojan Katonove ozbilj-
nosti i strogosti. Nikada ne bih završio, kada bih želeo da
iscrpih sve primere.

Mada se magistrati nisu predavali narodnoj religiji,
ne treba verovati da to nikad nisu činili. G. Kadvort je
već dokazao da su učenici pagani obožavali vrhovno bo-
žanstvo, čiji su samo jedan vid narodna božanstva. Paga-
ni, vrlo nepromišljeni u kultu, verovali su da je svejedno
da li se obožava samo božanstvo ili božanske pojave;

¹² Knjiga 1, glava III, članak 3. (M.)

¹³ Knjiga XXXIV. (M.)

obožavati, na primer, pasivnu moć prirode kod Venere ili
vrhovno božanstvo u smislu da je sposobno za svako
oplođenje; poštovati kult sunca ili vrhovnog bića koje po-
kreće biljke i svojom toplotom oplođuje zemlju. Stoga
stoičar Balbo kaže, kod Cicerona,¹⁵ da Bog svojom priro-
dom učestvuje u svim ovozemaljskim poslovima; da je on
Ceres na zemlji, Neptun u morima. Znali bismo više da
smo pročitali knjigu koju je pod naslovom *Sklad svih ve-
ra* sastavio Eskulap.

Kako je dogma duše sveta bila gotovo univerzalno
prihvaćena i kako je svaki delić vasiona smatran živim
organom u kojem je rasprostranjena duša, izgledalo je
dopušteno obožavanje svih ovih delova pa je i kult morao
biti prepušten sudu svakog pojedinca kao što je bio slučaj
i sa dogmom.

Eto odakle je potekao duh trpeljivosti i blagosti koji
je vladao paganskim svetom; niko nije pomišljao na pro-
gon ili međusobno uništenje: sve vere, sve nauke o bogo-
vima bile su podjednako dobre; jeresi, ratovi i verski su-
kobi bili su nepoznati u tom svetu; pod uslovom da se od-
lazi na poklonjenje u hram, svaki je građanin u svojoj po-
rodici bio vrhovni sveštenik.

Rimljani su bili još trpeljiviji od Grka koji su uvek sve
kvarili: svakome je poznata Sokratova nesrećna sudbina.

Tačno je da je egipatska vera oduvek bila progonjena

¹⁴ *Anali*, knjiga II, glava LXXXV. (M.)

¹⁵ Illi qui Serapin colunt, christiani sunt; et devoti sunt Serapi, qui
se Christi episcopus dicunt. Nemo illic archisynagogus judæorum, ne-
mo samarites, nemo christianorum presbyter, non mathematicus, non
aruspey, non aliptes, qui non Serapin colat. Ipse ille patriarcha (ju-
dæorum, scilicet) cum ægyptum venerit, ab aliis Serapin adorare, ab
aliis cogitur Christum. Unus illis deus est Serapis: hunc judæi, hunc
christiani, hunc omnes venerantur et gentes. (Flavius Vopiscus, *in Vi-
ta Saturnini*.) Vid. *Historiæ augustæ scriptores*, in-fol. 1620. p. 245; et
in-8°, 1661, p. 959. (M.)

u Rimu: zato što je bila netrpeljiva, jer je želela da sama zavlada i nametne se na ruševinama ostalih; u tom smislu je duh blagosti i mira koji je vladao među Rimljanima bio stvarni razlog rata koji im je nesputano objavljen. Senat je naredio da se sruše hramovi egipatskih božanstava; a Valerije Maksim¹⁶ izveštava, tim povodom, da je Emilije Prob prvi započeo rušenje kako bi svojim primerom ohrabrio radnike obuzete sujevnim strahom.

Ali sveštenici Serapisa i Izide bili su još posvećeniji obnovi obreda koje su im u Rimu zabranili. Iako je Avgust, prema Dionovom izveštaju,¹⁷ odobrio njihovo vršenje u Rimu, Agripa, koji je gradom upravljao u njegovom odsustvu, bio je prinuđen da ga po drugi put zabrani. Možemo naići kod Tacita i Svetonija na česte odredbe na koje je Senat bio prisiljen da bi zabranio ovaj kult u Rimu.

Valja primetiti da su Rimljani mešali Jevreje sa Egipćanima, kao što se zna da su mešali hrišćane sa Jevrejima: ove dve religije dugo su smatrane granama prve i zajedno su podnosile mržnju, prezir i progon Rimljana. Iste naredbe kojima su u Rimu ukinuti egipatski obredi, stavljaju uz njih i jevrejske, kako se vidi kod Tacita¹⁸ i Svetonija, iz života Tiberija i Klaudija. Još je jasnije da istoričari nikada nisu razlikovali hrišćanski kult od drugih. Ova greška nije nestala čak ni u Hadrijanovo vreme kao što se vidi iz pisma koje je ovaj imperator napisao iz Egipta konzulu Servijanu:¹⁹ „Svi oni koji u Egiptu poštuju Serapisa, jesu hrišćani pa čak i oni koje zovu episkopima jesu privrženi Serapisovom kultu. Nema nijednog Jevrejina, učitelja sinagoge, Samarićanina, hrišćanskog sveštenika, matematičara, vraća, lekara, koji ne poštuju Serapisa. Čak i je-

vrejski patrijarh bez razlike poštuje Serapisa i Hrista. Ovi ljudi nemaju drugog boga osim Serapisa: to je bog hrišćana, Jevreja i ostalih naroda.” Da li je moguće imati konfuznije misli o ove tri religije i grublje ih pomešati?”

Sveštenici su kod Egipćana činili zasebno telo koje se izdržavalo od državnih prihoda; otuda je nastalo više nevolja: sva državna bogatstva našla su se sabrana u skupu ljudi koji su stalno primali a nikad nisu davali i sve bezosečajno privlačili k sebi. Egipatski sveštenici, plaćeni da ništa ne rade, tonuli su u lenjost iz koje su se izvlačili samo uz poroke koji su iz nje proisticali: bili su vešti, svađljivi, buntovni, drski; a ova svojstva su ih činila krajnje opasnim. Konačno, telo čiji su interesi nasilno bili razdvojeni od državnih bilo je čudovište; a oni koji su ga stvorili bacili su u društvo seme razdora i građanskih ratova. U Rimu je bilo drugačije: sveštenstvo je bila državna služba; dostojanstva proroka, velikog pontifeksa bile su magistrature; oni koji su njima bili ovenčani postajali su članovi Senata i stoga nisu imali različite interese od onih koji su vladali u tom telu. Sasvim suprotno od toga da sujeverje koriste radi ukidanja Republike, nastojali su da se njime korisno posluže. „U našem gradu”, kaže Ciceron,²⁰ „kraljevi i njihovi činovnici oduvek su imali dvostruki karakter i državom su vladali uz oslonac na veru.”

Dijumviri su upravljali duhovnim poslovima; kvindecemviri su se starali o verskim obredima, čuvali sibilске knjige: ono što su ranije činili decemviri i dijumviri. Pitali su za savet proročišta kada bi im to Senat naredio i izveštavali ga dajući svoje mišljenje; bili su zaduženi i za izvršenje svega što je bilo propisano sibilskim knjigama i proslavu svetovnih igara: tako su svi religiozni obredi prolazili kroz ruke magistrata.

Rimski kraljevi su imali neku vrstu sveštenečke službe: postojali su izvesni obredi koje su samo oni smeli da obavljaju. Kada su Tarkviniji bili proterani, strahovalo se

²⁰ Apud reteres, qui rerum potiebantur, iidem auguria tenebant, ut testis est nostra civitas, in qua et reges, augures, et postea privati eodem sacerdotio præditi rempublicam religionum auctoritate reyerunt. (*De Divinatione*, lib. I) (M.)

da narod ne zapazi nekakvu promenu u religiji: zbog toga je stvoren magistrat *rex sacrorum*, koji je pri prinošenju žrtava obavljao dužnosti ranijih kraljeva i čija se žena zvala *regina sacrorum*. To je bio jedini ostatak kraljevstva koji su Rimljani sačuvali.

Rimljani su bili u prednosti što su za zakonodavca imali najmudrijeg vladara kojeg pominje svetovna istorija; taj velikaš je tokom čitave svoje vladavine samo nastojao da dovede do procvata pravdu i ravnopravnost i trudio se da svoju umerenost pokaže koliko bližnjima toliko i podanicima. Ustanovio je fecijale koji su bili sveštenici bez kojih se nije smeo voditi rat niti sklopiti mir. Još uvek imamo obrasce zakletvi koje su ovi fecijali polagali kada je sklapan mir sa nekim narodom. U miru koji je Rim sklopio sa Albom, neki fecijal po Titu Liviju kaže: „Ako rimski narod bude prvi koji ga se odrekne, *publico consilio dolove malo*, neka zamoli Jupitera da ga udari kao što će udariti svinju koju drži u rukama”; i smesta je obori udarom kamena.

Pre nego što bi započeli rat, jedan od fecijala je poslat da podnese žalbe narodu zbog štete nanesene Republici. Davao im je neko vreme da se dogovore i pronađu način da se sporazumeju; ali ako bi dogovor izostao, fe-

²¹ Ipsum quinetiam Oceanum illa tentavimus; et superesse adhuc Herculis columnas fama vulgavit: sive adiit Hercules, seu quidquid ubique magnificum est, in claritatem ejus referre consensimus. (*De Moribus Germanorum*, cap. XXXIV) (M.)

²² *De Natura Deorum*, lib. III. (M.)

²³ *Præparatio evangelica*, lib. III. (M.)

Razgovor Sule i Eukrata

(1724)

Ovo me pismo ohrabri, i natera da razmislim kako su najsrećniji i najnesrećniji ljudi podjednako okruženi božanskom rukom, te reših da se ne povodim za očekivanjima već hrabrošću i da do kraja branim život koji toliko mnogo obećava.

Uveli su me u arenu. Oko mene se našlo mnoštvo ljudi koji su bili svedoci moje hrabrosti ili zaplašenosti. Prepustili su me lavu. Obavio sam ogrtač oko ruke: pružio sam mu ruku, hteo ju je odgristi; uhvatio sam ga za jezik, iščupao ga i bacio pod noge.

Aleksandar je, naravno, voleo smela dela: oduševio ga je moj postupak i to je bio trenutak kad se njegova velika duša povratila.

Pozvao me je k sebi i pružio mi ruku: „Lizimahu”, reče mi, „pružam ti svoje prijateljstvo, ti mi uzvрати svojim. Moj bes je samo poslužio da te natera na podvig kakav nedostaje Aleksandrovom životu.”

Primio sam kraljevske milosti; priklonio sam se božjim naložima i očekivao njihova obećanja a da ih nisam ni tražio niti bežao od njih. Aleksandar je umro i svi narodi ostadoše bez gospodara. Kraljevi sinovi bili su još deca; njegov brat Aridej je to i ostao; Olimpija je posedovala

¹ 79. godine pre Hrista.

samo žustrinu slabih duša i sve što je bilo okrutno za nju je predstavljalo hrabrost; Roksana, Euridika, Statira bile su izgubljene u bolu. Svi u palati su umeli da jecaju ali niko nije umeo da vlada. Aleksandrove su vojskovođe stoga upirale poglede ka prestolu, ali je ambicija svakoga od njih bila sapeta ambicijama ostalih.

Podelili smo Carstvo i svako od nas je poverovao da smo podelili nagradu za zajednički trud.

Sudbina me je učinila kraljem Azije i sada kada mi je sve dostupno, više nego ikad su mi neophodne Kalisteno-ve pouke. Njegova radost me uverava da sam napravio neko dobro delo, a njegovi uzdasi mi govore da moram ispraviti neko zlo. On stoji između moga naroda i mene.

Ja sam kralj naroda koji me voli. Glave porodica se nadaju mom dugom veku koliko i dugom veku svoje dece; deca strahuju da će me izgubiti kao što strahuju da će izgubiti oca. Moji su podanici srećni a takav sam i ja.

Nekoliko dana pošto se Sula odrekao diktature¹, saznao sam da je pozeleo da me vidi zbog ugleda koji sam uživao među filozofima. Bio je u svojoj kući u Tiburu, gde je uživao u prvim mirnim trenucima svoga života. Nisam pred njim osetio nemir u koji nas obično dovodi prisustvo velikih ljudi. I čim smo ostali sami rekoh mu: „Sula, sami ste rešili da dospete u ovo stanje prosečnosti koje je mrsko svakom ljudskom biću? Odkleki ste se carstva koje su vam slava i vrline dali pred svim ostalim ljudima? Sreći kao da smeta što vas više ne uzvisuje počastima.”

„Eukrate”, reče mi, „to što više nisam u opštoj predstavi, krivica je ograničenosti ljudskih poslova, a ne moja. Verovao sam da sam sudbinu ispunio kada mi više nije preostalo velikih dela. Nisam uopšte bio stvoren da bih

mirno vladao ropskim narodom. Volim da pobeđujem, da stvaram ili uništavam države, sklapam saveze, kažnjavam uzurpatore, ali moja duša ne bi umela da se bavi ovim sićušnim pojedinostima vlasti u kojima osrednji duhovi imaju toliko prednosti, sporim izvršenjem zakona, obukom miroljubive milicije.”

„Neobično je”, rekoh mu, „da ste uneli toliko saveznosti u ambiciju. Viđeno je mnogo velikana koji nisu bili osetljivi prema ispraznom sjaju i raskoši kakve okružuju vladaoce; ali je malo onih koji su ostali neosetljivi na vladarske slasti i koji nisu gledali kako se ugađa njihovim hirovima kao da su u pitanju zakoni.”

„A ja, Eukrate”, reče mi, „nikada nisam bio tako nezadovoljan kao onda kada sam postao apsolutni gospodar u Rimu, kada sam se osvrnuo oko sebe i nisam pro našao ni suparnika ni neprijatelja.

Poverovao sam da će jednog dana reći da sam podigao samo robove. Želiš li, rekao sam sebi, da u tvojoj otadžbini više ne bude ljudi koji će biti dirnuti tvojom slavom? I pošto si uspostavio tiraniju, ne vidiš li da posle tebe neće biti tako kukavičkog vladara čija ti hvalisavost neće biti ravna i neće potisnuti tvoje ime, tvoja zvanja, čak i tvoje vrline?”

„Gospodaru, vi ste svojim postupanjem promenili sva moja gledišta o vama. Verovao sam da ste lakomi, ali ne i slavloljubivi: video sam zaista da je vaš duh velik, ali nisam slutio da je uzvišen: čini mi se da je sve u vašem životu pokazivalo čoveka razjedenog žudnjom da zapoveda a koji se ispunjen nesrećnim strastima, sa zadovoljstvom starao o sramoti, kajanju pa čak i poniženosti koje su skopčane sa tiranijom. Jer naposletku vi ste sve žrtvovali svojoj vlasti; pokazali ste se u zastrašujućem svetlu svim Rimljanima; nemilosrdno ste obavljali sve dužnosti najgroznije magistrature koja je ikada upamćena. Senat je drhteći video u vama neumoljivog branioca. Zar vam neko nije re-

² Prema Plutarhu, taj neko bio je Metel.

³ Tablice sa zabranama.

kao?: ‘Sula, dokle ćeš prolivati rimsku krv? Želiš li da na kraju vladaš samo zidinama?’ Tada ste objavili popise koji su odlučivali o životu i smrti svakog građanina.”³

„Sva krv koju sam prolio podstakla me je da okončam najveće od svih mojih dela. Da sam Rimljanima vladao blagošću, kakvo bi me čudo osim dosade, gađenja, hira, nateralo da se odrekнем vlasti? Ali odrekao sam se diktature u vreme kada na svetu nije bilo nijednog čoveka koji ne bi poverovao da je diktatura moje jedino utočište. Pojavio sam se pred Rimljanima, kao građanin među svojim sugrađanima; i usudio sam se da im kažem: ‘Spreman sam da odgovaram zbog krvi koju sam prolio zarad Republike; odgovaraću svima koji od mene budu tražili svoga oca, sina ili brata.’ Svi Rimljani ispred mene su začutili.”

„Ovaj divan čin o kojem mi pripovedate, izgleda mi prilično neoprezan. Tačno je da ste izazvali čuđenje među Rimljanima; ali kako ste se usudili da im se pravdate i da uzmete kao sudije ljude koji imaju toliko razloga da vam se osvete?

Kada bi sva vaša dela iz vremena dok ste bili gospodar bila samo stroga, postala bi užasni zločini čim ste to prestali da budete.”

„Vi zločinima zovete”, reče mi, „ono zahvaljujući čemu se Republika izbavila. Da li sam smeo mirno da posmatram senatore dok izdaju Senat, smatrajući da sloboda treba da bude neograničena koliko i samo ropstvo, radi ovog naroda koji je nastojao da ukine i samu magistraturu?

Narod kome su smetali i zakoni i ugled Senata, oduvek je radio na rušenju i jednog i drugog. Ali onaj ko je dovoljno ambiciozan da bi se njime poslužio protiv Senata i zakona, bio je dovoljno ambiciozan i da postane gospodar. Videli smo da su tako propale mnoge republike u Grčkoj i u Italiji.

Da bi sprečio slično zlo, Senat je oduvek bio obavezan da ovaj neposlušni narod zaposli ratom. On je bio prisi-

ljen da protivno svojoj volji pustoši zemlju i porobljava mnoge narode čija nam je potčinjenost teret. Kakva bi bila sudbina Republike danas, kada u svetu više nema neprijatelja za nas? I da li bi bez mene, Senat mogao sprečiti da se narod u svojoj zaslepljenoj pomami za slobodom ne preda Mariju ili prvom tiraninu koji bi mu ulio nadu u potpunu slobodu?

Bogovi, koji su većini ljudi podarili strašljivu ambiciju, pridavali su slobodi gotovo isto toliko zla koliko i ropstvu. Ali kakva god bi morala da bude cena plemenite slobode, potrebno je platiti je bogovima.

More proždire brodove, potapa čitave zemlje, a ipak je korisno za ljude.

Potomstvo će prosuditi o onome što se Rim još nije usudio da ispita: možda će otkriti da nisam prolio dovoljno krvi i da nisu sve Marijeve pristalice bile progonjene.

„Sula, moram priznati da me sablažnjavate. Pobogu! Vi ste za dobro otadžbine proivali toliku krv! I ljubili svoju otadžbinu!”

„Eukrate”, reče mi, „nikad nisam imao takvu preovlađujuću ljubav prema otadžbini o kojoj tolike primere nalazimo u ranom dobu Republike; a toliko volim Koriolana koji ognjem i mačem prodire do zidina svog nezahvalnog grada, prisiljava na pokajanje svakog građanina koji mu je naneo uvredu, kao onog koji je prognao Gale sa Kapitola. Nikada se nisam upirao da budem rob niti poklonik društva sebi ravnih: a ova toliko hvaljena ljubav je isuviše niska strast da bi se poredila sa uzvišenošću moje duše. Upravlja sam se isključivo vlastitim mišljenjem i posebno prezirom koji gajim prema ljudima. Po načinu na koji sam se odnosio prema jedinom velikom narodu sveta, može se suditi o prekomernom preziru prema svima ostalima.

Pomislio sam, budući da sam rođen u ovoj zemlji, trebalo bi da tu budem i slobodan. Da sam rođen među var-

varima, manje bih se trudio da uzurpiram presto radi zapovedanja a više radi neposlušnosti. Rođen u Republici, ste kao sam slavu osvajača težeći samo slavi slobodnih ljudi.

Kad sam sa svojim vojnicima ušao u Rim, nisam odisao ni besom niti osvetom. Sudio sam začuđenim Rimljanima bez mržnje, ali i bez milosti. Bili ste slobodni, rekao sam, a želeli ste da živite kao robovi! Ne. Ali umrite i imaćete prednost da umrete kao građani slobodnog grada.

Verovao sam da je najveći zločin uskratiti slobodu gradu čiji sam građanin. Kaznio sam ovaj zločin, i nisam se nimalo zabrinuo da li ću biti dobar ili zao duh Republike. Ipak, poredak naših očeva bio je obnovljen; narod je okajao sve uvrede koje je naneo plemstvu; strah je potisnuo ljubomoru a Rim nikada nije bio tako miran.

Sada znate šta me je gonilo krvavim tragedijama koje ste videli. Da sam živio u srećnim danima Republike kada su građani mirno u svojim domovima predavali bogovima svoje duše, videli biste me u ovom utočištu koje sam zadobio samo uz toliko krvi i znoja.”

„Gospodaru”, reko mu, „sreća je što je nebo poštediti ljudski rod od brojnih ljudi poput vas. Rođeni za prosečnost, iscrpljuju nas dostojanstveni duhovi. Da bi se neki čovek izdigao nad čovečanstvom, svi ostali moraju preskupo da plate.

Vi ste smatrali ambiciju junaka kao opštu strast a cenili ste samo ambiciju razuma. Neutoljiva žudnja za vlašću koju ste našli u srcima nekih građana, naterala vas je da postanete izuzetan čovek: ljubav prema vlastitoj slobodi naterala vas je da postanete strašan i okrutan. Ko bi rekao da junaštvo iz ubeđenja može da bude pogubnije od junaštva iz plahovitosti? Ali ako je vama, da biste izbegli da postanete rob, bilo potrebno da posegnete za diktaturom, kako ste se usudili da je se odreknete? Kažete da vas

je rimski narod video razoružanog i nije nikad nasrtao na vaš život. To je opasnost kojoj ste izmakli: možda vas vreba veća opasnost. Može vam se desiti da jednog dana ugledate velikog zločinca koji uživa u vašoj umerenosti i koji će vas pomešati u gomili porobljenog naroda.”

„Stekao sam ime”, reče mi, „i ono je dovoljno da odbrani mene i rimski narod. To ime zaustavlja sve zavere i nema te ambicije koju ono ne bi zaustavilo. Sula još diše a njegov duh je moćniji od duha svih Rimljana. Sula je okružen Heronejom, Orhomenom i Signijom; Sula je svakoj rimskoj porodici u njenoj vlastitoj kući pružio strašan primer: svaki Rimljanin će me stalno imati pred očima i čak i u snovima ću mu se pojavljivati prekrivren krvlju; poverovaće da vidi kobne ploče i čita svoje ime na vrhu spiska prognanih. Protiv mojih zakona se potajno šapuće, ali će oni biti izbrisani samo rekama rimske krvi.

Zar se ne nalazim usred Rima? Još uvek ćete u mom domu pronaći koplje koje sam imao kod Orhomena i štit koji sam nosio na zidinama Atine.⁴ Nisam li Sula samo zato što više nemam liktora? Imam na svojoj strani Senat sa pravdom i zakonima; Senat na svojoj strani ima moje imanje, sreću i slavu.”

„Priznajem”, reko mu, „da kada nekog jedanput nateramo da drhti, gotovo zauvek sačuvamo izvesnu prednost koju smo stekli.”

„Nesumnjivo”, reče mi. „Prenerazio sam ljude i to je dosta. Podsetite se povesti moga života: videćete da sam sve crpeo iz ovog načela i da je on bio suština svih mojih postupaka. Prisetite se mojih sukoba sa Marijem: razbesneo sam se kada sam video kako ovaj bezimeni čovek,

⁵ Marije je zapravo umro pre Sulinih pobeda.

⁶ Mitridat je u Aziji pobio sve one koji su govorili italijanskim jezikom.

⁷ On je umro dve godine ranije.

⁴ Sula je osvojio Atinu 86. godine.

ponosan na svoje nisko poreklo, pokušava vodeće rimske porodice da potisne u narodnu gomilu; i u tom slučaju, osetio sam sav bol velike duše. Bio sam mlad i odlučan da zatražim od Marija da poravnamo račune zbog njegovog prezira. Iz toga razloga, napadao sam ga njegovim oružjem, tj. poredama nad neprijateljima Republike.

Kada sam hirom sudbine bio primoran da napustim Rim, jednako sam se držao: krenuo sam u rat protiv Mitridata i poverovao sam da ću uništiti Marija tako što ću pobediti Marijevog neprijatelja. Dok sam ostavio ovog Rimljanina da uživa u svojoj vlasti nad pukom; priredio sam mu niz poniženja i prisilio ga da svakog dana odlazi na Kapitol i zahvaljuje bogovima zbog uspeha koji su ga bacali u očajanje.⁵ Vodio sam protiv njega rat oko ugleda koji je bio sto puta okrutniji od rata koji su moje legije vodile protiv varvarskog kralja. Iz mojih usta izla-

Lizimah

(1751)

cijal je odlazio i napustio zemlju toga nepravednog naroda pošto bi protiv njih dozvao nebeske i podzemne bogove: tada je Senat naređivao ono što je smatrao pravednim i posvećenim. Tako ratovi nikad nisu započinjali u žurbi i mogli su da otpočnu tek posle dugog i zrelog promišljanja.

Politika koja je vladala rimskom verom još bolje se razvila njihovim poredama. Da su se oslanjali na sujeverje, među poražene narode bi doveli bogove pobednika, srušili njihove hramove i stvarajući novi kult, nametnuli poniznost težu od prvobitne. Uradili su bolje: Rim se priklonio stranim božanstvima, primio ih pod svoje okrilje i tom sponom, najjačom koja postoji među ljudima, vezao je za sebe narode koji su u njemu pre videli svetište vere nego gospodara sveta.

Ali, da ne bi umnožavali bića božanstava, Rimljani su po uzoru na Grke, spretno pomešali tuđa božanstva sa svojim; ako bi u pohodima našli boga koji je bio u nekoj vezi sa onima koji su poštovani u Rimu, oni su ga usvajali, da tako kažemo, dajući mu ime rimskog božanstva i dodelili mu, ako smem da se tako izrazim, rimsko građansko pravo. Stoga kad bi pronašli nekog čuvenog junaka koji je zemlju oslobodio nekakvog čudovišta ili porobio neki varvarski narod, smesta bi mu nadenuli Herkulovo ime.

⁵ Aluzija na Cezara, koga je Sula nameravao da ubije.

„Kopali smo do okeana, kaže Tacit;²¹ a tamo smo pronašli Herkulove stubove: ili je tu bio Herkul ili smo ovom junaku pripisali sva dela dostojna njegove slave.”

Varon je nabrojao četrdeset i četiri ovakva krotitelja čudovišta; Ciceron²² svega šest, dvadeset dve Muze, pet Sunaca, četiri Vulkana, pet Merkura, četiri Apolona, tri Jupitera.

Eusebije je otišao dalje:²³ on nabraja gotovo onoliko Jupitera koliko ima naroda.

Rimljani koji strogo govoreći nisu imali drugog božanstva osim duha Republike, nisu nimalo obraćali pažnju na nered i zamešateljstvo koje su unosili u mitologiju; lakovernost naroda, koja je oduvek prevazilazila sve što je smešno i nezgrapno, sve je to dovodila u red.

Kad je Aleksandar uništio Persijsko carstvo, nastojao je da ljudi poveruju u to da je Jupiterov sin. Makedonci su se razbesneli što se ovaj vladar stidi zbog toga što mu je Filip bio otac: njihovo nezadovoljstvo se povećalo kada su zapazili da preuzima običaje, odeću i ponašanje od Persijanaca; i svi su počeli da sebi zameraju na tome što su učinili toliko mnogo za čoveka koji je počeo da ih prezire. U vojsci se šaputalo, ali se nije glasno govorilo.

Filozof po imenu Kalisten pratio je kralja tokom njegovih pohoda. Jednog dana pošto ga je pozdravio po grčkom običaju, Aleksandar mu reče: „Odakle si ti, kad mi se ne diviš?” „Gospodaru”, reče mu Kalisten, „vi ste vođa dva naroda: jednog, koji je robovao pre nego što ste ga pokorili i to je i ostao otkako ste ga pobedili; i drugog, slobodnog pre nego što vam je poslužio da ostvarite tolike pobede i to je ostao otkako ste ih odneli. Gospodaru, ja sam Grk, a vi ste to ime toliko visoko uzdigli da nam više nije dopušteno da ga izustimo a da pri tome vama ne nanesimo nepravdu.”

Aleksandrovi poroci bejahu podjednako izraženi ko-

liko i njegove vrline: u besu je bio užasan, i postajao okrutan. Dao je da se Kalistenu odseku noge, nos i uši, naredio da ga zatvore u gvozdeni kavez i tako ga je proveo kroz vojsku.

Voleo sam Kalistena, i u svakoj prilici kada bi mi obaveze dopustile nekoliko sati predaha, ja sam ih koristio da ga slušam, i to što ljubim vrlinu, dugujem utiscima koje su na mene ostavili njegovi govori. Otidoh da ga posetim. „Pozdravljam Vas, rekoh mu, nesrećni učitelju, koga zatičem u gvozdenom kavezu zatočenog poput divlje zveri zato što ste bili jedini čovek u ovoj vojsci.”

„Lizimahu”, reče mi, „kada se nađem u okolnostima koje zahtevaju snagu i hrabrost, čini mi se da sam na svom mestu. Odisti, da su me bogovi stavili na zemlju samo da bi na njoj uživao u životu, poverovao bih da su mi zalud podarili veliku i besmrtnu dušu. Uživati u čulnim zadovoljstvima je stvar za koju su svi ljudi jednako sposobni, i da su nas bogovi stvorili samo radi toga, načinili bi savršene delo nego sto su poželili i stvorili više nego što su nameravali. Ne radi se o tome”, dodade, „da sam bezosećajan: vi mi upravo suviše pokazujete da nisam. Kad ste stigli kod mene, najpre sam uživao u tome da vidim kako sam vas podstakao na hrabro delo. Ali, za ime bogova, neka to bude i poslednji put. Pustite me da podnosim nevolje i nemojte biti okrutni da mi još pridodajete i vaše.”

„Kalistenu”, rekoh mu, „obilaziću vas svakog dana. Da vas je kralj video napuštenog od blagodarnih ljudi, ne bi se pokajao i poverovao bi da ste krivi. Avaj, nadam se da neće uživati da vidi kako su me njegove kazne rastavile od prijatelja.”

Jednog dana Kalisten mi reče: „Utešili su me besmrtni bogovi, i od tada u sebi osećam nešto božansko što me je oslobodilo osećaja patnje. Ugledao sam u snu velikog Jupitera. Vi ste stajali kraj njega, držali ste u ruci žezlo i kraljevsku traku na čelu. Pokazao mi vas je i re-

kao mi: On će te usrećiti. Sa tim osećanjem sam se i probudio. Našao sam se ruku uzdignutih ka nebesima, trudeći se da progovorim: Veliki Jupiteru, ako Lizimah mora da vlada, neka vlada pravedno. Lizimahu, zavladaćete: verujte čoveku koji mora da ugađa bogovima jer pati zbog vrline.”

Ipak, pošto je Aleksandar saznao da poštujem Kalistenovu nesreću, da ga obilazim i da sam se usudio da ga žalim, ponovo se razbesneo. „Odlazi”, reče, „da se boriš sa lavovima, nek je bedan onaj ko bude zažalio što živi među divljim zverima.” Moja molba je odbijena da bi poslužila kao primer mnogima.

Prethodnog dana napisao sam Kalistenu ove reči: „Umreću. Sve misli koje ste mi pružili o budućoj slavi razbile su se u mojoj duši. Želeo bih da olakšam muke čoveku kao što ste vi.”

Prizap kome sam se poverio, donese mi ovaj odgovor: „Lizimahu, ako su bogovi odlučili da ćete zavladatai, Aleksandar ne može da vam oduzme život, jer se ljudi ne opiru božanskoj volji.”

NAPOMENA O PISCU I DELU

Šarl de Sekonda, baron de La Bred i Monteskje, rođen je u zamku La Bred, blizu Bordoa, 18. januara 1689. godine, u staroj plemićkoj porodici koja je godinama davala Francuskoj ugledne sudske dostojanstvenike. Posle uspešnog školovanja 1714. godine postavljen je za savetnika Parlamenta Bordoa, a nešto kasnije, 1716. godine, za predsednika suda. Bio je odličan pravnik i sudija, ali se već prvih dana svog službovanja počeo interesovati za filozofska, istorijska i uopšte naučna pitanja. Godine 1716. postao je član Akademije grada Bordoa, kojoj je često slao svoje pravničke, filozofsko-političke i istorijske radove. Iz ovog perioda Monteskjeovog života potiče i *Rasprava o politici Rimljana u verskim stvarima* koju je 1716. godine čitao pred članovima Akademije. Godine 1721. anonimno je objavio *Persijska pisma*, koja su imala ogroman uspeh. Ohrabren tim uspehom, Monteskje je odlučio da napusti službu i da se potpuno posveti književnom i naučnom radu, što je i učinio 1728. godine, kada je po tadašnjem običaju prodao svoj predsednički položaj i prešao u Pariz. Iste godine izabran je za člana Francuske akademije. Da bi prikupio gradnju za svoje glavno delo *Duh zakona*, krenuo je na putovanje po Evropi. Posetio je Austriju, Ugarsku, Italiju, Holandiju, Švajcarsku, a zatim i Englesku u kojoj je proveo dve godine proučavajući englesko državno uređenje i zakonodavstvo. Po povratku iz Engleske vratio se u rodni kraj i posvetio se radu na svom glavnom delu. Međutim, rad na *Duhu zakona* se otegao i Monteskje je želeo da na nekom konkretnom pojedinačnom slučaju ispita opšta načela o državi do kojih je došao. Tako je godine 1734. objavio *Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti*. *Duh zakona* objavljen je 1748. godine. Monteskje je umro u Parizu 10. januara 1755. godine u svojoj šezdeset šestoj godini.

Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti, na prvi pogled jedno od mnogih istorijskih dela o uvek zanimljivim starim Rimljanima, predstavljaju svojevrsni pokušaj da se istorijska dešavanja pojme filozofski. Analitičko-deskriptivnim metodom, Monteske je pokušao da na primeru uspona i propasti Rimskog carstva pokaže kako povesno kretanje nije rezultat delovanja nekih nedokučivih sila ili božanske providnosti, kako uspon i propast država počivaju na zakonitosti koja se može – u duhu prosvetiteljstva – umom proniknuti. Tako razloži veličine Rimljana leže u njihovom rodoljublju, vojnoj veštini i disciplini, republikanskim institucijama, poštovanju dobrih zakona, ograničenoj teritoriji, a razloži njihove propasti u preteranim osvajanjima koja su ih učinila svetskom silom, ukidanju republikanskog uređenja i uvođenju carstva, korupciji i preteranoj raskoši, nepravednoj raspodeli zemljišnih poseda, prihvatanju varvara za prave rimske građane, ispraznim verskim sporovima u Vizantiji. – Dakle, u osnovi povesnog kretanja nalazi se zakonitost koja proizilazi iz posve prirodnih i društvenih faktora. Utvrđivanje te zakonitosti zadatak je filozofije istorije, tačnije filozofije države i prava.

U *Raspravi o politici Rimljana u verskim pitanjima* (1916), čije je osnovne ideje dalje razvio u XX i XXI poglavlju *Razmatranja*, Monteske je na primeru Rimljana izložio svoje u osnovi deističko shvatanje religije. Religija treba da služi državi; jedna od najvažnijih osobina zakonodavca je njegova umešnost da se posluži religioznim osećanjem i sujeverjem građana na dobrobit države. Monteske je u *Raspravi* takođe istakao i prosvetiteljski zahtev za odvajanjem religije i države smatrajući da nam stari Rimljani mogu poslužiti kao uzor za to. Spremnost Rimljana da božanstva osvojenih naroda inkorporiraju u sopstveni religiozni sistem, Monteske tumači kao izraz verske tolerancije za koju se i sam zalaže.

Razgovor Sule i Eukrata (1724), dijalog koji pored filozofske ima i određenu književnu vrednost, predstavlja svojevrsnu studiju načina razmišljanja jednog tiranina koji je uveren da vlada u interesu svih.

U *Lizimahu* (1751), izlažući sudbinu nesrećnog Kalistena, Aristotelovog nećaka i Aleksandrovog istoričara koga je veliki osvajač surovo kaznio, kao i Kalistenov odnos sa Lizimahom koji je kasnije nasledio Aleksandra na prestolu u azijskom delu Carstva, Monteske je odao poštovanje osnovnim postavkama stoičke filozofije.

SADRŽAJ

Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana i njihove propasti

I	1. Počeci Rima. 2. Njegovi ratovi	5
II	O veštini ratovanja Rimljana	13
III	Kako su Rimljani mogli da prošire vlast	18
IV	1. O Galima. 2. O Piru. 3. Poređenje između Kartagine i Rima. 4. Hanibalov rat	21
V	O stanju u Grčkoj, Makedoniji, Siriji i Egiptu posle poniženja Kartaginjana	31
VI	O načinu na koji su Rimljani potčinili sve narode	41
VII	Kako je Mitridat uspeo da im odoleva	51
VIII	O sukobima kojih je uvek bilo u gradu	54
IX	Dva uzroka propasti Rima	60
X	O iskvarenosti Rimljana	65
XI	1. O Suli. 2. O Pompeju i Cezaru	68
XII	O stanju Rima posle Cezarove smrti	79
XIII	August	84
XIV	Tiberije	92
XV	O imperatorima od Gaja Kaligule do Antonina	97
XVI	O stanju Carstva od Antonina do Proba	106
XVII	Promena u državi	117
XVIII	Nova rimska načela	125
XIX	1. O Atilinoj veličini. 2. Uzrok doseljavanja varvara. 3. Razlozi zbog kojih je najpre srušeno Zapadno carstvo	131
X	1. O Justinijanovim osvajanjima. 2. O njegovoj veličini.	138
XI	Neredi u Istočnom carstvu	146
XII	Slabost Istočnog carstva	151
XIII	1. Razlog trajanja Istočnog carstva. 2. Njegova propast	161

Rasprava o politici Rimljana u verskim pitanjima	169
Razgovor Sule i Eukrata	181
Lizimah	189
Napomena o piscu i delu	193

MONTESKJE
RAZMATRANJA O UZROCIMA VELIČINE
RIMLJANA I NJIHOVE PROPASTI
I IZDANJE

Izdavač
UTOPIJA – BEOGRAD
Jure Keroševića 4
www.utopija.co.yu

Za izdavača
MIROSLAV KRSTIĆ

Urednik
MIROSLAV KRSTIĆ

Lektor
MLADEN KRSTIĆ

Priprema
NENAD BUKARICA

Dizajn
DRAGOSLAV BORO

ISBN 86-85129-03-6

Tiraž
500 primeraka

Štampa
SLAVA, SOPOT

Beograd 2004

94 (37)
321.18 (37)

Razmatranja o uzrocima veličine Rimljana
i njihove propasti / Monteskje ; [prevod s
francuskog Srđan Pavlović.] – Beograd :
Utopija, 2004 (Sopot : Slava). – 196
str. ; 17 cm

ISBN 86-85129-03-6

a) Rimsko država – Istorija
COBISS.SR-ID 115896844